

**Міністерство освіти і науки України
Одеська національна академія зв'язку ім. О.С.Попова
Кафедра філософії та історії України**

А. О. Нерубасська

ФІЛОСОФІЯ

Навчальний посібник

Одесса – 2014

ББК 87я73
УДК 1(075)
Н – 54

План НМВ 2014 р.

Рецензент: д.філос.н, проф. кафедри філософії природничих факультетів ОНУ ім. І.І. Мечникова **Терентьєва Л.М.**

Н – 54 Нерубасська А.О. Філософія: навч. посіб. – [2-е вид., перер. і доп.] / Нерубасська А.О. – Одеса: ОНАЗ ім. О.С. Попова, 2014. – 204 с.

У навчальному посібнику з філософії надано програму дисципліни, плани семінарів та лекцій, методичні вказівки для підготовки до семінарів, лекційний матеріал, теми рефератів, питання та тести для контролю і перевірки знань студентів. Навчальний посібник розраховано на студентів, аспірантів та усіх, хто цікавиться проблемами філософії.

Схвалено на засіданні кафедри філософії
та історії України ОНАЗ
ім. О.С. Попова та
рекомендовано до друку.
Протокол № 6 від 27 лютого 2013 р.

Затверджено методичною радою
ОНАЗ ім. О. С. Попова.
Протокол № 9/14 від 19.05.2014 р.

© Нерубасська А.О., 2014

Г

1. ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН КУРСУ.....4

2. ТЕМАТИКА, ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ ТА ЛЕКЦІЙ, ТЕКСТИ ЛЕКЦІЙ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО СЕМІНАРІВ:

Модуль № 1

1. Філософія як світогляд, її призначення, зміст і функції у суспільстві.....	6
2. Релігійно-філософські системи стародавнього світу (Індія, Китай).....	17
3..... Філософія античного світу та середньовічного суспільства	22
4..... Філософія Відродження та Реформації	40
5..... Філософія Нового часу та доби Просвітництва	46
6..... Німецька класична філософія та марксизм	55
7..... Проблеми світу та людини в філософській думці України	72
8..... Сучасна світова філософія	80

Модуль № 2

1. Онтологія: проблеми буття та матерії в філософії та природознавстві	
2. Гносеологія: пізнання, методи та форми наукового пізнання.....	
3. Діалектика та її альтернативи.....	
4. Антропологія: людина як об'єкт пізнання.....	
5. Соціальна філософія: суспільна свідомість та її структура.....	
6. Культура як об'єкт соціального пізнання.....	
7. Цивілізації, їх класифікація та основні мегатренди їх розвитку.....	
8. Становлення, сутність та основні напрямки розвитку інформаційного суспільства.....	159
9. Логіка як основа філософського світогляду. Логіка дискурсу.....	
3. ПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ.....	168
4. ПРИМІРНА ТЕМАТИКА СТУДЕНТСЬКИХ РЕФЕРАТІВ, ДОПОВІДЕЙ ТА ПИСЬМОВИХ РОБІТ.....	171
5. ТЕСТИ.....	173
6. СПИСОК ТЕРМІНІВ.....	186

ПРОГРАМА КУРСУ «ФІЛОСОФІЯ»

1. ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН КУРСУ

Структура курсу

Модуль № 1

№ з/п	Назва теми	Лекції	Семінари
1	Філософія як світогляд, її призначення, зміст і функції у суспільстві	2	2
2	Релігійно-філософські системи стародавнього світу (Індія, Китай)	2	2
3	Філософія античного світу та середньовічного суспільства	2	2
4	Філософія Відродження та Реформації	2	2
5	Філософія Нового часу та доби Просвітництва	2	2
6	Німецька класична філософія та марксизм	2	2
7	Проблеми світу та людини у філософській думці України	2	2
8	Сучасна світова філософія	2	2
	Всього:	16	16

Модуль № 2

№ з/п	Назва теми	Лекції	Семінари
1	Онтологія: проблеми буття та матерії в філософії та природознавстві	2	2
2	Гносеологія: пізнання, методи та форми наукового пізнання	2	2
3	Діалектика та її альтернативи	2	2
4	Антропологія: людина як об'єкт пізнання	2	2
5	Соціальна філософія: суспільна свідомість та її структура	2	2
6	Культура як об'єкт соціального пізнання	2	2
7	Цивілізації, їх класифікація та основні мегатренди їхнього розвитку	2	2
8	Становлення, сутність та основні напрямки розвитку інформаційного суспільства	2	2
9	Логіка як основа філософського світогляду. Логіка дискурсу	2	2
	Всього:	18	18

МЕТА КУРСУ:

сформулювати у студентів філософську культуру мислення та пізнання навколишнього світу та самого себе, навички застосування філософської методології.

В результаті вивчення дисципліни студенти повинні

ЗНАТИ:

1. Сутність і зміст філософського поняття світу, суспільства та людини (на фундаментальному рівні).

2. Принципи, закони та категорії діалектики, методи і форми пізнання, методологію та логіку наукового пізнання (на фундаментальному рівні).

3. Призначення та сенс життя людини, умови формування особистості, її свободи та відповідальності за збереження життя, природи, культури (на фундаментальному рівні).

ВМІТИ:

1. Засвоювати та реалізовувати наукові і культурні досягнення світової цивілізації, поважливо ставитися до різних культур, релігій, до ідей збереження світу, неухильного дотримання прав людини (на репродуктивному рівні).

2. Критично оцінювати політичні, економічні, екологічні, культурні та інші події й явища (на репродуктивному рівні).

3. Проникати у сутність явищ і процесів реального світу, свідомо використовувати наукові знання у пізнавальній професійній діяльності (на алгоритмічному рівні).

ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ:

– предметом дисципліни є вивчення найзагальніших та універсальних взаємозв'язків та взаємовідносин людини, природи та світу. Наукову основу дисципліни складають досягнення соціально-економічних, гуманітарних, природничих та технічних наук. Методологічною основою викладання дисципліни є діалектика з її потребою об'єктивності, всебічного пізнання, конкретності істини;

– в підготовці бакалавра та магістра дисципліна займає одне з головних місць. Вона забезпечує формування і розвиток у студентів наукового світогляду, поглядів та ідеалів, заснованих на об'єктивно-істинних знаннях та загальнолюдських цінностях, наукових принципах оцінки дійсності.

2. ТЕМАТИКА, ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ І ЛЕКЦІЙ, ТЕКСТИ ЛЕКЦІЙ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО СЕМІНАРІВ

Модуль № 1

(План лекції та семінару збігаються)

Лекція № 1

ТЕМА 1. ФІЛОСОФІЯ ЯК УНІВЕРСАЛЬНИЙ ТИП ЗНАНЬ

Семінар №1

Історичні передумови виникнення філософії, її суть та призначення

1. Співвідношення філософії з міфологією, релігією та іншими формами суспільної свідомості.
2. Уявлення світогляду, його суть та структура.
3. Основне питання філософії та його дві сторони.
4. Функції філософії.

Реферати

1. Філософія у системі суспільної свідомості.
2. Суть та структура філософського світогляду.
3. Співвідношення філософського та наукового світогляду.
4. Історичні форми матеріалізму.
5. Філософія у системі духовної культури.
6. Гуманізм філософського знання.

Література

1. Пунченко О. Філософія: навч. посіб. [2-е вид., доп. та перероб.]. / О. Пунченко, О. Черниш. – Одеса: Астропринт, 2006.
2. Філософія: підручник; за ред. М. Горлоча, В. Кременя, В. Рибалки. – Харків: Консум, 2000.
3. Пунченко О. Основи філософії: курс лекцій / О. Пунченко, В. Стокяло. – Ч. 1, 2. – Одеса, 2000.
4. Пунченко О. П. Метод преобразующей критики и ее роль в познании и практике / Пунченко О. П. – Москва – Одесса: Астропринт, 1991.
5. Алексеев П. В. Наука и мировоззрение / Алексеев П. В. – М.: ИПЛ, 1983.
6. Введение в философию. – Ч. I. Гл. 1, § 1, 2. – М.: ИПЛ, 1989.
7. Овчинников В. С. Мировоззрение как явление духовной жизни / В. С. Овчинников. – Л.: ЛГУ, 1978.
8. Философия: навч. посіб. – К.: Фіта, 1994.
9. Чанышев А. И. Начало философии: курс лекций / А. И. Чанышев. – М.: МГУ, 1982.

10. Шуртаков К. П. Мировоззрение и методы его формирования / К. П. Шуртаков. – Казань: КазГУ, 1989.
11. Инженер, философия, вуз. – Л.: ЛГУ, 1990.
12. Энгельс Ф. Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии / К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения в 21 томах.

Методичні рекомендації до семінару та лекційний матеріал

При вивченні **першого питання** студенту необхідно усвідомити, чим є філософія як система знання. Багатомірність підходів до розуміння сутності філософії (як стверджували Г. Гегель та К. Маркс філософія – це і форма суспільної свідомості, і найбільш граничний вид теоретизування, і бачення істини в індійській філософії, і любов до мудрості в античній філософії, і духовна квінтесенція, самосвідомість епохи) пояснюється тим фактом, що кожен філософ розкриває одну з сторін багатого змісту філософського знання. У марксистському типі вона трактується як особлива наука, у якій є свої принципи, закони, категоріальний апарат. Тут студенту необхідно засвоїти основні положення [1, 2, 4, 6, 7] джерел.

Поняття філософія походить від грецького – «*філео*» і – «*софія*», що в перекладі означає любов до мудрості. Філософія виникла раніше багатьох наук – як тільки людина почала серйозно міркувати про навколишній світ.

Філософія є якісно новим, специфічним духовним утворенням, опорою якого виступають знання і раціональна діяльність людського мислення. Саме це відрізняє філософію від релігії та міфології.

Міфологія – це джерело філософії. Необхідно усвідомити зміст міфології та релігії як попередників філософського знання. Міфологія виступає як єдина нероздільна форма суспільної свідомості, є узагальненням відображення природного та соціального буття у свідомості людини родового суспільства.

Релігія як форма суспільної свідомості – це суб'єктивне, фантастичне відображення дійсності у свідомості людини, виникає в первісному суспільстві. Тут необхідно розкрити основні елементи релігії, специфіку релігійного світогляду. Природа релігійного світогляду складна і суперечлива, має тисячолітні традиції й увібрала явища духовної культури, соціальний досвід людей, ідеологію та інші аспекти життєдіяльності людини. Роль релігії в розвитку суспільства не піддається однозначній оцінці. Близькість релігії та філософії полягає у тому, що вони ставлять подібні завдання, мають певну мету: з'ясування суті світобудови, суті буття суспільства і кожної людини та формування відповідно мислення і поведінки людей. Проте мету і завдання релігія і філософія реалізують різними методами и способами.

На відміну від міфології та релігії, які, будучи духовними засобами соціального контролю з необхідністю породжуються суспільством, філософія покликана до життя особливими соціальними умовами. Уже Арістотель (384–322 до н. е.) зазначав, що для заняття філософією потрібно мати вільний час, тобто не бути зайнятим фізичною працею. Іншими словами, філософія виникає в тих цивілізаціях, де відбувся поділ праці на фізичну і розумову. Це є хоч і

необхідною, але недостатньою умовою. Наприклад, у Давньому Єгипті, Вавілоні існували соціальні стани, не зайняті фізичною працею, але філософії як світогляду чи систематичної інтелектуальної діяльності там не було.

Філософський світогляд заснований на розумі, тобто він передбачає аргументацію, сумніви, дискусії. При цьому предметом філософського дослідження стають найбільш загальні проблеми: що таке світ, чи існує Бог, чи вічна душа, що таке добро і зло тощо. Чи всяке суспільство дозволить мислителю вільно трактувати такі питання? Зрозуміло що ні. В так званому традиційному суспільстві, де дії людей суворо регламентовані, відсутня вільна особа, будь-яке вільнодумство неможливе.

Необхідною передумовою виникнення філософії є терпимість (толерантність) до інакомислення. А вона може виникнути тільки в демократичному суспільстві, де більше покладаються на розум людини і права особи, ніж на традицію і віру. Тож не дивно, що розквіт філософії припадає на епохи панування демократії (Давня Греція, епоха Нового часу), тоді як в умовах традиційного і тоталітарного суспільств філософія деградує до ідеології релігійного типу. Демократія не тільки створює умови, вона, по суті, викликає філософію до життя. Політичні диспути, побудоване на змаганні сторін судочинство пробуджують увагу до законів логіки, формують теоретичну настанову, на якій ґрунтується філософія.

Настанова на загальне, на ідеї, які безпосередньо не мають утилітарного, практичного значення, створює враження, що філософи – це такі собі диваки, які займаються нікому не потрібними справами. Спочатку філософія справді сприймалася як гра надлишкових інтелектуальних сил, забавка розуму. Однак у результаті такої «гри» в Греції, наприклад, виникли засадничі принципи наукового мислення, було створено логіку Арістотеля і геометрію Евкліда (III ст. до н. е.). З огляду на це греки вже могли дозволити собі сказати, що немає нічого практичнішого, ніж добра теорія.

Справді, філософія є позірним відходом від дійсності, адже завдяки цьому вдається краще зрозуміти дійсність. Соціальна практика демократичного суспільства підносить авторитет розуму. До нього апелюють виробництво, торгівля, судочинство. Вона створює необхідні умови для реалізації свободи особистості і толерантності до інакомислення. Таке суспільство не тільки створює необхідні умови для виникнення філософії, а й закономірно породжує її.

Демократія та філософія суттєво пов'язані. У традиційному чи тоталітарному суспільствах загальне (політичні інтереси, правові та моральні норми) тримає на освяченій традиції або на силі. Воно не вимагає згоди, виправдання (легітимації) окремого індивіда. В демократичному ж суспільстві індивід обов'язково включений у процес формування та функціонування загальних соціальних цінностей. Для функціонування громадянського суспільства, організованого на легітимності влади, універсальності права і безумовній значущості моральних цінностей, принципово важливо затвердити авторитет загального. Позбавлене ореола святості (як у традиційному суспільстві) чи силової підтримки (як у тоталітарному) всезагальне, тобто регулятивні принципи соціального життя, може базуватися в демократичному

суспільстві тільки на авторитеті розуму.

Всупереч відомій тезі, згідно з якою рівень розвитку суспільства визначається рівнем розвитку техніки, можна запропонувати іншу: рівень розвитку суспільства визначається рівнем усвідомлення, авторитетом загального – правових і моральних норм, політичних і національних ідей, які забезпечують цивілізованість сучасного суспільства. А формувати вміння підноситись до всезагального, підтримувати його авторитет філософія вважає одним із найважливіших своїх завдань. Та повага, з якою в Західній Європі ставляться до всезагального, значною мірою вихована філософією. І та духовна криза, яку нині переживає наше суспільство, спричинена значною мірою і недостатнім авторитетом загального (недостатньою легітимністю влади, низьким авторитетом правових норм, моральною кризою). В затвердженні цих цінностей громадянського суспільства філософії (філософії права, філософії політики) належить надзвичайно важлива роль.

Соціальні умови не тільки сприяли розвиткові філософії чи гальмували його. Вони часто визначали і коло проблем, що цікавили філософів. Зосередженість індійських філософів на морально-етичних проблемах, китайських – на соціально-етичних, греків на різних етапах – на натурфілософії, гносеології та етиці зумовлена не стільки особливостями духу цих народів, скільки особливостями їх соціального життя. Ключ до розуміння багатьох філософських проблем лежить у соціальній сфері.

Досліджуючи специфіку філософського знання, необхідно показати, що становлення філософії – це тривалий історичний період та складний суперечливий процес її відділення від міфологічних та релігійних поглядів, усвідомити сутність філософського світогляду. Особливість філософського знання, відмінність від знання соціально-наукового полягає у багатозначності філософських ідей, тобто ідеї можуть осмислюватись і розвиватись у різних напрямках. Філософське знання відрізняється від наукового, насамперед, національним характером філософії: філософія завжди є філософією окремого народу.

Важлива особливість філософського знання – особистісний характер. Індивідуальні особливості філософа, особистості, спосіб життя невід'ємні від стилю й манери філософствування.

Друге питання. Усвідомивши джерела становлення та розвитку філософського знання, необхідно відзначити, що усі вони відображають визначну систему світогляду. А що є світогляд, яка його структура - це завдання другого питання. При підготовці до нього студент повинен розкрити поняття світогляду, а також усвідомити не тільки взаємозв'язок основних елементів світогляду - світовідчування, світосприйняття та світорозуміння, а також якісну відміну останнього від попередніх. При підготовці цього питання необхідно проаналізувати літературу [1, 2, 3, 4, 8, 12].

Світогляд – необхідна складова людської свідомості, пізнання. Це не просто один елемент серед багатьох інших, а їх складна взаємодія. Різноманітні знання, переконання, думки, відчуття, прагнення, надії, з'єднуючись в світогляді, передбачається як більш-менш цілісне розуміння людьми світу і самих себе.

До складу світогляду входять і відіграють в ньому важливу роль узагальнені знання – повсякденні або життєво-практичні, професійні, наукові. Чим більший запас знань в ту або іншу епоху, у того або іншого народу або окремої людини, тим більше серйозну опору може отримати відповідний світогляд. Наївна, неосвічена свідомість не має у своєму розпорядженні достатніх засобів для чіткого, послідовного, раціонального обґрунтування своїх поглядів, звертаючись часто до фантастичних вигадок, звичаїв.

Ступінь пізнавальної насиченості, обґрунтованості, продуманості, внутрішньої узгодженості того або іншого світогляду буває різним. Пізнання ніколи не заповнюють собою всього поля світогляду. Крім знань про світ (включаючи і світ людини) у світогляді осмислюється також весь устрій людського життя, виражаються певні системи цінностей (уявлення про добро і зло та інші), «образи» минулого і «проекти» майбутнього, стримують схвалення (засудження) ті або інші способи життя, поведінки.

Програми життя, дії, спрямованість вчинків мають під собою дві «опори»: знання і цінності. Пізнанням рухає прагнення до істини – об'єктивного збагнення реального світу. Ціннісна свідомість інше: вона втілює у собі особливе відношення людей до того, що все відбувається відповідно до їх цілей, потреб, інтересів, того або іншого розуміння сенсу життя. У ціннісній свідомості формуються етичні, естетичні (і взагалі світоглядні) ідеали. Найважливішими поняттями, з якими відвіку зв'язувалася ціннісна свідомість, виступали поняття добра і зла, краси і потворності. Через співвідношення з нормами, ідеалами здійснюється оцінювання – визначення цінності того, що відбувається. Система ціннісних орієнтацій відіграє дуже важливу роль в індивідуальному, груповому і суспільному світогляді. При всій їх різноманітності пізнавальний і ціннісний способи освоєння світу в людській свідомості, житті, дії повинні бути якимось урівноважені, приведені у згоду. Повинна досягатися також напружена єдність інших компонентів, аспектів, рівнів світогляду: відчуттів і розуму, розуміння і дії, віри і сумніву, теоретичного і практичного досвіду людей, осмислення минулого і бачення майбутнього. Їх співвідношення, поєднання, синтез – складна і болісна духовно-практична робота, покликана забезпечувати зв'язаність і цілісність людського досвіду, всієї системи орієнтацій.

Світогляд – комплексна форма свідомості, яка охоплює самі різні «пласти» людського досвіду – здатна розпихувати вузькі рамки повсякденності, конкретного місця і часу, співвідносити дану людину з іншими людьми, включаючи і тих, що жили раніше, житимуть потім. У світогляді накопичується досвід з'ясування смислової основи людського життя, все нові покоління людей залучаються до духовного світу прадідів, дідів, батьків, сучасників, щось, дбайливо зберігаючи, від чогось рішуче відмовляючись.

Отже, *світогляд* – це сукупність поглядів, оцінок, принципів, що визначають найзагальніше бачення, розуміння світу.

Життя людей у суспільстві носить історичний характер. То поволі, то прискорено, інтенсивно змінюються в часі всі складові суспільно-історичного процесу: технічні засоби і характер праці, відносини між людьми і самі люди, їх думки, відчуття, інтереси. Світогляд людських співтовариств, соціальних груп, осіб також схильний до історичних змін. Він активно уловлює, заломлює

великі і малі, явні і приховані процеси суспільних змін. Кажучи про світогляд у великому суспільно-історичному масштабі, мають на увазі переважаючі на тому або іншому етапі історії, гранично загальні переконання, принципи пізнання, ідеали і норми життєдіяльності, тобто виділяють загальні риси інтелектуального, емоційного, духовного настрою тієї або іншої епохи. І в реальній дійсності світогляд формується у свідомості конкретних людей і використовується особами і соціальними групами, як визначальні життя, загальні переконання. А це означає, що, крім типових, сумарних рис, світогляд кожної епохи живе, діє в безлічі групових і індивідуальних варіантів.

Суворо кажучи, кожна людина або соціальна група, виділена за тією або іншою ознакою (наприклад, за класовою приналежністю, соціальним положенням, рівнем освіти, професією, прихильністю до будь якої релігії й іншим) має власні, не в усьому збіжні з іншими, а іноді і дуже найзагальніші уявлення про світ, що сильно відрізняються від них, життєві програми.

Світогляд – це складне, синтетичне, інтегральне утворення суспільної і індивідуальної свідомості. Сутнісне значення для його характеристики має пропорційну присутність різних компонентів – знань, переконань, вірувань, настроїв, прагнень, надій, цінностей, норм, ідеалів і т.д. У структурі світогляду можна виділити чотири основні компоненти:

1) Пізнавальний компонент. Базується на узагальнених знаннях – повсякденних, професійних, наукових і т.д. Він представляє конкретно-наукову і універсальну картину світу, систематизуючи й узагальнюючи результати індивідуального і суспільного пізнання, стилі мислення того або іншого співтовариства, народу або епохи.

2) Ціннісно-нормативний компонент. Включає цінності, ідеали, переконання, вірування, норми, директивні дії і т.д. Одне з головних призначень світогляду полягає не тільки в тому, щоб людина спиралася на якісь суспільні знання, але і в тому, щоб вона могла керуватися певними суспільними регуляторами. Цінність – це властивість якогось предмета, явища задовольняти потреби, бажання людей. До системи цінностей людини входять уявлення про добро і зло, щастя і нещастя, мета і сенс життя. Наприклад: життя – це головна цінність людини, безпека людини – це теж велика цінність і т.ін. Ціннісне відношення людини до світу і до самої себе формується в певну ієрархію цінностей, на вершині якої розташовуються свого роду абсолютні цінності, зафіксовані в тих або інших суспільних ідеалах. Наслідком стійкої оцінки людиною своїх відносин з іншими людьми, є соціальні норми: моральні, релігійні, правові і т.п., які регулюють повсякденне життя як окремої людини, так й усього суспільства. У них більшою мірою, ніж у цінностях, присутній наказовий, зобов'язуючий момент, вимога поводитися певним чином. Норми є тим засобом, який зближує цінностнозначиме для людини з її практичною поведінкою.

3) Емоційно-вольовий компонент. Для того, щоб знання, цінності і норми реалізовувалися в практичних вчинках і діях, необхідне їх емоційно-вольове освоєння, перетворення на особисті погляди, переконання, вірування, а також вироблення певної психологічної настанови на готовність діяти. Формування цієї настанови і здійснюється в емоційно-вольовій складовій світоглядного

компонента.

4) Практичний компонент. Світогляд – це не просто узагальнення знань, цінностей, переконань, настанов, а реальна готовність людини до певного типу поведінки в конкретних обставинах. Без практичної складової світогляд носив би вкрай абстрактний характер. Навіть якщо цей світогляд орієнтує людину не на участь у житті, не на дієву, а на споглядальну позицію, він все одно проектує і стимулює певний тип поведінки.

На основі вищевикладеного можна визначити **світогляд** як сукупність поглядів, оцінок, норм і настанов, що визначають відношення людини до світу і виступають як орієнтири і регулятори її поведінки.

За характером формування і способом функціонування можна виділити *життєво-практичний* і *теоретичний рівні світогляду*. Життєво-практичний рівень світогляду утворюється стихійно і базується на здоровому глузді, великому і різноманітному повсякденному досвіді. Цей рівень світогляду нерідко називають життєвою філософією. Така найважливіша сфера функціонування світогляду, оскільки саме на цьому рівні він включається в соціальну й індивідуальну взаємодію абсолютної більшості людей. Життєво-практичний світогляд вкрай неоднорідний, оскільки неоднорідний за характером утворення і виховання його носії. На формування цього рівня світогляду суттєвий вплив роблять національні, релігійні традиції, рівні освіти, інтелектуальної і духовної культури, характер професійної діяльності і тощо.

Філософія – вищий теоретичний рівень світогляду, рефлексія світогляду. Осмислюючи й обґрунтовуючи стратегію реалізації цих ідеалів, формуючи загальні принципи та норми, що висвітлюють шлях до світоглядного Храму, філософія виконує методологічну функцію, будучи методологією пізнання і людської діяльності у цілому.

Філософія у своїй світоглядно-науковій іпостасі є невід’ємним елементом культури, освітньої сфери, духовно-інтелектуального життя нашої цивілізації, і вона продовжує створювати такі необхідні людині світоглядні орієнтири.

У **структурному плані** прийнято виділяти у світогляді такі підсистеми або рівні: світовідчуття, світосприйняття, світоспоглядання, світорозуміння та світобачення.

Структуру світогляду визначають:

- досвід (індивідуальний, сімейний, груповий, національний, клановий, суспільний, загальнолюдський), на основі якого формується світовідчуття – основа світогляду;

- знання (досвідні, емпіричні та теоретичні), на основі яких формується світорозуміння;

- мета, яка усвідомлюється через універсальні форми діяльності, такі як: потреба – потреба – інтерес – мета – засоби – результати – наслідки. На її основі формується світоспоглядання;

- цінності (щастя, любов, істина, добро, краса, свобода тощо), на основі яких формуються переконання, ідеали людини та складається її світосприйняття;

- принципи (монізм, плюралізм, скептицизм, догматизм), на основі яких складаються основні способи світобачення.

При вивченні **третього питання** студенту необхідно звернути особливу увагу на ту обставину, що при різноманітності уявлень про сутність світу та місця людини в цьому світі, на позицію суб'єкта в пізнавальній діяльності у філософії, які не були б різноманітні ці погляди та ідеї, усі вони явно чи неявно концентрують увагу на якості свого відправного пункту: про відношення свідомості до буття, духовного до матеріального.

Ф. Енгельс називає питання про відношення свідомості до буття, духовного до матеріального *основним питанням філософії*. В залежності від рішення першої сторони основного питання філософії: – «що є первісним – матерія чи свідомість», філософи розділилися на два великих табори – *матеріалістів та ідеалістів*.

При підготовці третього питання належить вивчати літературу [1, 2, 3, 8, 12].

Предметом філософії називають коло питань, які вона вивчає.

Що саме є предметом філософії, залежить від епохи та інтелектуальної позиції мислителя. Спори, що таке предмет філософії тривають. За словами Віндельбанда: «Тільки з'ясувавши історію поняття «філософія», можна визначити, що в майбутньому зможе претендувати більшою чи меншою мірою на неї».

Свої варіанти відповіді на питання про предмет філософії пропонували різні школи. Один із найбільш значущих варіантів належить Іммануїлу Канту. В книзі „Критика чистого розуму” він ставить три знамениті питання: „що я можу знати”, „що я повинен робити?”, „на що я можу сподіватися?”. Ці три питання, за Кантом, поєднуються і знаходяться в останньому, четвертому питанні: що таке людина? Ні на одне з цих питань немає остаточної і вичерпної відповіді.

У марксизмі-ленінізмі також пропонувалася своє формулювання «основного питання філософії», як було зазначено вище.

Марксизм-ленінізм відносив до числа найважливіших питань два:

1. «Що первинне: дух чи матерія?» Це питання вважався одним з найголовніших питань філософії, оскільки, стверджувалося, що з самого початку розвитку філософії стався розподіл на ідеалізм і матеріалізм, тобто судження про верховенство духовного світу над матеріальним, і матеріального над духовним відповідно.

2. Питання про пізнаванність світу, який був у ньому головним питанням епістемології.

Важливість питання «матерія і свідомість, що первинно?» Полягає в тому, що від його достовірного дозволу залежить побудова цілісного знання про навколишній світ і місце людини в ньому, а це і є головним завданням філософії.

Матерія і свідомість (дух) – дві нерозривні і в той самий час протилежні характеристики буття. У зв'язку цим існують дві сторони основного питання філософії – онтологічна та гносеологічна.

Онтологічна (буттєва) сторона основного питання філософії полягає в постановці і вирішенні проблеми: що первинне – матерія чи свідомість?

Суть гносеологічної (пізнавальної) сторони основного питання: пізнаваний або непізнаваний світ, що первинно в процесі пізнання?

Залежно від онтологічної і гносеологічної сторін у філософії виділяються основні напрями – відповідно матеріалізм та ідеалізм, а також емпіризм і раціоналізм.

При розгляді :

1. онтологічної (буттєвої) сторони основного питання філософії можна виділити такі напрямки, як:

- об'єктивний ідеалізм;
- суб'єктивний ідеалізм;
- матеріалізм;
- вульгарний матеріалізм;
- дуалізм;
- деїзм;

Об'єктивний ідеалізм заперечує існування світу у вигляді сукупності результатів пізнавальної діяльності органів чуття і суджень. При цьому визнає їх існування, але доповнює до них ще й об'єктивно обумовлений елемент людського буття. Вважає першоосновою світу деяке загальне надіндивідуальне духовне начало ("ідея", "світовий розум" і т. п.). Як правило, об'єктивний ідеалізм лежить в основі багатьох релігійних вчень (іудаїзм, християнство, буддизм), філософії античних любителів мудрості (Піфагор, Платон). В Україні філософські принципи об'єктивного ідеалізму обстоювали С. Гоцький, О. Новицький, Г. Челпанов. Сучасні поширені школи об'єктивного ідеалізму – це неотомізм і персоналізм.

Суб'єктивний ідеалізм вважає першооснову буття у свідомості суб'єкта.

Основна думка: світ складається не з готових завершених предметів, а є сукупністю процесів, в яких предмети, що здаються незмінними, так само як і поняття, що виникають в уяві, перебувають у безперервній зміні на основі поступального розвитку.

Суб'єктивно-ідеалістичні погляди можуть привести до соліпсизму, тобто визнання існування тільки свого «Я». Система суб'єктивного ідеалізму найбільш повно була викладена у XVIII ст. у філософії англійського єпископа Дж. Берклі. У формі скептицизму та агноцистизму суб'єктивний ідеалізм розробляли англійський філософ Д. Юм та німецький філософ І. Кант. Відомим представником суб'єктивного ідеалізму був Й. Фіхте. В Україні суб'єктивний ідеалізм пропагував П. Юркевич та інші.

Сучасний суб'єктивний ідеалізм розпадається на численні школи: емпіріокритицизм, прагматизм, семантичний ідеалізм, логічний позитивізм, емпіричний реалізм, екзистенціалізм та інші. Для більшості течій сучасного ідеалізму характерний ірраціоналізм – заперечення об'єктивного змісту логічного мислення та заміна його інтуїцією.

Матеріалізм (так звана "лінія Демокріта") – напрям у філософії, прихильники якого вважали, що у відносинах матерії і свідомості первинною є матерія.

Отже:

- матерія реально існує;

- матерія існує незалежно від свідомості (тобто існує незалежно від мислячих істот і від того, мислить про неї будь хто чи ні);
- матерія є самостійною субстанцією – не потребує свого існування ні в чому, крім самої себе;
- матерія існує і розвивається за своїми внутрішніми законами;
- свідомість (дух) є властивість (модус) високоорганізованої матерії відображати саму себе (матерію);
- свідомість не є самостійною субстанцією, існуючою поряд з матерією;
- свідомість визначається матерією (буттям).

До матеріалістичного напрямку належали такі філософи, як Демокріт, філософи Мілетської школи (Фалес, Анаксимандр, Анаксимен), Епікур, Бекон, Локк, Спіноза, Дідро та інші французькі матеріалісти; Герцен, Чернишевський, Маркс, Енгельс, Ленін.

Гідність матеріалізму – опора на науку, особливо на точні та природничі (фізику, математику, хімію і т. д.), логічна довідність багатьох положень матеріалістів.

Слабка сторона матеріалізму – недостатнє пояснення сутності свідомості, наявність явищ навколишнього світу, пояснення з наукової точки зору матеріалістів.

Основного питання філософії (що первинне – матерія чи свідомість) насправді не існує, тому що матерія і свідомість взаємодоповнюють один одного і існують завжди. Деїзм – напрям у філософії, прихильники якого (переважно французькі просвітителі XVIII ст.) визнавали наявність Бога, який, на їхню думку, одного разу створивши світ, вже не бере участь у його подальшому розвитку і не впливає на життя і вчинки людей. Деїсти також вважали матерію натхненною і не протиставляли матерію і дух (свідомість).

При розгляді:

1. гносеологічної (пізнавальної) сторони можна виділити напрямки:

- гностицизм;
- агностицизм;
- емпіризм (сенсуалізм);
- раціоналізм.

Одним з фундаментальних питань філософії є безпосередньо питання: «Що таке філософія?» Кожна філософська система має стрижневе, головне питання, розкриття якого складає її основний зміст і сутність.

Філософія відповідає на питання

- «Хто така людина і навіщо вона прийшла у цей світ?»
- «Що робить той чи інший вчинок правильним або неправильним?»
- Філософія намагається відповісти на питання, на які поки що не існує

способу отримання відповіді, типу «Для чого?» (напр., «Для чого існує людина?». У той самий час наука намагається відповісти на питання, на які існують інструменти отримання відповіді, типу «Як?», «Яким чином?», «Чому?», «Що?» (напр., «Як з'явилася людина?», «Чому людина не може дихати азотом?», «Яким чином виникла Земля?», «Як спрямована еволюція?», «Що буде з людиною (в конкретних умовах)?»).

Відповідно до цього відбувся поділ предмета філософії, філософського знання на основні розділи: онтологію (вчення про буття), епістемологію (вчення про пізнання), антропологію (вчення про людину), соціальну філософію (вчення про суспільство) та ін.

Багатство змісту філософії, її зв'язок з іншими формами суспільної свідомості та практична цінність розкриваються при дослідженні її функцій – **четвертого питання.**

При підготовці до четвертого питання студентам необхідно проробити літературу [1, 2, 4, 8, 9].

Зі *світоглядною функцією* студенти ознайомилися раніше.

Друга функція – *онтологічна*. Задача цієї функції полягає в розробці універсальної філософсько-онтологічної картини світу, в доказі єдності світу. Вона визначає філософські погляди на проблему виникнення навколишнього світу.

Із інших функцій філософського знання необхідно звернути особливу увагу на *гносеологічну* (пізнавальну) функцію філософії, розрити її мету та завдання. Гносеологічна функція (з грецької «гносис» – знання, «логос» – вчення) розкриває різні філософські концепції відносно пізнання буття. Гносеологічна функція філософії розкриває основні підходи суб'єкта в пізнанні дійсності (скептицизм, агностицизм, сенсуалізм, раціоналізм).

Методологічна функція філософії розкриває філософію як усвідомлений людиною спосіб пізнання і практичної діяльності, як методологію наукового пізнання.

Тут необхідно усвідомити сутність діалектики та метафізики як основних, протилежних один одному методів пізнання.

Культурно-виховна функція філософії розкриває філософію як квінтесенцію духовної культури людства, духовний досвід філософії в усвідомленні вічних проблем життя та смерті, добра та зла, щастя та нещастя, цінностей людського буття.

Аксіологічна функція філософії – орієнтує суб'єкта на світоглядні цінності та має орієнтацію на певний ідеал.

Практично-діяльнісна функція філософії розкриває роль філософії в освоєнні світу та людини.

Критична функція філософії (яка йде від Сократа, Канта, Гегеля, Маркса) розкриває філософську критику як форму руху знання, момент розвитку пізнання, елемент пізнання, складову частину пізнання. Вона виступає у формі перевірки знання на науковість, уточнення і коректування його. Але головне багатство критика розкриває, коли вона виступає як момент діалектичного заперечення, переборення обмеженості в пізнавальному процесі.

Лекція № 2
ТЕМА 2. РЕЛІГІЙНО-ФІЛОСОФСЬКИ СИСТЕМИ
СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ (ІНДІЯ, КИТАЙ)

Семінар № 2
Філософська думка стародавньої Індії і стародавнього Китаю

1. Філософія Стародавньої Індії.
2. Філософія Стародавнього Китаю.

Реферати

1. Еволюція філософських поглядів мислителів Стародавнього Сходу від міфологічної фантазії до раціонального мислення, від без особистістних картин світу до осмислення сенсу людського буття.
2. Філософські ідеї Стародавньої Індії.
3. Філософські ідеї Стародавнього Китаю.

Література

1. Асмус В.Ф. Античная философия: курс лекцій / В.Ф. Асмус. – М., 1976.
2. Богомолов А. С. Античная философия: учеб. пособ. / А. С. Богомолов. – М.: МГУ, 1985.
3. Философия: учеб. пособ. для студентов вузов. – К.: Фіта, 1994.
4. Чанышев А. И. Начало философии: курс лекцій / А. И. Чанышев. – М.: МГУ, 1982.
5. Введение в философию: учебник [для высших учебных заведений]. – Ч. 1. – М.: Политиздат, 1990.
6. Філософія: учеб. пособ. – К.: Вища школа, 1995.
7. Філософія: курс лекцій [2-е вид.]. – К.: Либідь, 1994.
8. Філософія: навч. посіб. – К.: Вікар, 1997.

Методичні рекомендації до семінару
та лекційний матеріал

При вивченні **першого питання** студентам слід усвідомити, що філософія спочатку виникла на лоні релігійно-міфологічного мислення. Вона використовувала уявлення міфології і первісної релігії. Міфи і перекази, прозріння пророків і натхнення поезія вед – усе це не розповіді минулого, а живий досвід, актуальний для кожного покоління. Але апелюючи до розуму, філософія поступово формувала власний понятійний апарат.

Філософія як система поглядів на світ вперше з'явилася у Стародавніх Індії та Китаї в кінці II на початку I тисячоліть до н. е. Специфіка розвитку суспільних відносин цих держав спричинила формування своєрідних рис філософії Індії та Китаю.

Зокрема, кастовий устрій в Індії та чиновницько-бюрократична система в Китаї зумовили збереження і подальше поширення традиційних релігійно-міфологічних уявлень у формуванні та розвитку перших філософських течій.

Це згодом проявилось в тому, що у світогляді східних країн набула переваги релігійно-етична проблематика над науково-теоретичною.

Своєрідність філософії Стародавніх Індії та Китаю проявляється також у специфічному розумінні картини світу. Природа тлумачиться здебільшого не як предмет теоретичного дослідження, а як об'єкт релігійно-морального аналізу. Вчення про світ розгортається як варіація і продовження етичного вчення про людину. Філософи відшукують у бутті не природні причинно-наслідкові зв'язки, а всесвітній моральний світопорядок (типу індійської карми), який визначає життєвий шлях та долю людини.

Самостійні філософські вчення з'явилися в Індії у VII – VI ст. до н. е. у формі філософії локаята (чарвака). Засновником цієї філософії був Бріхаспаті. Ще одну філософську течію – санкх'я – заснував Капіла. Представники зазначених філософських течій визнавали об'єктивність і вічність нескінченно багатоманітного світу, вони відкидали погляди прибічників джайнізму і буддизму про надприродність явищ матеріального світу, про безсмертя душі тощо.

Представники філософії вайшешика (III ст. до н. е.) висунули уявлення про атоми як неділимі частини всіх речей.

Якщо стихійно-матеріалістичні погляди мислителів Стародавньої Індії орієнтували людей на активне відношення до світу, то вчення джайнізму і крайні форми буддизму закликали своїх прибічників до споглядального способу життя. В цих вченнях метою людини проголошено досягнення особливого духовного стану – нирвани – злиття з "божественною сутністю" і звільнення від матеріально-чуттєвого світу.

У філософії цього часу можна спостерігати різні школи і напрямки матеріалістичного та ідеалістичного характеру. Так, у стародавній письмовій пам'ятці культури "Ведах" (буквально – "знання") знаходимо релігійно-ідеалістичні положення, в яких сили природи сприймаються як божества, розвивається вчення про слабкість людини перед цими силами. Поряд із цим у "Ведах" й, особливо, в коментарях до них – "Упанішадах" (таємне вчення) – намічається матеріалістичне тлумачення навколишньої дійсності, відчувається пошук, прагнення до відкриття істини в речах, явищах.

У VIII–VII ст. до н. е. в Індії значного поширення набув матеріалістичний напрям локаята (від "лока" – цей світ). Прибічники цього напрямку заперечували потойбічний світ і вважали своїм завданням вивчення земного, реально існуючого світу, що оточує людину. Локаятики критикували релігійні положення "Вед", прагнули довести відсутність божественного світу, заперечували існування і пекла, і раю, стверджували, що душа людини існує разом із тілом і помирає зі смертю людини. Закликали до повнокровного щасливого життя на Землі, а не десь у божественному світі.

Різновидом філософії локаята був досить поширений напрям чарвака ("чар" – чотири, "вак" – слово). Його прибічники виступали проти ідеалізму і релігії в різні періоди історії Індії. Чарваки вважали, що все у світі складається з

чотирьох елементів – вогню, повітря, води і землі. З таких матеріальних часток складаються і живі істоти, в тому числі і людина. Розмаїтий світ речей є багатоманітною комбінацією цих незмінних, вічно існуючих елементів.

Питання про відношення свідомості до матерії чарваки вирішували наївно-матеріалістично. Свідомість вони розуміли як властивість, що належить тілу. Але в елементах, взятих нарізно, свідомості немає – вона виникає в результаті поєднання всіх чотирьох елементів у людському тілі.

У VI–V ст. до н. е. поширюється вчення вайшешика (від "вішеша" – особливість). Вайшешики, відомі насамперед як просвітителі, вважали, що причиною страждань людей є незнання ними сутності навколишнього буття. Тому метою своєї філософії вони вважали позбавлення людей від страждань через поширення істинних знань про світ.

Згідно із вченням вайшешиків світ складається з якісно різнорідних і найдрібніших часток – ану. Всі об'єкти фізичного світу виникають з цих атомів. Самі ану вічні, не створювані і не знищені, але об'єкти, що виникли з них, минають, мінливі і непостійні. Ану відрізняються один від одного не лише якісно, а й кількісно, своїми розмірами і формою. У філософії вайшешика розвивалися елементи теорії відображення, логіки.

На цей період (VI–V ст. до н.е.) припадає виникнення релігійно-філософського вчення буддизму. На ранній стадії свого розвитку буддизм розглядає весь світ як єдиний потік, що складається з окремих елементів – фізичних і психічних дхарм, які перебувають у постійному процесі змін. Так в природі відбуваються безкінечні переміни, вічне виникнення і знищення. Буття – це безперервне становлення. Така панівна думка раннього буддизму.

Пізніше буддизм абсолютизує ідею відречення від життя, самозаглиблення у свій внутрішній світ. Згідно з буддизмом, шляхом самоспоглядання і самозаглиблення можна вийти з неспокійного, хвилюючого океану буття і досягти вічного блаженства – нирвани. Цей бік буддизму був надзвичайно зручним засобом підкорення мас з боку панівної верхівки. Адже, змальовуючи життя безперервним потоком страждань, буддизм закликав не до полегшення реальних страждань, а до знищення їх лише у думках.

У Стародавній Індії набула поширення і посилення одна з крайніх форм ідеалізму містичного спрямування – школа йоги. Це релігійно-містичне вчення відшукувало засоби "приборкання думки", тобто засоби абстрагування (відвернення) думок від усіх предметів чуттєвого світу і зосередження такої "очищеної" думки на самій собі. У стані такого глибокого трансю людина немовби усвідомлює відмінність свого "Я" від світу, звільняється від нього. Цій меті зосередження думки слугують різні пози і положення тіла, контроль за диханням тощо.

Історія філософської думки в Стародавній Індії свідчить про значне розмаїття та багатство філософських ідей, на характеристиці яких в такому короткому викладі ми не можемо зупинитися більш детально. Тому студенту для більш детального вивчення рекомендовано джерела зі списку літератури та будь-які інші.

Друге питання. Тремтливе ставлення до традицій в Китаї має особливий культурний зміст, що породжує у європейців уявлення про Китай, як про

суспільство традиціоналістського (патріархального) типу. Якщо на ранніх етапах розвитку філософської думки на передньому краї стояли безособово-узагальнені уявлення про світ, то згодом дедалі більше уваги приділяється проблемам Людини, її життю.

Філософ Стародавнього Китаю Лао Цзи (VI ст. до н. е.) створив вчення про природний закон руху – дао. Цей закон обумовлює, на його думку, існування речей світу і життя людей. На противагу ідеалістам, які проголошували небо сферою божественного розуму, прибічники Лао Цзи вважали, що законам дао підпорядкована не лише земля, але й небо. У вченні Лао Цзи знайшли відображення уявлення про атомістичну будову речей матеріального світу. Найдрібніші і неділимі частинки речей мислитель називав ці. Цю атомістичну традицію підтримував Мо Цзи (V–IV ст. до н. е.).

Найвпливовішим ідеалістичним напрямом, який зберіг вплив до наших днів, є філософське вчення, створене видатним мислителем Стародавнього Китаю Конфуцієм (VI – V ст. до н. е.). В ідеалістичній концепції конфуціанства знайшли висвітлення етико-політичні проблеми.

Для ґрунтовного засвоєння змісту першого та другого питань слід звернутися до списку літератури [3, 4, 5, 6].

Стародавні пам'ятки китайської культури "Книга перемін", "Книга про гармонію тьми" та ін. (IX–VIII ст. до н. е.) свідчать, що в цей період відбувалась боротьба між наївно-матеріалістичним, ідеалістичним та містичним розуміннями природи. У цих книгах висловлювалися думки про те, що світ предметів є не що інше, як різноманітні поєднання п'яти першоелементів світу: заліза, дерева, вогню, води і землі. Але ці думки були непослідовними, суперечливими, що знайшло своє відображення в розвитку таких течій, як конфуціанство, даосизм, моцзя та ін.

Засновником конфуціанства, як було зазначено вище, був видатний мислитель Стародавнього Китаю Конфуцій (551–479 рр. до н. е.). Конфуціанська філософія має чітко виражений етико-гуманістичний характер.

Основним поняттям цього вчення є "жень" (гуманність). Це моральний принцип, що визначає стосунки між людьми у суспільстві та у сім'ї. Він пропагує повагу і любов до старших за віком і за соціальним станом. Кожна людина повинна діяти відповідно до того становища, яке вона займає в суспільстві. Люди, вважав Конфуцій, мають бути взаємно великодушними, а також свято дотримуватися культу предків.

Принцип "жень" вимагає від правителів держав, щоб вони були людьми мудрими, подавали підданам приклад особистої високоморальної поведінки, піклувалися про них як батько. Люди діляться на "шляхетних" і "низьких", одні покликані управляти іншими. Конфуцій вважав, що управляти – це означає ставити кожного на своє місце у суспільстві відповідно до положення, яке він займає. В цьому і полягає головна функція правителя.

Конфуцій також вважав, що кожна людина повинна по можливості вчитися й удосконалюватися морально. Правителі зобов'язані виховувати і навчати народ, закликати його вчитися у досконалих людей.

У VI–III ст. до н. е. значного поширення набуло наївно-матеріалістичне і стихійно-діалектичне вчення даосизму (від "дао" – шлях, закон).

Даосисти критикували релігійні погляди, зокрема твердження про

створення світу Богом. Основна ідея даосизму зводиться до того, що життя природи і людей підпорядковується не волі неба, богам, а закону "Дао". "Дао" – це закон самих речей і явищ. Він, як всезагальний закон, привносить порядок у хаос речей. "Дао" існує незалежно від свідомості і волі людини.

Основою світу є матеріальні частки "ці" (повітря, ефір). У процесі руху та розвитку матеріальних часток "ці" виникають жива матерія, тварини та людина. Народження, життя та смерть тлумачаться як процеси, пов'язані з матеріальними частками "ці", з їх накопиченням та розсіюванням.

"Ці" даосисти поділяють на дві групи – "тонкі" та "грубі". Людина, на їх думку, народжується в результаті з'єднання цих двох видів "ці". При цьому душа у неї складається з "найтонших", а тіло – з "грубих ці". Деякі даосисти вважали, що найтонші "ці" залишають людину після смерті і утворюють те, що люди називають "демоном" і "богом".

У даосизмі спостерігаються елементи стихійної діалектики. Визнавалося, що у світі немає нічого постійного, що все знаходиться в безперервному русі та розвитку. "Одні речі відходять, – стверджують даосисти, – інші приходять; одні розцвітають, інші в'януть; одні стають міцними, інші занепадають; одні з'являються, інші руйнуються".

Закономірним у розвитку речей, на думку даосистів, є те, що кожна річ, досягнувши певного ступеня розвитку, перетворюється у свою протилежність: "неповне стає повним, криве – прямим, пусте стає наповненим, старе змінюється новим" і т. д.

Прибічники даосизму поширювали своє вчення про "дао" і на сферу суспільних явищ. Всі нещастя в житті народу спричиняються тим, що правителі порушують природний закон "дао".

Обмеженістю представників даосизму було те, що вони не розуміли того, що люди не лише можуть і повинні пізнати сутність світу, його "дао", а й, спираючись на пізнане, змінити природу і суспільство в потрібному їм напрямку. Вони зводили діяльність людини лише до пізнання "дао" як сутності світу і помилково вважали, що обов'язково зазнає невдачі той, хто втручається у природний хід подій, хто прагне підпорядкувати їх своїм інтересам.

Даосисти, по суті, пропагували пасивне ставлення людини до оточуючої дійсності. Правда, деякі з них виступали проти свавілля знаті та релігійних тверджень про потойбічне життя, закликали до задоволення своїх потреб у земному житті.

Слід зауважити, що в розумінні закону "дао" частина даосистів не були послідовними матеріалістами. Вони відривали "дао" від його основи – світу речей. "Дао" тлумачився вже як незаперечна воля богів. Ця тенденція спричинила до виникнення у I ст. н. е. релігійної секти даосів, яка існує до нашого часу.

Лекція № 3
ТЕМА 3. ФІЛОСОФІЯ АНТИЧНОГО СВІТУ
ТА СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Семінар № 3
Філософська думка античності та середньовіччя

1. Періодизація Давньогрецької філософії.
2. Патристика. Августин Блаженний.
3. Схоластика. Релігійно-філософське вчення Фоми Аквінського.
4. Полеміка між номіналістами і реалістами.

Реферати

1. Космоцентризм античної грецької філософії.
2. Головні ідеї «Ідеальної держави Платона».
3. Концепція «гармонії» віри і розуму в томізмі.
4. Теоцентризм середньовічної філософії.

Література

1. Асмус В. Ф. Античная философия: курс лекций / В.Ф. Асмус. – М., 1976.
2. Богомолов А. С. Античная философия: учеб. пособ. / А. С. Богомолов. – М.: МГУ, 1985.
3. Введение в философию. – Ч. I. – М.: Политиздат, 1989.
4. Філософія: курс лекцій. – К.: Либідь, 1991.
5. Философия: учеб.пособ. [для студентов вузов] – К.: Фіта, 1994.
6. Андрущенко В. Філософія: підручник / В. Андрущенко, В. Волович, М. Горлач та ін. – Харків: Консум, 2000.
7. Чанышев А. И. Начало философии: курс лекций / А. И. Чанышев. – М.: МГУ, 1982.
8. Радев Ради. Критика неотомизма / Радев Ради. – М.: Процесе, 1975.
9. Стокяло В. А. Критика неотомістського принципу «гармонії» віри і розуму / В. А. Стокяло // Філософська думка, 1974. – №1.

Методичні рекомендації до семінару
та лекційний матеріал

Вивчаючи **перше питання**, студенти повинні виходити з того, що давньогрецька філософія (VI ст. до н. е. – початок VI ст. н. е.) характеризувалася особливою багатоманітністю шкіл і напрямків, що Стародавня Греція була колискою світової філософської думки. У багатоманітних формах давньогрецької філософії в зародку мали місце майже всі пізніші типи філософських світоглядів.

Періодизація Давньогрецької філософії

Завдяки особливому місцю в давньогрецькій філософії Сократа, Платона та Аристотеля, в ній виділяють досократівський період, період класичної грецької філософії, період еллінізму, який змінився періодом неоплатонізму. Ці періоди корелюють історичними подіями у старогрецькому світі. Давньогрецька філософія почала складатися в грецьких полісах-колоніях. Після завоювань Олександра Македонського грецька культура поширилася на завойовані країни, започаткувавши таким чином елліністичний період. В епоху римського панування грецька та римська культури й філософія значною мірою зрослися.

З поширенням християнства грецька філософія почала втрачати свій вплив. Після падіння Західної Римської імперії почалася епоха Середньовіччя, в яку здобутки грецької філософії були втрачені європейською культурою, проте твори грецьких мудреців були збережені в ісламських країнах, і повернулися в Європу на початку II тисячоліття. Попри те, що ісламська філософія зберегла для людства філософські твори греків, її ставлення докорінно змінилося з часів Аль-Газалі.

Досократики.

Перші школи старогрецької філософії відомі під назвою натурфілософських, оскільки в основі їхнього вчення лежали міркування про те, як влаштований світ. Ці школи були вільними об'єднаннями, в яких навколо мудреця-вчителя збиралися однодумці та учні з вільних громадян полісів. Пошуки істини часто набували форми філософських диспутів. Характерною рисою тих часів були мандрівні мудреці, завдяки яким відбувався обмін філософськими ідеями. Відомості про думки найбільш ранніх філософів Стародавньої Греції збереглися здебільшого в переказах авторів пізніших століть. Для творів грецьких філософів характерний виклад у вигляді діалогів, що породило поняття «діалектика».

Мілетська школа.

Першою з натурфілософських шкіл була Мілетська школа (6 століття до н. е.), заснована Фалесом. Для мілетської школи характерне уявлення про те, що всі речі повинні походити з єдиного речового начала, яке вони називали стихією. Ця первісна стихія втілює у собі основну рису світу речей – його безперервне становлення. Первісною стихією Фалес вважав воду. Його послідовник Анаксимандр брав як основу всього сущого хаотичне «безмежне» (апейрон), що рухається одвічно й уміщує у собі протилежні начала, з яких складаються світи. Анаксимен вважав, що ця безмежна і невизначена стихія є повітрям: всі речі утворюються з нього шляхом згущення і розрідження; воно оживляє все своїм диханням як душа. До натурфілософського напрямку належала низка філософів V століття (Гіппон, Ідей, Діоген Аполлонійський).

У V столітті до н. е. виникли космогонічні і натурфілософські вчення, які виділяли не одну, а кілька першооснов усіх речей. Ці першооснови перебувають у постійному русі й взаємодії. Таке вчення Емпедокла, який як

початкові приймає незмінні чотири стихії: вогонь, повітря, воду і землю. Об'єднання і розпад поєднань цих стихій дією любові та ворожнечі призводять до виникнення і загибелі речей; любов і ворожнеча виступають як нематеріальні причини руху. У вченні Анаксагора як причини і рушій змін постає нематеріальний всеосяжний розум. Поряд із ним Анаксагор стверджував існування безлічі матеріальних елементів, носіїв різних якостей, – «гомеомерій», які містять у собі, кожна по-своєму упорядкована, всі якості речей.

Вчення Геракліта Ефеського трактують, особливо з позицій марксизму-ленінізму, як яскравий зразок ранньої діалектики давньогрецької філософії. У дусі уявлень іонійської натурфілософії про загальну мінливість усіх речей Геракліт розвинув вчення про вічно живий вогонь як універсальне першоджерело, про боротьбу протилежностей, в якій знаходить згоду та постає єдиний узгоджений космос. Єдність, яка є ніщо інше як боротьба протилежностей, – це логос, слово, вічний закон космосу.

Піфагорійство.

Іншою ранньою школою давньогрецької філософії був піфагореїзм (заснований Піфагором у VI ст. до н. е.). Коли мудреці з мілетської школи шукали речове, матеріальне першоджерело світу, піфагорійці на перший план ставили закон, логос, започаткувавши ідеалістичний напрям у філософії. Першооснову цього закону вони бачили в натуральних числах. Спочатку речі ототожнювалися з числами, пізніше числа осмислювалися як принципи і причини речей. Число є основою будь-якої міри, гармонії і пропорційності. У ньому здійснюється синтез єдності і множини. Поряд із безмежним піфагорійці приймали межу, а Всесвіт розглядався як гармонійне поєднання протилежних начал через число. Послідовники Піфагора – Філолай, Архит, Лісій, Евріт та інші філософи V – IV століття побудували своєрідну систему музично-математично-астрономічної космології, яка, розвиваючись впродовж двох століть існування піфагорійської школи, була потім багато в чому успадкована платонівською Академією.

Елейська школа.

Елейська школа (VI – V століття) наголошувала на незмінності першооснови світу. Вчення еліатів – новий крок у становленні старогрецької філософії, в розвитку її категорій, у тому числі категорії субстанції. У іонійців субстанція ще фізична, у піфагорійців – математична, у еліатів вона вже філософська, бо ця субстанція – буття. Засновником елейської школи був поет Ксенофан з Колофона. Закінчену форму вчення еліатів отримало у Парменіда, який навчав про істинно-сущє як про єдине, вічно-незмінне, нерухоме буття, яке не може ні утворюватися з нічого, ні перетворюватися в ніщо. Є одне позитивне буття, небуття ж немає, а тому воістину немає безлічі речей, немає походження і знищення і немає руху, бо вони передбачають небуття у просторі (порожнечу) і в часі. Множинний світ чуттєвих відчуттів сам по собі неістинний. Мелісс і Зенон (V ст. до н. е.) розвинули це вчення у полемічній формі. Відомі апорії Зенона розкривають суперечності, притаманні самим

поняттям множини, величини, місця, руху.

Атомізм.

Представники школи атомізму Левкіпп і Демокріт з Абдери (V –IV ст. до н. е.) поклали в основу всього сущого атоми, що рухаються у порожнечі. Атоми, будучи незмінними, вічними, непроникними і неподільними, розрізняються за розміром та формою і цим зумовлюють усю різноманітність явищ. Демокріт проводив думку про причинний порядок усіх явищ, про можливість досягти достовірного знання, відмінного від суб'єктивних думок. Він синтезував у своєму вченні великий обсяг сучасних йому природничо-історичних знань, розробив етичне вчення, яке створило згодом вплив на Епікура.

Софісти.

У V ст. до н. е. філософська думка Греції концентрувалася в Афінах, які стали після греко-перських воєн економічним, політичним та культурним центром всієї Еллади. В цей час розвиток демократичних установ зумовив необхідність підготовки освічених людей, що володіють технікою політичного і судового красномовства, обізнаних у питаннях політичного життя. З'явилися вчителі таких знань, яких називали софістами. Софісти популяризували філософію, просунули вперед риторику (Горгій), граматику і стилістику (Продік), міркували про мораль у законах і політичних установах (Гіппій, Фрасімах та ін.). Філософський напрям, який називають софістичним, характеризувався еклектизмом і скептицизмом. Це було пов'язано з тим, що попередні течії грецької філософії, вводячи першооснову сущого, в якій реалізується єдність космосу, приводили до думки про те, що реальний світ зовсім не такий, яким людина його бачить і відчуває. Першоджерела ранніх грецьких філософів не давали можливості пізнання реальності. Пізнання змінюваного світу явищ дає тільки враження, думку про світ. Софісти, які розглядали саме чуттєвий світ у його проявах, повинні були дійти до висновку про відносність уявлень людини про природу. Мірою всіх речей стає людина, її сприйняття і оцінка, як учив Протагор (V ст. до н. е.). Це призвело до скептичного ставлення до людського знання взагалі та до спроб еклектичного комбінування стародавніх космологічних систем.

Класична грецька філософія.

Сократ.

Новий період давньогрецької філософії почався з Сократа (V ст. до н. е.), думки якого відомі у переказі Платона. Сократ не переймався питаннями космології, але, з іншого боку, відкинув релятивізм софістів і переніс дослідження у моральну область, прагнучи знайти загальне і безумовне знання не в чомусь зовнішньому, а у собі самому. Самопізнання є початок мудрості і справжньої людської діяльності, теоретичної та практичної. Викриваючи уявне знання, Сократ відшукував універсальний початок розумного пізнання. Він стверджував моральну гідність людини як вільно-розумної істоти, яка повинна здійснювати вищу правду.

Сократ не заснував школи, але його послідовники, які по-різному тлумачили його вчення, заснували низку філософських шкіл після його смерті (так звані, сократичні школи, IV ст. до н. е.). Мегарська школа, заснована Евклідом Мегарським (Евбулід, Алексин, Діодор Крон), розвинула формальну діалектику Сократа. Той самий характер мала елідо-еритрейська школа (засновник Федон Елідський). Антисфен заснував школу кініків, Арістіп – кіренську школу. Для обох останніх характерне заперечення можливості і корисності розумного пізнання, обмеження філософії практичною мудрістю. Вищу мету, з якою слід узгоджуватися, вони розуміли по-різному. Кініки бачили її в чесноті, яка полягала у самовизволенні від пристрастей і потреб (апатія), кіренаїки – у насолоді (Арістіп) або у відсутності страждань (Гегесій). Найплідніший розвиток сократівська ідея досконалого розуму як джерела істинного знання отримала у вченні Платона, де вона перетворилась в умоглядний ідеалізм.

Платон.

Вчення Платона є синтезом досократівського напрямку давньогрецької філософії (піфагорійці, Геракліт, Парменід), який прагнув осмислити мінливий і множинний світ явищ як всеосяжну єдність буття, і вчення Сократа про довершений розум. Центральним для філософії Платона є світ вічних, незмінних ідей, який єдиний є насправді реальним. Цілокупність ідей, яка в своїй єдності виступає як вище, справжнє буття є основою для пізнання. Ця цілокупність ідей втілюється у вигляді множинного чуттєвого світу, зв'язуючись з іншою першоосновою – відносним небуттям. Небуття – умова реалізації світу ідей у світі явищ, але світ явищ, народжений, і тому несе у собі небуття, вже не є справжнім. Істинність, як і саме існування, він отримує лише завдяки причетності до ідей. Людське пізнання пояснюється причетністю до цієї суцільної істини душі людини, яка, будучи безсмертною, хоча і схильною до кругообігу, спочатку споріднена вищому буттю. Світ, як його бачить людина, є тільки відображенням справжнього реального світу, театром тіней, хоча до свого народження людина мала повне знання про реальний світ ідей. Пізнання правди Платон розуміє як спогад того, що душа споглядала до народження. Етичне вчення Платона містить у собі, з одного боку, споглядальний аскетизм, з іншого – прагнення до удосконалення людського суспільства (реформа звичаїв, виховання; утопія держави, в якій панують філософи). В останній період життя Платона його філософія все більше зближується із піфагорійською містичною математикою. Цей характер успадкувала після його смерті Платонівська академія в особі його найближчих послідовників – Спевсіппа, Ксенократа та ін.

Аристотель.

Аристотель, учень Платона, заснував у 335 до н. е. самостійну школу – Лікей. Погоджуючись із Платоном щодо прийняття ідеальних загальних засад, осяжних нашим розумом, Аристотель, проте, не протиставляє їх дійсності. Як справжні причини і першооснови речей, ідеї –живі «енергії», якими має

визначатися всякий рух, розвиток, сама реальність. Не існує насправді абстрактної матерії (абсолютно безформної потенції), немає і чистих ідей – вони здійснюються в реальних речах. Природа – природна градація одиничних речей, або «субстанцій», за межами якої перебуває як її верхня межа божественний розум, нерухомий першорухий світ, а як нижня – невизначена речовина, здатна набути будь-якої форми. Це вчення про буття Арістотель поклав в основу синтезу, що охоплює величезне коло знань про природу і суспільство. Логіка роботи Арістотеля впродовж двох тисячоліть була базисом логічних досліджень. Природничо-історичні твори Арістотеля являють собою широку систематизацію вивчення природи. Започатковану Аристотелем роботу в галузі історії та природознавства продовжували його учні: Теофраст (класична ботаніка, історія фізики, етичні трактати тощо), Евдем (етика, історія наук), Арістоксен (теорія музики), Дікеарх (історія культури Греції).

Криза грецької філософії.

Характер грецької філософії значно змінився після завоювань Олександра Македонського. Грецька культура вийшла за межі колоній-полісів, поширившись у Передній Азії та Північній Африці. Становище громадян полісів змінилося. Якщо раніше вони брали активну участь в управлінні, що було не тільки їхнім правом, але вважалося обов'язком громадянина, то у великих військово-монархічних державах вплив окремої людини значно зменшився, що знайшло відображення у зміні характеру мислення. Освальд Шпенглер називає цей процес переходом від культури до цивілізації. За нових обставин філософія стала шукати визначення таких принципів особистої поведінки, які могли б надати мислителю найвище доступне йому благо. Міркування грецьких філософів усе ще опиралися на космологічні уявлення, але тепер на перше місце вийшли питання етики. Для нового періоду властивий сумнів у можливості людини пізнати природу й саму себе, що призвело до поширення філософського скептицизму. З поширенням християнства грецьким філософам довелося вступити в полеміку з християнською апологетикою періоду патристики.

Стоїцизм.

З виниклих у IV -III ст. філософських шкіл переважний вплив отримали стоїцизм (засновник Зенон з Кітіона), школа Епікура і скептицизм. У центрі вчення стоїків (у систематичній формі воно викладене Хрісіппом, III ст. до н. е.) – етичний принцип підкорення світовому закону. Єдину світову силу, якою є бог, але за своїм внутрішнім законом перетворюється на світ, стоїки слідом за Гераклітом шукають у вогні. Вогонь є і першоречовина, і світова душа, розум, якому підвладні будь-який рух і будь-яке творіння. Людина включена у розумну єдність природи, і її чеснота полягає в підпорядкуванні своєї волі пізнанню законів природи. Поведінка людини має визначатися благом світового цілого, але піднятися до його пізнання можна лише за умови стриманості і самовладання.

Епікурейство.

Вчення Епікура також характеризується переважно увагою до проблем етики. Розвиваючи матеріалістичний атомізм Демокріта, Епікур висунув гіпотезу про самовільне відхилення руху атомів від прямих траєкторій і використовував її не тільки у космології і фізиці, але і в етиці, розглядаючи це відхилення як мінімум свободи в рамках причинного зв'язку природних явищ. На цій основі Епікур побудував вчення про людину, її душу, а також етику, ідеалом якої є незворушність мудреця, який задовольняє тільки ті потреби, які є необхідними і природними. Найзначнішим із послідовників Епікура був римський філософ Лукрецій Кар.

Скептицизм.

Для давньогрецького скептицизму (Аркесілай, Карнеад, III – II ст. до н. е., пізніше Енесідем і Секст Емпірик) характерні ідеї сумніву в достовірності відчуттів, однакової доказовості протилежних думок, з чого випливає утримання від будь-яких суджень (див. далі (с. 126) – більш докладно про скептицизмі).

Римський період.

У період римського панування в Греції відроджувались стародавні філософські вчення, набуваючи релігійного і містичного забарвлення. З'являються також спроби поєднати різні напрями у філософії, тілесне та духовне (Калліфон). Містицизм характерний для гностицизму неопіфагорійців. Філософія неопіфагорейства приймає дуалізм Бога і матерії. Спробами подолання такого дуалізму шляхом введення посередніх начал були вчення Філона Александрійського (I ст. до н. е. – I століття н. е.), а також філософія останньої школи давньогрецької філософії – неоплатонізму (III– VI ст. нашої ери – Плотін, Порфирій, Ямвліх, Прокл). Система Плотіна – діалектика сходження від першоєдиногого невимовного божества через посередні ланки: Розум, Світову душу, душі окремих людей – до небуття, або матерії, і зворотного руху людської душі, що з'єднується з Богом в екстазі, що досягається шляхом вправ і аскези.

У VI ст. н. е. давньогрецька філософія припинила свій самостійний розвиток, але її ідеї продовжували впливати на філософську думку усіх наступних періодів. Давньогрецька філософія стала вихідною основою всього подальшого розвитку західноєвропейської філософії, надавши визначальний вплив на становлення та формування середньовічної філософії (традиції платонізму та аристотелізму); надалі її ідеї засвоювалися і відтворювалися в різноманітних напрямках новоєвропейської філософії – як матеріалістичних, так і ідеалістичних.

Феномен давньогрецької філософії.

Перші філософські вчення виникли близько 2500 років тому в Індії, Китаї і Стародавній Греції. Проте тільки давньогрецька філософія являє собою цілком оригінальне, завершене явище, яке корінним чином вплинуло на західну

цивілізацію.

Особливості давньогрецької філософії:

- набула автономного характеру розвитку;
- стала відкритою та доступною: всі вільні громадяни, крім жінок, мали право займатися філософією;
- була надзвичайно пластичною, здатною набувати різних форм та виявлень;
- терпимо ставилась до різних ідей та позицій;
- була надзвичайно динамічною у розвитку.

Умови появи феномену давньогрецької філософії:

- географічно-кліматичні – розміщення Балканського півострова, де починається розвиток античної філософії, на перетині трьох континентів, сприятливий клімат, наявність різних кліматичних зон (гори, ріки, затоки);
- культурно-історичні – Стародавня Греція перебувала в інтенсивних контактах із давнішими цивілізаціями, зверталась до їх здобутків та вміла їх оцінити, переосмислити і використати;
- соціальні – високий рівень розвитку соціальних стосунків та діяльності, різноманітність напрямів життєдіяльності, існування полісної форми організації життя, демократичний устрій, інтенсивні контакти між містами;
- відносна зрозумілість давньогрецької міфології та її близькість до людини;
- талановитість, активність та рухливість стародавніх греків.

При підготовці до семінару рекомендуємо використати джерела зі списку літератури [1-7].

При вивченні **другого питання** студенти мають з'ясувати, що **середньовічна філософія** являє собою сукупність філософських вчень періоду феодалізму, в якому знайшов світоглядне і методологічне відображення спосіб життя феодального суспільства. Філософія в цей період була проголошена «служницею теології». У духовному житті суспільства панував теоцентризм.

У початковий період середньовічної філософії, в процесі боротьби проти античної філософської традиції на основі християнсько-теологічного переосмислення ідейної спадщини античності виникає **патристика** (II – VIII ст.).

Найвпливовішим представником патристики був *Августин Блаженний* (354 – 430). У своїх роботах він проголосив віру передумовою знання. Він зводив сутність людини до її душі, яка використовує тіло лише як своє знаряддя. В роботі «Про град божий» Августин обґрунтував теологічне розуміння історії як залежної від божого провидіння. «Земному граду», «гріховній» світській державі він протиставив «град божий», всесвітнє панування церкви.

Для засвоєння другого питання треба звернутися до джерел, зазначених у списку літератури [1, 5, 6].

Термін "**середньовіччя**" був введений у науку в XV ст. й остаточно затвердився у XVIII ст. Цей термін означає період історії, пов'язаний із добою феодалізму. Для західної Європи це період від кінця V ст. до XV ст.

Існує думка, що епоха середньовіччя не створила у філософії нічого

принципово нового, але це не зовсім так. У нових історичних умовах переосмислювалися досягнення античної філософії, удосконалювалася й розвивалася аристотелівська логіка, закладалися підвалини науки й філософії епохи Відродження й Нового часу. Розроблявся погляд на людину і світ цілком відмінний від погляду античної епохи.

Формальним закінченням античного періоду у філософії прийнято вважати 529 рік, коли імператор Юстиніан закрив в Афінах останню філософську школу. Проте ця межа умовна. Перехід до середньовічного способу мислення відбувався поступово й розпочався значно раніше.

У процесі свого розвитку філософія зазнала впливу різних історичних обставин. У V ст. західна частина Римської імперії була завойована й пограбована германськими племенами й на її місці утворилися окремі держави, духовно підпорядковані папі Римському. Наприкінці VIII ст. Карл Великий створив західноєвропейську наддержаву "Священну римську імперію" й у 800 році був коронований папою на імператора римлян. Священна Римська імперія формально проіснувала до 1806 р. й була скасована Наполеоном. До цієї імперії входили території Франції (без Бретані), Бельгії, Голландії, Люксембургу, Швейцарії, Австрії, Західної Німеччини, Північної й середньої Італії. Карл брав участь у 50 походах, був освіченою, як на той час, людиною, знав латинську, грецьку мови, цінував просвіту. Для управління такою великою імперією потрібні були грамотні люди й імператор заохочував створювання шкіл. При його дворі була організована спілка вчених, яка отримала назву "Академія". У тій академії культивувався інтерес до античної філософії, хоча панівним був християнський світогляд. Саме в ті часи в Західній Європі починає розвиватися схоластика.

В XI-XII ст. формуються середньовічні міста, ремесла відділяються від сільського господарства, виникають ремісничі цехи, розвиваються товарно-грошові відносини, починається формування класу бюргерів і передпролетаріату. Значно зростає авторитет Папи римського. Боротьба Папи з імператором Священної Римської імперії закінчується перемогою першого, влада Папи римського встановлюється в Західній Європі над політичною владою. Відбуваються й інші суттєві зміни, що посилюють відмінності між західною і східною християнською церквою. 1054 року між ними відбувся офіційний розкол. Хрестові походи дали можливість західноєвропейцям ознайомитися з мусульманською культурою й зокрема філософією, яка спиралася на філософію Платона, Аристотеля, Плотіна та інших античних мислителів. Виникають університети, в яких утворюється вчена ієрархія та інші порядки й традиції, чимало з яких дожили й дотепер. За організацією і статусом університети багато в чому нагадували цехи середньовічних міст. Вони мали певну автономію, територію. Навчання й уся робота відбувалися латинською мовою.

Основною рисою всієї середньовічної філософії, на відміну від античної, було те, що вона розвивалася в межах виключно релігійних уявлень. Поняття про Бога було центральним і обов'язковим. Якщо мова йшла й про природу, то тільки заради вирішення проблем, пов'язаних із Богом. Наприклад, коли йшлося про пізнання природи, таке пізнання розглядалося лише як один із

шляхів пізнання Бога (Вивчаючи творіння, пізнати творця). Уся філософія була підпорядкована теології, і якщо хтось із філософів пробував проявити самостійність, переслідувався церквою. У зв'язку з цим дехто з дослідників західноєвропейського середньовіччя навіть називає середньовічну філософію парафілософією (що стоїть поруч з філософією), вважаючи, що справжня філософія можлива лише за умов свободи теоретичної думки. Іншими рисами середньовічної філософії були фідейзм (першість віри над розумом), догматизм. Аж до XIII ст. майже єдиною офіційно визнаною філософією, був неоплатонізм, згідно з яким тілесний світ мислився як наслідок еманції (виливання) Бога, злиття його природи, абсолютного буття, з небуттям. Людина розглядалася як істота, що має подвійну природу: духовну і тілесну, божественну і тваринну. Середньовічні філософи намагалися з'ясувати, що в людині божественного, робили спроби розібратися в духовній сфері людини (дух, душа, розумна душа, воля, свобода волі).

У середньовічній Європі панувало християнство. Саме з ним була зв'язана тогочасна європейська філософія. Тому неможливо розглядати становлення середньовічної філософії поза розвитком християнської ідеології.

Процес становлення християнства був досить тривалим і відбувався в боротьбі з античною філософією, хоча саме християнство постало на підставі переосмислених по-римському грецьких філософських ідей.

Ранні християнські мислителі, продовжуючи традицію так званого апостольського періоду, докладали зусиль, щоб подолати античний спосіб мислення й захистити християнський. Тому вони називалися апологетами (захисниками). Починаючи з 325 р. (Нікейський собор), відбувається систематизація й упорядкування християнського вчення. Цей період називається періодом **патристики**, а мислителі –отцями церкви. В основному ця робота була пов'язана з пристосуванням неоплатонізму до християнських ідей. Оскільки ж неоплатонізм у різних частинах Римської імперії мав свої відтінки, іноді суттєві, то й християнське вчення на Сході і на Заході набуло специфічного цим регіонам звучання. У зв'язку з цим отців церкви прийнято ділити на східних і західних.

Серед західних отців церкви найвидатнішим був Аврелій Августин (354-430), роль якого в розвитку середньовічної європейської філософії важко переоцінити. Його ідеї мають значення й для сучасної західноєвропейської філософії. Спочатку виявляв значну цікавість до еклектичної філософії Цицерона, далі дуже захопився вченням маніхейців (в основі лежить боротьба всесвітнього добра і зла, світла і темряви, духа і тіла). Розчарувавшись у маніхействі, зайнявся вченням скептиків. Згодом захоплюється філософією Платона й неоплатонізму. У 387 року Августин приймає християнство і стає його великим теоретиком.

Розвиваючи комплекс неоплатонівських ідей, Августин вважав Бога вищою сутністю, найвищим буттям. У ньому перебувають вічні, незмінні, несумісні з тілесністю ідеї, які обумовлюють порядок, що існує у світі. Бог створив світ із нічого й постійно продовжує його творити, так що нічого не відбувається без волі Божої (згідно з неоплатонізмом, світ є наслідком божої

еманації; говорячи про створення світу Богом, Августин виражає тенденцію переходу від неоплатонічного пантеїзму до дуалізму). Бог розуміється як персона, що творить, вболіває й опікується своїм творінням. Головне, на що при цьому слід звернути увагу, є те, що світ, на думку Августина, створений Богом не з необхідності, а з його доброї волі. Бог як творець поєднує в собі разом і сутність, і існування, його існування незалежне. Що ж стосується всього того, що існує у створеному Богом світі, то воно містить у собі лише сутність, бо його існування належить не йому, а Богові, бо воно опосередковане Богом.

Людина поєднує у собі розумну душу, частку душі світової, і тіло. Душа кожної окремої людини створюється Богом і надалі існує вічно. Душа близька до Бога, здатна в пізнанні наближатися до Бога, але тіло цьому перешкоджає, тому, турбуючись про душу, слід намагатися приборкати тіло.

Душа людини божественна і вічна. Природа й тварини, на відміну від людини, такої душі не мають (**дуалізм**). Людина в такий спосіб підноситься Августином над усім світом природи. Природа ж, тварини є як така, що не заслуговує на увагу сама по собі, не потребує співчуття з боку людини. Сама людина такого співчуття потребує, але його (таке співчуття) Августин розумів досить оригінально. Він вважав за необхідне для порятунку душ єретиків вживати проти них найжорстокіші тортури з метою отримання зізнань і навернення на шлях справжнього християнства. Жорстоке насильство не тільки виправдовувалося, а й радилося ним по відношенню до тих, кого належало спасти й ошчасливити. Пізніше ця ж сама "гуманність" керувала діями інквізиції в Західній Європі й Тайного Приказу в Росії.

Серед багатьох творів Августина найважливішими вважаються "Сповідь" і "Про град Божий". У першому творі він розповідає про свою духовну еволюцію. Видно, що Августин довго не міг прийняти християнство, яке здавалося йому примітивним, але розчарувавшись в античній філософії, а також під впливом досить швидкого поширення християнства та деяких випадкових обставин, усупереч своєму розуму знайшов у християнстві свою втіху. У другому творі йдеться про те, що історія людини - це результат боротьби добрих і злих сил. Августин розглядає людство як єдину людину незалежно від етнічної приналежності кожної окремої людини. Усе людство, проте, він ділить на тих, хто приймає душею царство Бога й на тих, хто приймає царство диявола. Тут убачається вплив на формування його світогляду маніхейського вчення, проте, воюючи проти маніхейства, він розвиває концепцію про відсутність у світі зла як такого. Зло, на його думку, - це категорія, яка означає відсутність, це нестача божественного, відмова від Бога.

Держава, на його думку, це прояв егоїстичної любові людини до самої себе, це безперервна боротьба одних груп людей проти інших, війни, пограбування, рабство, яким Бог карає людей за їхні гріхи. Так він пояснює необхідність і справедливність падіння Риму. Церква ж, на його думку, заснована на самовідданій любові до Бога. Тому цілком зрозумілим є факт поширення християнської церкви по всій Римській імперії. І навіть ті варвари, що зруйнували Рим, уже до того були християнами.

Вчення Августина про божественну приреченість людини католицька

церква повністю не прийняла, бо воно заперечувало роль церкви як посередника між людиною й Богом, а тема божественного приречення згодом знайшла собі місце у суперечках середньовічних мислителів.

Спираючись на біблійні уявлення людської історії, Августин започатковує по суті новий погляд на категорію **часу й історію людства**. На противагу античному уявленню про час як замкнений цикл, він виводить уявлення про лінійний час. Оскільки час пов'язаний із рухом речей у світі, до створення світу, на його думку, часу не існувало. Час бере свій початок від створення світу, є минуле, сучасне й майбутнє, які, як виявляється, настільки взаємозв'язані, що розуміються ним як "теперішнє минулого", "теперішнє" й "теперішнє майбутнього". Разом вони являють собою вічність. Аналогічно Августин уявляє собі й хід історії. Замість руху історії по колу, її циклічності, він подає її як лінійний розвиток від створення світу аж до першого пришествя Христа. Закінчується історія другим пришествям Христа, страшним судом, відділенням грішників від праведників, вічними муками грішників у пеклі і вічним блаженством обраних для раю.

Ідеальна держава в його уявленні виступає як теократична держава (політична влада в такій державі належить духівництву, а головою держави є голова церкви).

Цікавими є погляди Августина в теорії пізнання. Він воює зі скептиками, до яких раніше сам належав, досить оригінальним способом. Він піддає сумніву чисто все, крім самого факту сумніву, а сумніватися - значить мислити, отже, існувати. Заглиблюючись у свій внутрішній світ, що існує безсумнівно, він приходить до ідеї джерела своїх почуттів, думок і вбачає це джерело у Богі, який наділяє людину вічними істинами, а при певних стараннях самої людини й осягає її душу. Отже, Бог виступає у вченні Августина як джерело, предмет, причина й мета пізнання. Пізнання тимчасових, релятивних речей має сумнівну вартість, пізнання ж божественного абсолюту веде до щастя, яке Августин вважає сенсом життя. Щастя визначається філософією й досягається шляхом поєднання душі з Богом, а Бог є причиною всякого блага і самим благом. Спрямованість людини до Бога Августин вважає природною людською властивістю. Знання здобувається, за Августином, не за допомогою органів чуття. Ідея пізнання світу за допомогою органів чуття, на його думку, зміцнює позиції скептицизму. Насправді пізнання починається й відбувається тоді, коли людина заглиблюється в печери своєї душі.

Вірі Августин віддає перевагу над розумом, бо тільки віра, як він вважає, може пізнати Бога. Віра ж пов'язана з волею, й тому воля в його вченні стоїть над розумом. Воля розуміється ним як активне начало, а розум як начало пасивне. Воля, свобода волі мислиться як сутність духа, духовного життя, що протистоїть античному розумінню співвідношення між волею й розумом. Отже, Августин у цьому питанні стоїть на позиції ірраціоналізму (вчення, що вважає основою світу волю, яка нібито не може бути адекватно пізнана розумом, а осягається інтуїцією, вірою), волютаризму (вчення, що проголошує першоосновою буття, волю як ірраціональну силу).

Августинове вчення було панівним протягом усього раннього середньовіччя. Воно було популярним серед середньовічних містиків, у філософії теоретиків Реформації, спорідненість із ним мала філософія Декарта, на нього спирається й новітня протестантська теологія, а також екзистенціально-гуманістичне крило католицької релігійної філософії.

При підготовці **третього питання** студентам треба з'ясувати зміст поняття **схоластики**. Під останнього розуміється такий тип середньовічної філософії, який цілком підпорядкований релігії.

Провідне місце серед представників пізньої схоластики належить Фомі Аквінському (1225 – 1274), який створив релігійно-філософське вчення – мізм, пристосувавши вихолощений ним аристотелізм до потреб християнської релігії.

У своїх основних працях «Сума теології», «Сума проти язичників» та інших Аквінський відкинув положення філософії Арістотеля про об'єктивність і вічність матерії, проголосив аристотелівську "форму всіх форм" всемогутнім Богом, який створив світ, і саму людину.

Всесвіт, на думку Аквінського, являє ієрархію ступенів буття. Нижчий ступінь цієї ієрархії становить природа, вищий - абсолютна божественна свідомість, яка створила неживий та живий світ, й управляє ним.

Центральне місце в томізмі посідає принцип "гармонії" віри і людського розуму, який нібито неспроможний пізнати сутність явищ, проте може здійснювати "докази" існування бога шляхом осмислення "ідей", "закладених творцем" в речі і явища матеріального світу.

Для ґрунтового засвоєння четвертого питання студентам треба звернутися до рекомендованої літератури [1, 4, 5, 6].

Пристаючи до осмислення **четвертого питання**, студенти мають з'ясувати, що номіналізм – це обмежено матеріалістичний напрям у середньовічній філософії на протилежність об'єктивно-ідеалістичному напрямку в схоластиці – реалізму. Між цими напрямками в XI – XIII ст. точилася гостра полеміка щодо природи універсалій – загальних понять. Реалісти (А. Кентерберійський, Ф. Аквінський та інші) твердили, що універсалії існують до речей як їхні прообрази, "субстанції" і лише виявляють у речах свої властивості. Номіналісти ж (У. Оккам, І. Росцелін, І. Дуне Скот) вважали, що реально існують лише поодинокі індивідуальні речі, а універсалії – тільки назви, або імена, породжені людським мисленням і позбавлені об'єктивного змісту.

Для більш докладного вивчення змісту п'ятого питання студентам слід використати наступні джерела, зазначені у списку літератури [3, 4, 6, 7] .

Третє і четверте питання (лекційний матеріал).

До IX ст. в Західній Європі склалася середньовічна шкільна освіта. Устоюються так звані "трипуття" (граматика, риторика й діалектика) й "чотирипуття" (арифметика, геометрія, астрономія, музика). Головнішими були дисципліни, які входили до "трипуття". Значно вплинув на становлення середньовічної школи Алкуїн (730-804), вчитель Карла Великого. Алкуїн тяжів до вчення Августина, а відтак і до неоплатонізму в його християнізованому варіанті, в якому людина повністю була підпорядкована Богові. Із "трипуття" Алкуїн виділив діалектику й надав їй особливо великого значення у справі

тлумачення Святого письма. Тим самим він сформулював засади середньовічного способу мислення, яке через те, що воно було головним у середньовічних школах, отримало назву "**схоластика**" (від слова "школа"). Цей спосіб мислення фактично став способом систематизації релігійної віри.

У XII ст. схоластика набуває свого особливого розвитку в університетах. Звичайно виділяється три періоди в розвитку схоластики: рання схоластика (IX-XII ст.), зріла схоластика (XIII ст.), період занепаду схоластики (XIV-XV ст.).

Особливість схоластичного способу мислення полягала в тому, що істина вважалася вже відкритою й записаною у Святому писанні. Для досягнення її людиною треба було лише правильно витлумачити Святе письмо. Істинність біблійних текстів була поза будь-яким сумнівом, ті чи інші місця Святого писання наводилися для підтвердження істинності тих чи інших положень. Уся подальша середньовічна філософія ґрунтувалася на принципах схоластики.

Вузловими проблемами періоду схоластики були співвідношення між волею, вірою і розумом, людиною і Богом, тобто проблеми, з якими ми зустрічалися при розгляді Августинового вчення, а також проблема співвідношення між одиничним і загальним, яка у середньовіччі набула нового імпульсу на теологічному ґрунті, а саме у зв'язку з питанням про сутність божественної Трійці. Як співвідносяться між собою Бог Отець, Бог Син і Бог дух Святий? Чи тут йдеться про одну сутність, чи про три? Ті, хто вважали, що йдеться про єдність Бога, називалися "унітаріями" або "антитринітаріями", хто ж наголошував на троїстості Бога, на його особах, ті називалися "тринітаріями". Офіційна церква намагалася поєднати в одне ціле обидві точки зору. Під єдністю Бога розумілося загальне, а під його трьома особами розумілося одиничне.

Звідси й походила суперечка між **реалістами**, які вважали, що універсалії (загальне) існують до речей (нагадує нам точку зору Платона) або в речах (нагадує точку зору Арістотеля) та **номіналістами**, які вважали, що загальне існує після окремих речей, або в понятті (**концептуалізм**, «conceptus» - поняття) або лише у словах, тобто іменах речей («nomen» - ім'я). Останні нагадують нам в античності кініків і кіренаїків. В античній філософії суперечки з приводу співвідношення одиничного і загального, як було сказано, вже були, а в середньовіччі вони повторилися з тих самих позицій. При цьому реалісти були найпослідовнішими ідеалістами, а номіналісти несли у собі певну долю матеріалістичних тенденцій. Крайні номіналісти, говорячи, що загальне не більше, ніж слово, тобто звук, доходили до заперечення єдності Божественної Трійці, тобто фактично до політеїзму у вигляді трибожжя, за що, як правило, жорстоко переслідувалися церквою, були змушені відрікатися від своїх поглядів, а, бувало, й позбавлялися життя, твори їхні засуджувалися, спалювалися.

Самобутнім представником реалізму був Іоанн Скот Еріугена (бл. 810 - після 877), ірландсько-шотландський мислитель. У 867 році під впливом "Ареопагітики" написав власний твір "Про розподіл природи", а ще раніше - "Про божественне приречення".

Будучи реалістом, Еріугена вважав: чим загальніше, тим реальніше, а одиничне існує через загальне. Він оживив стару суперечку про співвідношення між одиничним і загальним.

Для філософського обґрунтування християнської релігії Еріугена використовував неоплатонізм. У своїх поглядах на творення світу він був близький до поглядів Плотіна (вчення про еманацию). Теза "усе в усьому" підвищувала природу, адже в ній теж є Бог, християнський дуалізм стирався. Церква вкрай негативно ставилася до його вчення, вбачаючи в ньому певний відхід від християнського креаціонізму (вчення про виникнення світу внаслідок акту божественного творіння) в бік пантеїзму, за те, що він надто ототожнив Бога з природою, творця з творінням. Твори Еріугени вважалися католицькою церквою єретичними й неодноразово засуджувалися нею (855, 859, 1210, 1685 р.р.).

В області теорії пізнання Еріугена хоч і був фідеїстом, але поміркованим. Бога, на його думку, можна пізнавати не лише вивчаючи Святе писання, а й через вивчення природи. До Ісуса Христа люди могли вивчати хіба що природу. З приходом Христа розпочинається більш високий етап пізнання, але й до Євангелії проникла неправда і їхні тексти слід сприймати як алегорії.

Визначною фігурою у середньовічній філософії був також П'єр Абеляр (1079-1142). Народився він у Бретані (північ Франції), був дворянином. Основні його твори такі: "Вступ до теології", "Християнська теологія", "Пізнай самого себе", "Так і ні", "Діалектика". П'єр Абеляр був ознайомлений з античною філософією, а саме, читав "Тімей" Платона й Арістотелеві праці з логіки, прославився як майстер диспуту, мав видатних учнів, серед яких була й його кохана Елоїза (їхнє кохання закінчилося трагічно).

П'єр Абеляр був поміркованим реалістом, виступав як проти крайнього номіналізму, так і проти крайнього реалізму. Його позиція була продумана й виважена. Загальне, на його думку, існує реально як зразки речей у розумі Бога. Саме за цими зразками створені окремі речі й тому містять те загальне у собі, але лише потенційно. Під час абстрагування це загальне переходить до актуального стану, тобто в голові людини виникає уявлення про те загальне (концепт) або поняття. Іншими словами, людина силою свого розуму може вилучити божественну загальну ідею зі створених Богом об'єктів і скласти про них поняття (концепт). Така точка зору, як уже відомо, називається "концептуалізм". Отже, П'єр Абеляр був концептуалістом.

П'єр Абеляр усе життя мужньо чинив опір церковній ідеології. Тезі "Вірю, щоб розуміти" він протиставляв тезу "Розумію, щоб вірити". Це вказує на те, що він інтелект ставив вище віри, віру підпорядковував знанням. Логічне обґрунтування церковних догматів, як він міркував, звеличує християнське вчення. П'єр Абеляр робив спробу поєднати філософію й теологію, філософа й християнина. Об'єктивно така позиція вела до конфлікту з християнським ученням й Абелярові ідеї були засуджені, а його самого було відлучено від церкви. Захист пріоритету розумового начала знайшов свій дальший вираз у концепції "подвійної істини", про яку мова ще йтиме.

Етичні погляди П'єра Абеляра відповідали його загальній філософській позиції. Головним виступає спільний для всіх моральний закон, який

доводиться Богом до людей як голос совісті. Узгодженість із власною совістю виступає, отже, як критерій моральності, а кожна окрема людина несе індивідуальну відповідальність за свої вчинки. Коли людина свідомо йде на порушення моралі, на заздальгідь гріховний вчинок або схвалює його, вона глушить у собі голос совісті і так виникає зло.

Якщо до XIII ст. в Західній Європі основною філософською базою християнства було вчення Августина, то з XIII ст. усе більша увага звертається на вчення Арістотеля. Спочатку це вчення сприймалося церквою ворожо. І дійсно, воно несло загрозу офіційній християнській думці. Європою в той час поширюється вчення Ібн Рушда (Аверроеса), який витлумачував Арістотеля в близькому до матеріалізму дусі. Матерія, вважалося, існує вічно, Бог є лише першодвигуном. Послідовники вчення Аверроеса боролися за незалежність філософії від теології, дотримувалися концепції "подвійної істини". Усе це спонукало середньовічних філософів шукати шляхів пристосування філософії Арістотеля до християнського вчення. Тому проти Аверроїзму виступили не лише августиніанці, але й ті, які гідно оцінили вчення Арістотеля. Спираючись на Арістотелеве вчення про істину як адекватність об'єкта, вони заперечували концепцію "подвійної істини", бо згідно з Арістотелем, із двох положень, що суперечать одне одному, тільки одне може бути істинним. І, звичайно, істинним вважалося те з положень, яке узгоджувало з догматами церкви. Коли між вірою і розумінням існує вибір, то вони вважали, що перевагу слід надати розумінню. Ними також велася робота у справі поєднання філософії з теологією, причому остання ними раціоналізувалася. Обстоювалася думка, що філософія й теологія не суперечать одна одній. Основним джерелом знань вважалися досвід і логічні міркування, перешкодами до знань вважалися впливи незаслужених авторитетів, сила звички, намагання прикрити власне незнання видимістю мудрості. Шляхом істини вважалося вивчення математики, оптики, експериментальні дослідження й богослов'я.

Одним із найяскравіших і найталановитіших представників того напрямку філософів, які намагалися пристосувати вчення Арістотеля до догматів християнської церкви, був **Фома Аквінський** (1225/26-1274). Фома Аквінський був монахом домініканського ордену, найвидатнішим і найвпливовішим філософом-схоластиком Західної Європи. Посмертно його було канонізовано. Головні твори Фоми Аквінського такі: "Сума проти язичників" ("Філософська сума") і "Сума теології".

Фома Аквінський узагальнив досвід усієї попередньої схоластики. У своїх творах намагався обґрунтувати принципи християнської теології з позицій арістотелівської філософії, боровся проти аверроїзму. Із філософії Арістотеля Фома Аквінський взяв усе те, що могло прислужитися християнській церкві. Арістотелеве вчення про природу в основному залишилося поза його увагою. Фома Аквінський розглядає весь світ як такий, що складається з кількох рівнів. Найнижчий рівень – це нежива природа. За нею йде світ тварин, а вже з нього виростає людина як проміжна ланка зі світом духовним, божественним. Вищою досконалістю є Бог. Він є сенсом і метою, вершиною всього існування, навіть більше, самим існуванням. Тільки в ньому поєднується і сутність, і

існування. При цьому слід зауважити, що поділ на сутність (*essentia* – есенція) і існування (*existentia* – екзистенція) був започаткований іще Платоном. Сутністю в речах Фома Аквінський вважав лише те, що міститься в їхньому визначенні, тобто родові ознаки. Вона зовсім не впливає з індивідуальних ознак речей і тому не збігається з їхнім існуванням. Таким чином, усе, крім Бога, має існування опосередковане, випадкове, обумовлене ззовні й лише Бог має існування безпосереднє, повною мірою необхідне й нічим не обумовлене. Бог є простим буттям, а створені ним речі, істоти – буттям складним, бо всі земні об'єкти складаються з пасивної, невизначеної матерії й активної, визначеної форми, а Бог є чистою, безтілесною формою. Форма, на думку Фоми Аквінського, може існувати без матерії, як існує Бог, душі, ангели (в ученні Аристотеля як чиста форма може існувати лише Бог), а матерія без форми існувати не може, отже, вона повністю залежить від Бога й не має самостійного існування, вона є тільки можливістю існування і стає дійсністю лише поєднавшись із формою, яка сама по собі є дійсністю.

Із учення Фоми Аквінського про матерію і форму впливає і його вчення про одиничне й загальне (універсалії). З його точки зору, універсалії, по-перше, існують як ідеальний прообраз предметів і істот у божественному розумі; по-друге, вони існують як сутнісна форма в одиничних речах і, по-третє, існують у людському розумі як результат абстрагування від одиничного.

Наявність в одиничних предметах того, що перед тим було в божественному розумі, відкриває шлях пізнання Бога через вивчення природи, людини, тобто через вивчення творінь Божих. У пізнанні людина образно сприймає реальність. Якщо образ відповідає дійсності, пізнання правильне (як у Аристотеля). Джерело пізнання, як і в Аристотеля, не згадування божественних ідей (як у Платона), а досвід, чуттєве сприйняття. Діяльний інтелект обробляє дані органів чуття далі. Об'єктом розуму є сутність, що міститься в окремих речах і пізнається за допомогою абстракції. Отже, є можливим досягнення об'єктивного, вірного знання. Проте, пізнання не може охопити все. Існують такі речі, які підвладні лише вірі. Віра й розум відмінні одне від одного, але й єдині, узгоджуються між собою. Між наукою й вірою немає суперечності, а коли вона й виникає, то першість слід віддати вірі, бо вона заснована на божественному одкровенні, а воно є непомилкованим. Християнська істина, таким чином, стоїть вище розуму, але не суперечить йому. Аргументи, висловлені проти істин Святого писання з позицій людського розуму, не осягають божественного розуму. Звідси Фома Аквінський виводить і роль філософії. Вона повинна служити вірі. Хоч філософія й неспроможна довести істинність догм Святого писання, вона все ж може послабити аргументи, виставлені проти цих догм. Вона також повинна намагатися представити ці догми у максимально раціоналізованій формі, у вигляді понять.

Вважаючи розум певною мірою дієздатним і ефективним, Фома Аквінський подає свої п'ять шляхів доведення існування Бога, що носять назву космологічного доведення існування Бога. Вони такі:

1. (Цей шлях бере за основу розуміння руху). Усе, що рухається, має своєю причиною щось інше, оскільки ніщо не може бути одночасно й у тому ж

самоmu відношенні тим, що рухається, і тим, що призводить до руху. Проте нескінченна передача руху від одного предмета до іншого неможлива, бо тоді не було б першодвигуна, а отже, й ніякого двигуна взагалі. Рух у цьому разі був би неможливим. Щоб пояснити причину руху в цілому, треба ввести поняття якогось першодвигуна, який рухає все, не дістаючи руху ні від кого, а це є Бог.

2. (Цей шлях бере за основу поняття про дійову причину). В усіх речах простежується послідовність дійових причин, але не виявлено нічого, що б було своєю власною причиною. Така річ повинна була б передувати сама собі. Якби ряд причин ішов у нескінченність, не було б причини взагалі, а, отже, й наслідків, що суперечить станові речей. Отже, необхідним є припустити якусь первинну дійову причину, яка називається Богом.

3. (Цей шлях бере за основу поняття можливості й необхідності). Жодна річ, для якої є можливим і бути, і не бути, не може мати вічне буття, адже якщо щось має можливість перейти до небуття, рано чи пізно зробить це, а відтак у світі перестане існувати все. Якби не було нічого сущого, то нічого не могло б перейти до буття й нічого б не існувало. Отже, не все суще є випадковим, у світі є також і щось необхідне. Між тим неможливо, щоб ряд необхідних сутностей ішов у нескінченність. Тому слід припустити якусь необхідну сутність, що не має зовнішньої причини своєї необхідності і складає причину необхідності усього іншого, а це є Бог.

4. (Цей шлях спирається на різні ступені, що виявляються в речах). Усі предмети мають різну міру досконалості, наближаючись до чогось найдосконалішого. Те, що є найдосконалішим, є причиною досконалості інших. Отже, існує якась сутність, що є для всіх сутностей причиною їхньої досконалості, а така сутність називається Богом.

5. (Цей шлях бере за основу розпорядок природи). Предмети, позбавлені розуму (природні тіла), підпорядковуються якійсь доцільності. Проте вони не можуть досягнути мети випадково, отже, ними керує чиясь свідома воля. Отже, існує розумна істота, яка покладає мету для всього, що відбувається в природі, а ця істота називається Богом.

Ці шляхи доведення існування Бога дуже близькі до міркувань Арістотеля (і Августина) і лежать в основі також сучасного неотомістського вчення.

Цілком у дусі Арістотеля й учення Фоми Аквінського про душу. У багатьох трактатах Фома, виходячи з уявлень про пасивну матерію й активну форму, розмірковує про почуття, пам'ять, душевні здібності. Людська душа безтілесна, вона є чиста форма без матерії, незалежна від неї духовна субстанція й тому не може бути знищена, зруйнована, вона безсмертна (Ібн Рошд вважав безсмертним лише надіндивідуальний дух). Фома Аквінський, як і Арістотель, розрізняє душу вегетативну (рослинну), сенситивну (тваринну) й людську (розумну). Людина має розумну душу, а розум за Фомою стоїть над волею. Томістське вчення про душу й пізнання є раціоналістичним.

Характеристичними є й етичні погляди Фоми Аквінського. Усупереч Августину він вважає передумовою моральної поведінки "свободу волі" людини. Проте, над волею підноситься розум і керує волею, ведучи її до

морального порядку, в основі якого лежить божественний закон. Сенси життя Фома Аквінський бачить у щасті, яке полягає в пізнанні й спогляданні Бога. Причому, пізнання розглядається ним як вища функція людини, а Бог для пізнання виступає як невичерпне джерело. До чотирьох традиційних грецьких добродішностей (мудрість, відвага, помірність і справедливість) Фома додає ще три християнські: віру, надію, любов. Його вчення про добродішність також є раціоналістичним.

Заслугують на увагу також погляди Фоми Аквінського на суспільство. Як і Арістотель, він розглядав людину у зв'язку з державою. Держава, на його думку, повинна існувати для того, щоб піклуватися про мир і добробут громадян, вести їх до добродішного життя, а громадяни, у свою чергу, повинні коритися тим, хто стоїть над ними, покірність є їхньою основною добродішністю. Фома не висловлювався на користь рівності громадян у державі, а станові відмінності вважав вічними. Найкращою формою державного правління вважав монархію. Монарх повинен бути відображенням Бога на землі. Проте, добре життя в державі не є найголовним. Найголовним є досягнення царства небесного, а воно досягається завдяки церкві. Так Фома Аквінський відстоює зверхність церковної влади, влади папи Римського над владою політичною. За це й за те, що він відвернув від церкви небезпеку арістотелізму, поставивши його на службу християнському вченню, католицька церква залишилася йому вдячна. У 1323 році Фома Аквінський був проголошений святим, у 1567 році визнаний п'ятим учителем церкви, а в 1879 році його вчення стало обов'язковим для всієї католицької церкви. У XIX-XX ст. учення Фоми Аквінського стає основою для офіційної філософії Ватикану - неотомізму.

Лекція № 4

ТЕМА 4 . ФІЛОСОФІЯ ВІДРОДЖЕННЯ ТА РЕФОРМАЦІЇ

Семінар № 4

Філософська думка епохи Відродження та Реформації

1. Гуманізм, антропоцентризм епохи Відродження.
2. Ідеї пантеїзму у філософії Відродження.
3. Становлення геоліоцентричної картини світу.
4. Натурфілософський, реформаційний, політичний та утопічно-соціалістичний напрями у філософії Відродження.

Реферати

1. Від теоцентризму Середньовіччя до антропоцентризму в епоху Відродження.
2. Поборники науки у боротьбі з релігійним обскурантизмом.
3. Людина як творча натура в ідеях філософії Відродження.

Література

1. Введение в философию. Ч. I. – М.: Политиздат, 1989.
2. Соколов В. В. Европейская философия XV – XVII веков: учеб. пособ. / В. В. Соколов. – М.: Высш. шк., 1984.
3. Філософія: курс лекцій. – К.: Либідь, 1991.
4. Философия: учеб.пособ. для студентов вузов. – К.: Фіта, 1994.
5. Брагина Л. М. Итальянский гуманизм. Этические учения XIV–XV веков / Брагина Л. М. – М., 1977.
6. Сочинения итальянских гуманистов эпохи Возрождения (XV век); под ред. Л. М. Брагиной. – М., 1985.
7. Андрущенко В. Філософія: підручник / [В. Андрущенко, В. Волович, М. Горлач та ін.]. – Харків: Консум, 2000.

Методичні рекомендації до семінару та лекційний матеріал

При вивченні **першого питання** студентам слід усвідомити, що Відродження, Ренесанс являв собою соціальний та ідейний рух XIV – XVI ст. в ряді європейських країн, насамперед в Італії, який був спрямований проти християнської культури Середньовіччя і став перехідним етапом від останньої до культури Нового часу. Антифеодальна за своєю основою культура Відродження характеризувалася гуманістичним світоглядом, яскравим антропоцентризмом.

Центром світу проголошувалася людина, яка вважалася найдосконалішим витвором природи. На протилежність феодально-церковному геоцентризму і аскетизму, проповіді пасивності, гуманістична культура Відродження звеличувала людську діяльність, намагалася звільнити людину від залежності до Бога.

Для ґрунтового оволодіння змістом першого питання треба звернутися до джерел, зазначених у списку літератури [1; 2; 3].

Поняття "**гуманізм**" (лат. «humanism» – людський, людський) у філософській літературі вживається у двох значеннях. В широкому – це система ідей і поглядів на людину як найвищу цінність, у більш вузькому – це найвища цінність; це прогресивна течія західноєвропейської культури епохи Відродження, спрямована на утвердження поваги до гідності і розуму людини, її права на земне щастя, вільний вияв природних людських почуттів і здібностей.

Носіями нового світогляду були люди різного соціального стану, насамперед городяни, які вивчали філософію, а також поети, художники.

Об'єктом їхнього вивчення стала людина, усе людське. Звідси і назва цих діячів – гуманісти.

Якщо середньовіччя можна назвати епохою релігійною, то Відродження – епохою художньо-естетичною. Адже саме за допомогою мистецтва змальовується різноманітний світ людського почуття та його величезна цінність. Саме людина вперше в епоху Відродження усвідомлюється і

змальовується такою, якою вона є насправді: не носієм гріховності, а як вища цінність і онтологічна реальність.

Розвиток виробництва, нові суспільні відносини вимагали нової, ініціативної людини, яка почувала б себе не часткою, представником певного соціального стану чи корпорації, а самостійною особистістю, що являє саму себе.

Формується нова самосвідомість людини, її активна життєва позиція, з'являється відчуття особистої сили та таланту. Ідеалом людини епохи Відродження є її різнобічна діяльність. Виникає тип культурного, гуманістичного індивідуалізму, який орієнтується не на практичну економічну діяльність (буржуазний індивідуалізм), а на культуру.

Пріоритетним в ієрархії духовних цінностей стає не походження чи багатство, а особисті достоїнства та благородство. Метою життя виступає тепер не спасіння душі, а творчість, пізнання, служіння людям, суспільству, а не Богу.

Світоглядною спрямованістю Відродження було відкриття самоцінності людської особистості, гуманістична спрямованість пізнання. Людина відчуває таку самостійність, яку вона не мала ні в античності, ні у середньовіччі. Її сила, влада над усім існуючим і над самою собою, не потребує ніяких зовнішніх сил – ні природи (античність), ні Бога (середні віки).

В епоху античності людина вважалася природною істотою, оскільки її сутність, поведінка визначалися її природою, і активність людини залежала лише від того, наскільки вона піде за природою чи відхилиться від неї. В середні віки стверджувалось не лише творення Богом людини, а й подальша її доля. Характерною була впевненість у гріховності людини та зіпсованості людської природи і як наслідок цього – потреба в божій благодаті для свого спасіння.

Визначний мислитель епохи Відродження *Пікоделла Мірандола* (1463-1494) саме так розумів людину. Бог, створивши людину і зробивши її центром світу, звернувся до неї з такими словами: "Не даємо ми тобі, Адаме, ні певного місця, ні власного образу, ні особливого обов'язку, щоб і місце, і лице, і обов'язок ти мав за власним бажанням, згідно з твоєю волею та твоїми рішеннями. Образ решти творінь визначений у межах законів, які ми встановили. Ти ж без перешкод визначиш свій образ за своїм рішенням, під владу якого я тебе віддаю".

Отже, Бог дав людині свободу волі, вона сама має вирішити свою долю, визначити своє місце у світі. Людина не просто природна істота, вона творець самої себе і цим відрізняється від решти природних істот. Людина стає хазяїном природи внаслідок усвідомлення себе творцем власного життя та волі. Такої сили і такої влади своєї над усім сущим не знала ні антична, ні середньовічна людина.

Своїм способом життя, своєю діяльністю гуманісти прагнули утвердити нову систему духовних цінностей. Згідно з новою системою у суспільному житті на перше місце висувалися особисті достоїнства, власна гідність, а не походження, належність до суспільного стану, багатство чи влада. Культура виступає головним критерієм особистого благородства та достоїнства. Звідси – проповідь гуманістами індивідуального удосконалення шляхом прилучення до

культури.

Філософія Відродження переглядає також середньовічне ставлення до природи. Вона заперечує тлумачення останньої як начала несамотійного, але в той самий час це не означає повернення до космоцентризму античного мислення, природа трактується пантеїстично (грецьке "пантеїзм" означає "всебожжя"). Бог зливається з природою, неначебто розчиняється в ній, внаслідок чого сама природа обожнюється. Християнський бог приземлюється, він перестає бути чимось позаприродним, трансцендентним.

Характерними є погляди з цього приводу відомого німецького натурфілософа *Парацельса* (1493–1541), який розглядав природу як живе ціле, що пронизане магічними силами. Якщо в людині всіма діями тіла "керує" душа, то в кожній частці природи знаходиться живе начало – архей. Для оволодіння силами природи достатньо збагнути останній, увійти з археєм у магічний контакт і навчитися ним управляти.

Вивчаючи **друге питання**, студентам слід зважити на те, що філософія в період Відродження перестала бути служницею теології. Природа в цей час тлумачилася пантеїстично на противагу античному космоцентризму. Християнський Бог, втративши свою трансцендентність, нібито зливався з природою, а остання тим самим обожнювалась.

Німецький філософ *М. Кузанський* (XV ст.) з позицій пантеїзму намагався зблизити безконечного Бога з кінечним світом. Він визнавав пізнаваність матеріального світу. Людина пізнає світ, вважав Кузанський, за допомогою органів чуттів, уяви, розсудку і розуму. Лише останній здатний осмислити протилежності, притаманні речам і явищам світу.

Для більш ретельного вивчення другого питання студентам треба використати такі джерела, зазначені у списку літератури [1, 2, 3]. Засновником неоплатонівського напряму епохи Відродження вважають **Миколу Кузанського**, одного з найвідоміших оригінальних тогочасних мислителів. Микола Кузанський вважав, що можливість пізнання світу дарована людині Богом, а сутність самого Бога є непізнанною. Наше знання є кінечним, а Бог – безкінечним, кінечний світ природи людина може пізнати, а безкінечного Бога пізнати неможливо. Пізнання без Божих істин веде, зрештою, до «вченого незнання». Бог є найвищою істотою, максимумом Всесвіту. Бог є в усьому, а отже, водночас він є й мінімумом Всесвіту. Оскільки людина є творінням Бога, то вона об'єднує у собі як максимум, так і мінімум задля єднання з Богом. Споглядальний спосіб життя не сприяє руху людини до Бога. І навпаки, активний спосіб життя наближає до Бога через прагнення пізнати його в повсякденному житті й індивідуальній творчості.

При вивченні **третього питання** студентам треба усвідомити суть перевороту, здійсненого в природознавстві XV – XVI ст. у зв'язку з переходом від геоцентричної до геліоцентричної картини світу.

Обґрунтування геліоцентричної системи світу було здійснено видатним польським вченим *М. Коперніком*. Його вчення розвивали італійські мислителі *Г. Галілей*, *Дж. Бруно* та ін. Вони обґрунтували висновок про множинність світів, про безкінечність природи.

На закінчення слід підкреслити, що безпосередніми спадкоємцями багатьох ідей Відродження стали діячі Реформації та Просвітительства.

Зокрема в Україні деякі ідеї епохи Відродження мали вплив на діячів Києво-Могилянської академії та на *Г. Сковороду*.

Для більш докладного осмислення третього питання студенти повинні звернутися до рекомендованої літератури [1; 2; 3].

Справжній світоглядний переворот епохи Відродження проявився також у поглядах на світобудову Миколи Коперніка (1473–1543) та Джордано Бруно (1548–1600).

Геліоцентрична теорія, створена й обґрунтована М. Коперником, повністю заперечувала середньовічні теологічні уявлення про Всесвіт і місце людини у ньому. Вона відкривала принципово нові шляхи для розвитку природознавства, зокрема фізики та астрономії.

Дж. Бруно, розвиваючи геліоцентричну теорію, висунув ідею безкінечності Всесвіту та множинності в ньому світів, стояв на позиціях пантеїзму, "розсередивши" Бога в усій природі. Він вважав, що природа і є Бог в речах. Дж. Бруно сформував основний принцип природознавства, що переживало період становлення: Всесвіт єдиний, безкінечний; він не породжується і не знищується, не може зменшуватися або збільшуватися. В цілому Всесвіт нерухомий, але в його просторі рухаються лише тіла, які є складовими частками Всесвіту.

Діалектичні тенденції у філософії властиві, зокрема, Миколі Кузанському (1401–1464) (принцип збіжності протилежностей), Бернардіно Телезіо (1509–1588) (все у світі відбувається через боротьбу протилежностей), Дж.Бруно (збіжність протилежностей в максимумі і мінімумі). Але пантеїстичний характер філософії Відродження відбивався на її методології. Так, питання про рух та його джерела вирішувалося більшістю філософів Відродження стихійно діалектично. Хоча вони переносили причину руху у саму матерію, але вважали, що вона є невід'ємним від матерії розумним началом. Це "архей" у Парацельса, "світова душа" у Дж.Бруно і Франческо Патріці (1529–1597).

Гносеологія висувала на перший план досвід, почуттєве сприйняття якнайважливіший, перший крок у процесі пізнання.

Емпіризм у питанні пізнання особливо проявився у вченні Телезіо. Меншою мірою – у Кузанського і Бруно. Кузанський у процесі пізнання виділяв чотири ступені: чуттєвість, розсудок, розум та інтуїцію. Подібним чином розглядав процес пізнання Дж. Бруно. Він вважав, що першим, хоча й недосконалим, ступенем пізнання є відчуття, потім розсудок, розум і дух. Цим самим вони підкреслювали роль розуму. Але, як бачимо, у цих твердженнях проявляється зв'язок з релігійними середньовічними традиціями інтуїтивізму, а саме – четвертий ступінь пізнання ("дух" – у Бруно, інтуїція – у Кузанського). Тобто сенсуалізм і раціоналізм у філософії Відродження не були чітко диференційовані.

Четверте питання. *Натурфілософський напрям (XVI-XVII століття).*

Натурфілософський напрям репрезентований насамперед геніальним представником епохи Відродження **Леонардо да Вінчі**. Одним з головних своїх завдань Леонардо да Вінчі вважав створення нового методу пізнання, в

основі якого лежали досвід і практика. Він критично ставився до релігійного фанатизму, магії та містики, які заперечували закони природи. Але попри все Бог для *Леонардо да Вінчі* був «великим художником», творцем прекрасного барвистого світу. Створена Богом людина має душу, яка прагне через красу й гармонію поєднатися з Богом. Згідно з Леонардо да Вінчі, гармонія світу існує поряд з дисгармонією (темрявою і трагізмом), що віддзеркалюються в суперечностях людського життя. Бог дає людині свободу волевиявлення, щоб вона самотужки обирала шлях до ангельського існування всупереч повсякденному примітивному (тваринному) способу життя.

Політичний напрям (XV-XVI століття).

Політичний напрям філософії Відродження репрезентував *Нікколо Макіавеллі*. На думку вченого, філософія соціального життя повинна доповнюватися філософією людини. Він уважав, що держава в процесі управління суспільством головним об'єктом обирає людину (конкретну особу), яка має низку негативних якостей, які необхідно враховувати будь-якому чиновнику. На думку Макіавеллі, вирішення проблем політики не повинно лежати в площині релігійного права та моральних норм. Завдяки Макіавеллі, політика набула права самостійного існування й вивчення як окремий предмет небогословського дослідження.

Реформаційний напрям (XVI-XVII століття).

Широкий антикатолицький та політичний рух, який охопив майже всі країни Європи. Реформація віддзеркалила глибоку кризу католицизму й стала показником того, що феодальне суспільство не досягло соціальної мети – подолати надмірну гріховність людей і підготувати їх до приходу Царства Небесного. Реформаційний напрям мав на меті здійснити якісні перетворення в консервативній католицькій ідеології згідно з потребами капіталізації суспільства й створити новий рівень взаємовідносин між віруючими, церквою, державою й суспільством загалом.

Утопічно-соціалістичний напрям (XV-XVII століття).

Утопічно-соціалістичний напрям репрезентували *Томас Мор*, *Томмазо Кампанелла*. Осмислюючи трагічну долю обездолених англійських селян, Т.Мор як альтернативу пропонує фантастичну модель створення ідеального суспільства, в якому всі його громадяни мають право на працю й можливість усім однаковою мірою користуватися результатами цієї праці. У цьому суспільстві не повинно бути влади грошей і золота. Мета життя утопійців – створити у суспільстві рівні умови для всіх людей в отриманні задоволення від життя. В Утопії дозволені будь-які релігії, але забороняється атеїзм, який призводить до занепаду моралі. Головна модель способу життя утопістів – це повна уніфікація поведінки, цінностей, одягу тощо.

Лекція № 5

ТЕМА 5. ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ ТА ДОБИ ПРОСВІТНИЦТВА

Семінар № 5

Філософія Нового часу

1. Становлення механістичного матеріалізму, його особливості.
2. Ідеалістичні погляди Лейбніца, Берклі, Юма.
3. Дуалізм філософії Декарта.

Реферати

1. Моністичне спрямування філософії Спінози.
2. Проблема існування у філософії Берклі.
3. Проблематичність існування зовнішнього світу у філософії Юма.

Література

1. Желнов М. В. Предмет философии в истории философии / М. В. Желнов. – М.: МГУ, 1981.
1. Краткий очерк истории философии. – М.: Соцэклит, 1960.
2. Філософія: курс лекцій. Лекція 6. – К.: Либідь, 1991.
3. Философия: навч. посіб. – К.: Фіта, 1994.
4. Бойченко І. Філософія історії: підручник [для студ. вищ. навч. закладів] / І. Бойченко. – К.: Знання, 2000. – 724с.
5. Буслинський В. А. Філософія: навч. посібник [для студ. і аспірантів вищ. навч. закладів] / В. А. Буслинський. – К.: Київський славістичний ун-т., 2002. – 315 с.
6. Воронкова В. Філософія: навч. посіб. / В. Воронкова. – К.: Професіонал, 2004. – 460 с.
7. Губерський Л. Філософія: навч. посіб. [для студентів і аспірантів вищих навч. закл.]. [5-е вид.]. / Л. Губерський. – К.: Вікар, 2005. – 516 с.
8. Кремень В. Філософія: Мислителі. Ідеї. Концепції.: підручник / В. Кремень В. – К.: Книга, 2005. – 525 с.
9. Петрушенко В. Філософія: навч. посіб. для вузів [4-е вид., перероб. і доп.] / В. Петрушенко. – Львів: Новий Світ, 2000, 2006. – 503 с.
10. Сморгж Л. Філософія: навч. посіб. / Леонід Сморгж. – К.: Кондор, 2004. – 414 с.
11. Філософія: підручник [для студентів вищих закладів освіти], [-2-е вид., стер.]. / І. Бичко, І. Бойченко, В. Табачковський та ін. – К.: Либідь, 2002. – 405 с.

Методичні рекомендації до семінару та лекційний матеріал

При "підготовці **першого питання** необхідно показати, що становлення буржуазного суспільства пов'язане з прискореним розвитком системи наукового знання. Успіхи природознавства прямо відбилися на розвитку філософії. В матеріалізмі виникає нова історична форма – механістична.

Студенту необхідно усвідомити, що за змістом механіцизм, був метафізичним, однобоким. Це виявилось і у визначенні матерії (Гольбах), яка полягає тільки до почуттєво пізнаваних предметах; і в сенсуалізмі (Локк), згідно з яким знання суб'єкт отримує через органи чуття; і в гілозоїзмі (Кондільяк, Ламетрі), який вважає, що вся матерія має здатність до мислення; й у розвитку філософії як методологічного знання (Бекон). Філософія цього часу мала яскраво виражену практичну спрямованість, займалася критикою релігії, [1, 3, 4, 5, 6, 7, 8].

Джон Локк (1632-1704) відомий як творець класичного сенсуалізму, творець трактату "Досвід про людський розум" (1690). За своєю сутністю філософія Локка має антидекартівське спрямування. Локку першому вдалося довести, що мислення загального ґрунтується на чуттєвому сприйнятті сущого та сутності, що знання загального та істина побудовані на досвіді. Сенсуалізм у теорії пізнання Локка тісно пов'язаний з методологічним емпіризмом: він визнає роль розуму, проте обмежує його значення. Функція розуму полягає, за Локком, у комбінуванні емпірично створених суджень. Він заперечує існування "вроджених ідей" і стверджує поняття "рефлексу". Продуктивним методом створення наукових знань визнається індуктивний метод Декарта.

Поширення сенсуалістської методології Локком на пізнання суспільних явищ дає змогу внести зміни у поняття "природного стану людей", яке запропонував Гоббс. Локк стверджує, що природний стан – це не війна усіх проти всіх, а стан рівності між людьми, що забезпечується необмеженою свободою особи робити із собою та своїм майном усе, що завгодно. Обмеження накладається лише на право обмежувати свободу іншої людини. Тому і влада, яка дається суспільною угодою володарю, не є абсолютною. Вона завжди обмежена – іноді більше, іноді менше – природними законами. Таке поняття природного стану людей дає змогу створити поняття доцільності розподілу влади, яке стало базовим для усіх сучасних демократичних конституцій, на "законодавчу", "виконавчу" та "федеральну". Відношення між ними будуються на системі протизваг, зумовлених суспільною угодою обмежень однієї влади іншою. В основі угоди лежить право обох сторін, у випадку невиконання тих чи інших положень, розірвати її.

Вплив Локка на світову філософську думку визначається тим, що після нього філософія, відокремлена від здорового глузду, який спирається на дані чуттів, визнається схоластичною і не вартою уваги.

Філософія **Френсіса Бекона** (1561-1626) підкорена свідомій спробі формування науки та наукового пізнання. Трактат у вигляді проекту (який не

був завершений повністю) "Великого відродження наук", доповнений 1620 р. трактатом "Новий Органон", є найбільш популярним у філософії минулого та сьогодення.

Бекон послідовно піддає критиці філософію як форму споглядання і пропагує філософію як науку про реальний світ, яка базується на дослідному пізнанні. Такою позицією він, власне, висловлює нову фундаментальну ідею, що є фундаментом сучасного природознавства, об'єктивного пізнання дійсності. Його творчість у багатьох місцях пронизана компромісністю концепції "двоїстої істини", тобто істини "одкровення", істини про Бога (теологічної істини) та істини філософської, тобто істини, відкритої в науковому пізнанні.

Місце науки Бекон вбачав у вирішенні суспільних проблем і суперечностей сучасного йому суспільства. Визначаючи місце науки, Бекон визначає цілі наукового пізнання: "Істинні цілі науки, щоб не займалися нею ні задля свого духу, ні задля вчених дискусій, ні задля приниження інших, ні задля користі та слави, ні задля влади, а задля того, щоб мати від неї користь та успіх самого життя суспільства". Цьому спрямуванню науки підкоряє Бекон і наукові методи, завдання яких він вбачає у пізнанні об'єктивного, реально існуючого світу. Незалежним від суб'єктивних спрямувань людини знаряддям такого пізнання він визнає експеримент та його наслідки. Ідеалом наукового знання визнається відсутність розбіжності між думками та речами. Саме для подолання такої розбіжності Бекон формулює принципи наукового методу в "Новому Органоні".

Згідно з теорією двоїстої істини Бекон, здійснює розподіл чуттєвої та розумної душі людини. Розумна душа входить у людину за божественним провидінням, вона є предметом теології, а чуттєва душа має всі характеристики тілесності, вона є предметом філософських досліджень. Таким розподілом він створює для науки концепцію, яка дає змогу вивчати людину, її вчинки. Вихідним моментом пізнавальної діяльності він визнає чуттєвість. Тому Бекон часто називають засновником емпіризму – філософського напрямку, що будує свою гносеологію, аналізуючи чуттєве пізнання і досвід. Головна теза емпіризму полягає в такому трактуванні: "немає нічого в розумі, що до цього не пройшло через чуття". Теоретичне обґрунтування емпіризму, дане Беконом, визнається найдовершенішим серед різних напрямів філософії та серед природознавців.

Використання дедуктивного методу (дедуктивної форми побудови думки) часто призводить до випадків, коли незначна помилка в загальному судженні, під час створення визначення властивостей одиничного, стає вирішальною в уявленні людини. Тому мислення від загального до особливого та одиничного, згідно з висновком Ф. Бекон, не можна визнати чітким у науковому пізнанні. Знання різних перешкод, що виникають під час дослідження природи, запобігає виникненню деяких помилок. Проте, це знання лише негативне, а не позитивне, таке, що спрямовує пізнання. Вивчаючи історію науки, Бекон дійшов висновку, що існує два шляхи дослідження: метод догматичний (дедуктивний) та метод емпіричний (індуктивний). Саме емпіризм уможливорює звільнити пізнання від

суб'єктивізму догматики, робить пізнання позитивним, незалежним від уяви. Вчений, який керується **індукцією**, підкоряє свою суб'єктивність властивостям дійсності, тому має знання, які не залежать від особистих уподобань, авторитету та інших ідолів пізнання. Об'єктивне знання природи проголошується ідеалом науки. Проте і чистий емпіризм не дає змоги піти далі фактів, явища до пізнання суті. Тому потрібна інтелектуальна переробка емпіричного матеріалу. Істинний метод пізнання складається з інтелектуальних дій щодо переробки матеріалу, який отримано через досвід. Вчений, що керується таким методом, схожий на бджолу, що збирає нектар, та не залишає його у первинному вигляді, а переробляє нектар на мед.

Пізнання природи, констатує Бекон, суттєво відрізняється від пізнання людини чи антропологічного пізнання. Антропологія розглядає людину як окрему одиницю та члена суспільства. В останньому випадку таке знання становить політику. Наука про людину поділяється на науку про тіло – фізіологію та науку про душу – психологію. Хоча душа, на думку Бекона, має матеріальну основу, але її неможливо вивчати засобами математики, бо відношення причин та наслідків процесів у душі не підпорядковується кількісним властивостям. Причину такого непідкорення Бекону не вдалося виявити, тому він визнавав, що дану проблему повинна вирішити майбутня наука.

В цей період бурхливо розвивається й ідеалістичний напрям. Це **друге питання**.

Об'єктивний ідеалізм розвиває Г. Лейбніц, а суб'єктивний – Д. Берклі і Д. Юм.

Г. Лейбніц створив вчення про множинність субстанцій. Самостійно існуючій духовній субстанції він дав назву монада. Кожна монада подібна відособленому світу. Монади не взаємодіють одна з одною, Щоб пояснити синхронність стану кожної монади, Лейбніц вводить поняття "установленої наперед гармонії". Він уособлює завершений тип раціоналістичної філософії. В його вченні знайшла своє місце як раціоналістична, так і проблематика сенсуалістичного та емпіричного напрямів.

Ядром філософської концепції Лейбніца є вчення про "монади" – монадологія. Монада розглядається як проста неподільна духовна субстанція буття. Спираючись на відомі з античної філософії докази, Лейбніц заперечує можливість існування єдиної субстанції, про яку вчив Спіноза. Лейбніц стверджує, що поняття єдиної субстанції заперечує можливість існування руху, мінливості буття. Тому він звертається до нескінченної множини субстанцій – монад.

Монада – самодостатня одиниця буття, здатна до активності, саморуху, діяльності. Монада – це проста субстанція. Складна субстанція завжди залежна від простих, а тому складне утворення взагалі не можна визнати субстанцією. Тому монади не змінюються під впливом інших монад, кожна з них є самодостатньою, а отже становить собою самодостатній світ, непорушну гармонію, яка є найсильнішою у світі. Як найдовершеніші гармонійні утворення, монади і між собою мають єдине відношення – "гармонію". У випадку, коли у світі існує дві однакових монади, слід визнати, що вони будуть тотожними. Таким чином, монади різняться за своїми якостями.

Монади мають три головні різновиди за ступенем свого розвитку. Нижча форма характеризується "перцепцією" (духовно пасивною здатністю сприйняття). Вищі монади здатні мати чуття та чіткі уявлення. Їх Лейбніц називає "монадами-душами". Монади найвищого ступеня здатні до "аперцепції" (свідомості) і їх називають "монадами-духами". Монади не мають просторових (фізичних) властивостей, тому вони чуттєво не надані, а надано лише розумово. Чуттєво надані тіла є комбінаціями монад, які вирізняються тим, з яких монад вони складаються. Людина уособлює собою таку сукупність монад, у якій провідну роль відіграють монади, що здатні усвідомлювати. Об'єднання монад є не випадковим, воно визначене "завбаченою гармонією", яка виявляє себе у самозміні монад узгоджено з іншими монадами. Причини зміни монад можуть бути зовнішніми та внутрішніми. Кожна з монад утримує у собі як минуле, так і майбутнє. Завбачена гармонія дає змогу стати наявними усім якостям, які є у кожній з монад у невиявленій формі.

Процес пізнання, таким чином, Лейбніц розглядає як розвиток здатності до створення та усвідомлення ідей. Він заперечує існування вроджених ідей, людина з народження має лише деякі вроджені принципи (інстинкти). Чуттєве пізнання ним розглядається як нижча ступінь раціонального пізнання. Відомий вираз "Немає нічого в розумі, що не пройшло раніше через чуття" Лейбніц доповнює положенням – "крім витворів самого розуму". Розум відкриває суттєве, необхідне, а чуття – випадкове, емпіричне. Тому й істини бувають різними: емпіричні – істини факту; розумові – істини теорії. До істин розуму Лейбніц відносить головні положення математики та логіки.

Математику і логіку Лейбніц розглядає як головні науки розуму, які повідомляють людині про світ, не даний чуттєво. Це науки про "усі можливі світи" (на відміну від філософії, яка визначається ним як наука про цей дійсний світ).

Суб'єктивний ідеалізм інтенсивно розвивався в цей час у філософських системах Берклі і Юма. Тут об'єктивна реальність розглядається як "сукупність людських почуттів", як їх певна комбінація. Берклі і Юм заклали основи класичного агностицизму – напряму, який заперечує можливість пізнання світу [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8].

Джордж Берклі (1684-1753) послідовно досліджує можливості чуттєвого пізнання дійсності, наслідуючи головні принципи філософії Локка, але, разом з тим, висвітлюючи слабкі місця сенсуалізму матеріалістичного. На основі роздумів про властивості субстанції як носія властивостей речей Берклі дійшов висновку, що субстанція принципово не надана чуттям. Натомість він схиляється до думки, що саме людські чуття виступають основою, субстанцією речей, які сприймаються як сукупність різних властивостей. У своїй першій праці "Досвід нової теорії зору", спираючись на наукові дослідження роботи ока, оптичні пояснення процесу бачення, Берклі робить висновок, що людське око принципово не здатне щось бачити без відповідних ідей речей. У праці "Трактат про принципи людського знання" Берклі дійшов остаточного висновку, що субстанцією може бути лише дух, чи суб'єкт, який сприймає чуття. Щоб довести це, він використовує аналіз різних чуттєвих властивостей людини і стверджує, що чуттєве сприйняття кольорів, руху, смаку, форм речей

неможливе без відповідних ідей, які повинні бути присутніми до самого сприйняття речі чи виникати водночас із чуттями. Вказуючи на суперечливість ситуації, коли ідея може існувати до сприйняття речей (бо мати ідею фактично означає наявність чуттєвого сприйняття), Берклі проголошує помилковою думку про можливість існування матеріальної, немислячої субстанції.

Усі речі є лише "комплексами наших чуттів". Їх існування можливе виключно завдяки нашій свідомості. Тому для Берклі важливо вирішити проблему, звідки ці "ідеї" виникають у наших думках. Дане питання настановлює Берклі на необхідність обмеження абсолютності створеної ним філософської позиції суб'єктивного ідеалізму вченням раціоналістичного порядку про світ як результат однієї верховної духовної причини – Бога.

Відповідним чином визначає Берклі зміст природознавства як неадекватного пізнання, створеного Богом. Визнаючи, що єдиною причиною різних явищ можна назвати тільки дух, Берклі стверджує лише теологічну мудрість та істину. Аналіз вихідних понять природознавства (причиновість, рух, сила, простір і час) Берклі підсумовує твердженням, що поняття "причина" емпірично ніяк не доводиться. Ми лише користуємося поняттям про причину як ідеєю причини, а не відкриваємо такого феномену поза суб'єктом, бо для доведення природничо-науковим чином слід послідовно перевірити усі можливі варіанти причин, чого ніхто ніколи не робив. Поняття простору і часу Берклі визнає у випадку узгодження досвіду суб'єкта про різні відчуття: одні після інших, одні поряд з іншими.

Намагання Берклі уникнути соліпсизму (визнання єдиною реальністю свідомості суб'єкта, уявою якої є світ) було нездійсненим за збереження створених ним філософських позицій. Тому наприкінці свого життя Берклі починає тяжіти до класичного об'єктивного ідеалізму, взірцем якого він визнавав Платона.

Давид Юм (1711-1776) продовжує лінію англійської школи сенсуалізму. На відміну від Локка (який вбачав джерело наших чуттів у реальності поза суб'єктом) та Берклі (який вбачав джерело наших чуттів у духові, або у божестві), Юм вважає, що неможливо довести остаточно ні точку зору першого, ні точку зору другого філософа.

Юм робить спробу керуватися лише тим, що можна довести емпіричним шляхом, відкидаючи гіпотетичні тлумачення. Тому він визначає, що людина може оперувати лише змістом наших чуттів, а не поняттям про їх субстанцію. Наші сприйняття світу не дають можливості довести ні його існування, ні його відсутності. Така агностична позиція обґрунтовується у відомих творах Д.Юма "Трактат про людську природу" (1738), "Дослідження людського розуму" (1751) та ін. Усі "духовні сприйняття" він поділяє на два різновиди: перший охоплює більш сильні і визначається терміном "враження", які діють під час бачення, тактильного відчуття тощо; другий – ідеї (уявлення), які він визнає менш сильними і точними. Усі наші ідеї чи враження є копія чуттєвих комбінацій. Визнаючи за думкою лише здатність розділяти та об'єднувати, Юм стоїть на позиціях чітко окресленого сенсуалізму.

Керуючись позицією Локка, Юм вирізняє чуття, які утворюються різними чуттєвими органами, на відміну від вражень, які є певним результатом внутрішнього стану суб'єкта. Розум сам по собі не здатний нічого додати до вражень, він лише розділяє або об'єднує їх. Юм визнає досвід найголовнішою складовою пізнання. Проте, досвід у нього відноситься лише до оволодіння нашої свідомості враженнями. Досвід він розглядає як утворення схем суб'єктивних дій розуму з об'єднання чи поділення вражень.

Між враженнями та ідеями існують три типи відношень: 1) будуються на виявленні подібностей та відмінностей; 2) відбивають послідовності в просторових та часових визначеннях; 3) відношення причини та наслідків. Саме третій тип Юм розглядає як головний у природознавстві (досвіді побудови схем суб'єктивних дій з образами природної реальності). Дослідження поняття "причина" уможливорює Юму дати обґрунтування, що дане поняття не має під собою жодного емпіричного значення, крім фіксації послідовності явищ – одне після другого. Усі причини пояснюються ним як відношення просторового співіснування та часової послідовності. Тобто поняття "причина" Юм розглядає як похідне від понять "час" та "простір". Детально аналізуючи конкретні випадки, Юм дійшов висновку, що мислення, розум не здатні дати кінцевого визначення подій, причин та наслідків.

Фіксуючи своє ставлення до попереднього наукового пізнання, до історії філософії, Юм вважає, що філософські системи, механіка є узагальненням досвіду суб'єкта в зручних формах.

При підготовці **третього питання** необхідно показати, що являє собою філософська система Декарта, як одного із основоположників філософії Нового часу.

Філософська система Декарта дуалістична. Дуалізм визнає рівноправним, незвідними одна до одної дві основи – дух і матерію, ідеальне і матеріальне. Декарт поділив буття на розумну субстанцію (дух) і протяжну (матерію). Проблему їх взаємовідносин він розглядає з позицій психофізичного паралелізму, згідно з яким психічні та фізичні процеси не залежать один від одного.

При підготовці цього питання студенти повинні вивчити літературу [1, 3, 4, 5, 6, 7, 8].

Рене Декарт (1596-1650) знаменує сформованість філософії Нового часу. Найбільш відомими його творами є: "Правила для керування розуму", "Міркування про метод", "Міркування про першу філософію", "Начала філософії".

Декарт – автор ряду досліджень, що стосуються різних сфер пізнання. Його наукові пошуки призводять до закладення основ геометричної оптики. Він створює анатомічну схему людського ока. Саме Декарт висунув ідею умовного рефлексу та створює модель рефлекторної дуги нервової діяльності. Заслуги Декарта у створенні сучасної математики значні та добре відомі.

Декарт підтримує антисхоластичну спрямованість філософії Ф.Бекона. Проте він не може погодитися з Беконом в оцінці дедукції як методу пізнання. Декарт значну увагу приділяв математичним дослідженням, а, як відомо,

математика будується і розвивається насамперед у формі дедуктивної системи знання. Тому, визнаючи присутність вказаних Беконом "ідолів", Декарт звертає увагу на проблему спрямованості емпіричного пізнання, індукції. Він знаходить докази тези, що здійснення індуктивного пізнання, експерименту відбувається тільки після попереднього планування дій. А попереднє планування дій у своєму кінцевому результаті має будуватися завдяки використанню загальних положень як вихідних для думки, тобто шляхом дедукції. Таким чином, індукції без попередньо здійсненої дедукції бути не може. Проте дедуктивному мисленню завжди загрожують "ідоли". Дану проблему Декарт вирішує, запропонувавши сумнів у вигляді методологічної процедури.

Декартовий методологічний сумнів, або "критика усіх визначень", будується не як абсолютний скепсис, заперечення визначень взагалі, а як шлях, засіб уникнення помилок. Первинну форму істини Бекон вбачає у чуттях, в емпіричності. Для Декарта – це помилковий погляд, він перелічує випадки, коли чуття вводять людей в оману, і робить висновок, що неможливо вірити тим засобам пізнання, які "хоча б один раз обманювали нас". Таким чином, ні авторитет та здійснена з його допомогою дедукція, ані наш досвід та здійснена з його допомогою індукція, не можуть бути визнані як науковий метод. Тому Р. Декарт ставить питання про досягнення достовірності знання самого по собі, впевненості в істині, яка повинна бути вихідною посилкою і тому сама не може опиратися на інші посилки. Таку достовірність він знаходить у мисленні. "Якщо ми відкинемо та проголосимо помилковим усе, у чому хоч трохи можемо сумніватися, то ми не можемо сумніватися лише у тому, що здатність мислити свідчить про існування. Бо буде абсурдом вважати, що мислячи про самого себе, можна заперечувати факт існування думки про власне існування. Думка, яка заперечує існування самої себе, не варта жодної уваги. Тому факт, який висловлюється у словах: "Мислю, отже існую", найдостовірніший з усіх, які перед кожним, хто філософствує, виявляються".

Математика, основу якої складають ідеальні конструкції, досягає найвищого ступеня ймовірності. Порівняно з іншими науками математика найменше залежить від зовнішньої реальності і найбільше – від мислячого Я. Тому саме математика найкраще відповідає принципів достовірності знання. А присутні в математиці аксіоми можна завжди обґрунтувати принципом достовірності знання самого по собі. Проте математика – наука, що будується шляхом дедуктивної форми думки. Відкриті Ф. Беконом "ідоли" свідчать про присутність хиб у дедукції. Враховуючи цю обставину, Р. Декарт пропонує метод *раціональної дедукції*, який повинен узгоджуватися з чотирма вимогами: 1) припускати як достовірні такі положення, які уявляються розумові чіткими та ясними, не викликають сумнівів у своїй істинності; 2) ділити кожну складну проблему, задачу на складові частини, підпроблеми чи задачі; 3) поступово здійснювати перехід від доведеного до недоведеного; 4) не робити жодних прогалин у логічному ланцюжку дослідження. Принцип методологічного сумніву та раціональна дедукція повинні допомогти у подоланні хиб простої дедукції, разом з цим вирішуючи проблему "першої індукції", яку без попередньої дедукції здійснити неможливо. Проте, при цьому постає проблема

"першої дедукції" – звідки взяли перші загальні поняття, якими користується думка? На це питання Декарт відповідає тезою про присутність вроджених ідей.

Обґрунтування існування вроджених ідей Декарт знаходить у своїх фізіологічних дослідженнях. Здійснивши значну кількість дослідів експериментального характеру над різними тваринами, відкривши факт скорочення м'язів (найчастіше цей дослід повторюють на лапках жаби, капнувши кислотою на свіжий зріз) частини тіла, відокремленої від цілого, він дійшов висновку, що в кожному тілі є ідея руху самого по собі. Скорочення лапки тварини під час подразнення її кислотою припиняється через деякий час, що, на думку Декарта, свідчить про відокремлення ідеї від тіла. Вбита тварина – вже не жива, але ідея руху може в ній перебувати. Зовнішньо частина тіла ще не змінилася, але може й не рухатися під час подразнення, отже ідея це тіло вже полишила. Таким чином, ідеї можуть бути і не бути в тілі, а тіло існує без очевидних змін. Живого тіла без ідеї не існує, а це свідчить, що живі тіла народжуються з ідеями. Дослідження руху ідей в тілах живих істот призвели до створення Декартом класичної схеми замкнутої рефлекторної дуги. Дана модель описує систему рефлексів, які виявляють себе у зовнішніх формах руху живих тіл.

Відкриття можливості існування ідеї впродовж деякого часу у мертвому тілі та можливості зникнення ідеї з мертвого тіла за відсутності наочно фіксованих змін у ньому спрямували думку Декарта на шлях вчення про дуалізм душі і тіла. Розвиваючи цю тезу, він робить висновок про існування незалежних одна від одної двох субстанцій світу. Субстанція, що виявляє себе у різних просторових властивостях, – матерія, та субстанція, що не має просторових форм виявлення, – мислення. Ці субстанції можуть єднатися, утворюючи живі організми, чи існувати окремо, утворюючи світ фізичних тіл та світ вільного духу, – божественний світ. Найдовершенішою формою буття є Бог, який існує сам із себе, є причиною самого себе.

Субстанція світу, що існує просторово, – матерія, не може наповнювати простір, існуючи нерухомо. Вона завжди у русі, що зобов'язує нас заперечувати теорію атомарної будови світу, бо інакше ми повинні визнати нерухомі частинки – найменші та неподільні елементи буття (атоми). Рух кожного тіла (Декарт розглядає тіла лише механістично) відбувається з причин, які лежать за межами даного тіла. Вітрильник рухається завдяки дії вітру, завдяки течії рухається водяний млин, ядро вилітає з гармати завдяки згоранню пороху тощо. Користуючись цим принципом, він заперечує можливість існування порожнечі. Декарт висуває питання про перший поштовх, який надав рух усім тілам. Суб'єктом цього поштовху він визнає Бога.

Дуалізм Декарта зробив можливим двоїсте тлумачення його вчення, яке швидко розповсюдилося та знайшло багатьох послідовників у Європі.

Лекція № 6
ТЕМА 6. НЕМЕЦЬКА КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ ТА МАРКСИЗМ

Семінар № 6
Класична німецька філософія та марксизм

1. Філософія І. Канта: загальність та необхідність наукового знання.
2. Діалектичний метод та система Г. Гегеля.
3. Антропологічний матеріалізм Л. Фейєрбаха.
4. Соціально-економічні умови і теоретичні джерела виникнення марксистської філософії.
5. Теорія суспільно-економічних формацій.

Реферати

1. "Коперніканський переворот" у філософії, здійснений Кантом.
2. Еволюція діалектичного методу в класичній німецькій філософії.
3. Соціальна філософія марксизму і сучасний світ.
4. Місце Плеханова в історії марксистської філософії.
5. Філософське узагальнення Марксом і Енгельсом досягнень природознавства.

Література

1. Введение в философию. – Ч. 1. – М.: ИПЛ, 1989.
2. Краткий очерк истории философии. – М.: Наука, 1981.
3. Желнов М. В. Предмет философии и истории философии / М. В. Желнов. – М.: МГУ, 1981.
4. Філософія: курс лекцій. – К.: Либідь, 1991.
5. Філософія: навч. посіб. – К.: Фіта, 1994.
6. Ленин В. И. Три источника в три основных части марксизма / В. И. Ленин // ПСС. - Т. 23. Карл Маркс // ПСС. – Т. 26.
7. Ойзерман Т. И. Формирование философии марксизма / Т. И. Ойзерман. – М.: Мысль, 1974.
8. Современен ли марксизм? // Сб. ст. "Диалог". – 1991. – № 4.
9. Умер ли марксизм? (Материалы дискуссии) // Вопросы философии. 1990. – № 10.
10. Імануїл Кант на www.nndb.com – своєрідному інтернетівському «Who's Who».
11. Иммануил Кант // Соч. в 6 томах. – М., 1966.
12. Уемов А. Лекции та задачи по метафизике в двух частях. / А. Уемов, Л. Терентьева. – Одесса: Астропринт, 2009.

Методичні рекомендації до семінару та лекційний матеріал

При розгляді **першого питання** необхідно засвоїти, що Кант є суб'єктивний ідеаліст. Він є основоположником "критичного" ідеалізму, особливістю якого виступає спроба довести неможливість побудувати систему умоглядної філософії без попереднього дослідження форм пізнання і меж наших пізнавальних можливостей. Це дослідження привело Канта до агностицизму - до твердження, що сутність предметів принципово недоступна нашому пізнанню.

Кант здійснив начебто переворот у філософії, розглядаючи пізнання як діяльність, що відбувається за своїми власними законами. Вперше не характер і структура субстанції, що пізнається, а специфіка суб'єкта, що пізнає, розглядається як головний фактор, який визначає спосіб пізнання і конструює предмет пізнання. Тим самим Кант реалізує фундаментальний філософський перехід від субстанції до суб'єкта, від буття до діяльності.

Особливості цього переходу знайшли своє відображення в таких особливостях вчення Канта як "річ – у – собі", простір, час і причинність як апіорні форми чуттєвості. Джерела [1, 6, 7].

Філософію Канта поділяють на два періоди – докритичний (до початку 70-х років XVIII ст.) і критичний, коли Кант розпочав досліджувати обмеження розуму. Результати своїх досліджень він виклав у своїх відомих працях: «Критика чистого розуму», «Критика практичного розуму», «Критика спроможності судження» і багатьох ін.

Докритичний період.

В «докритичний» період Кант виступив як впливовий вчений, теоретик, природодослідник. У цей період він визнавав можливість об'єктивного існування речей поза свідомістю людини.

У «докритичний період» Кант опублікував свою визначну роботу «Загальна природна історія і теорія неба» (1755), в якій обґрунтував гіпотезу про природне походження сонячної системи.

У «докритичний період» Кант зробив важливе відкриття про гравітаційну взаємодію Місяця і Землі, яка впливає на швидкість їхнього обертання, про сповільнення обертання Землі внаслідок тертя, викликаного приливами і відливами. Всі ці ідеї Канта стали основою для нового погляду на світ як на рухливий, змінний, суперечливий. Це відіграло важливу роль у формуванні діалектики.

Таким чином, у «докритичний період» вченню Канта були притаманні елементи матеріалізму і діалектики, а саме: визнання ним об'єктивного, реального існування природи (концепція природної історії сонячної системи); наукові відкриття стосовно взаємодії Місяця і Землі, уповільнення обертання Землі внаслідок приливів; дії відцентрових і доцентрових сил, притягання і відштовхування; визнання фундаментального положення матеріалістичної філософії про те, що речі існують поза нашою свідомістю і що уявлення про

них ми маємо завдяки відчуттям, які є джерелом знань. Визначальним для цього періоду є робота над проблемами природознавства та математики, викладання природничо-наукових дисциплін. Астрономія, математика, фізика, антропологія, фізична географія (вперше ним введена як навчальна дисципліна), мінералогія – такий неповний перелік галузей знання, які його цікавили.

У своїх природничо-наукових дослідженнях Кант перебував під впливом ньютонівської концепції всесвітнього тяжіння (розробив пояснення явищ припливів та відпливів на основі визначення присутності відштовхуючих сил, дії сил на відстані) та еволюційної концепції Ж. Бюффона, його ідеї закономірної зміни природних тіл та явищ у часі. Кант виступає як натураліст-спостерігач, обґрунтовує необхідність того, щоб в природознавстві все було пояснено природним чином. У роботах цього періоду було поставлене питання про розвиток у природі. Зокрема, в роботі «Всезагальна природна історія та теорія неба» (1775) була розвинена космогонічна гіпотеза, в якій на основі законів механіки пояснювалось, яким чином виникла сонячна система, які етапи вона пройшла. Надалі ця гіпотеза отримала назву теорія Канта-Лапласа, яка сприяла становленню історичного (еволюційного) підходу в природознавстві.

У працях «докритичного» періоду Кант перебуває під впливом раціоналістичної філософії Лейбніца. Він дотримується погляду, згідно з яким зв'язок між причинами і наслідками подій не відрізняється від логічного зв'язку між підставою та наслідком. Проте, поступово Кант відмовляється від такої позиції під впливом філософії Юма. Для пояснення явищ природи Кант впроваджує телеологічний (цілепокладання) принцип. Кант починає визнавати, що зв'язок між причиною і дією має емпіричний характер (факт буття), а не характер логічного висновку. Тому логіки недостатньо для обґрунтування природознавства. Разом з цим Кант залишається на позиціях раціоналізму і наголошує, що наука (математика, природознавство), яка складається з положень загальних і необхідних, не може мати своїм джерелом досвід, який завжди є обмеженим, а тому не може бути підставою для універсальних узагальнень. Водночас джерелом для таких знань не може бути і розум сам по собі. А такі знання існують незалежно від того, що ми не здатні пояснити їхнє виникнення.

У своїх працях «Про хибні тонкощі чотирьох фігур силогізмів», «Досвід залучення до філософії поняття від'ємних величин» Кант узагальнив свої міркування висновком, що джерелом незалежних від досвіду (таких, що існують до досвіду) достовірних знань може бути форма чуттєвості та розсуду, апіорна форма.

Критичний період

У «критичний період» творчість Канта набуває іншого окрасу. Він фактично став на шлях заперечення пізнання речей, їхньої сутності. В цей період Кант публікує низку праць таких, як «Критика чистого розуму» (1781), «Критика практичного розуму» (1788), «Критика здатності суджень» (1790).

Головна ідея цих творів – це «критика» теорії пізнання, теза про те, що людина перш ніж з'ясувати сутність речей повинна встановити межі своїх пізнавальних можливостей; що вона зможе пізнати, а що не зможе.

Вже в цьому містився сумнів Канта стосовно можливості самого пізнання. Це, можна сказати, перша цеглина в Кантову теорію незнання. Це – перший елемент агностицизму. Агностицизм (від грец. «а» – не, «gnosis» – знання) – вчення, яке повністю чи частково заперечує можливість пізнання світу. Кант вимагав здійснювати пізнання теоретично, а не в процесі практичної діяльності. Гегель у зв'язку з цим писав, що Кант подібний до людини, яка бажає навчитися плавати до того, як вона увійде у воду.

Другий елемент агностицизму Канта – це розмірковування про несхожість, неідентичність самого предмета і його образу.

Предмети природи, за Кантом, розташовані поза нашою свідомістю, незалежно від неї. Але образи їх, що виникають у нашій свідомості, не схожі, не ідентичні з предметами, так само як дим не схожий на вогонь, як крик, викликаний болем, на сам біль.

Третій елемент агностицизму Канта – це уявлення про категорії мислення як «чисті», апріорні, дані до досвіду форми пізнання. Апріорі (лат. a priori – первісно) – термін ідеалістичної філософії, яким позначаються знання, отримані до досвіду і незалежно від нього, і які споконвічно притаманні свідомості. Так Кант стверджував, що такі категорії, як простір і час є апріорними формами пізнання.

Більше того, за вченням Канта, всі категорії трансцендентальної логіки є «чистими», апріорними, позбавленими «домішок» досвіду, практики. Трансцендентальним (від лат. «transcendere» – переступати) є все те, що виходить, переступає за межі чуттєвого досвіду, не дається в ньому, тобто є апріорним.

Апостеріорі (від лат. «a posteriori» – з наступного) – термін, що на відміну від апріорі, означає знання, отримане в результаті досвіду, практичної діяльності.

Четвертий елемент агностицизму Канта – це розрив діалектичного зв'язку між сутністю і явищем, встановлення принципової відмінності між ними. Кант вважав, що сутність є «річчю у собі» і її пізнати неможливо, що людина здатна пізнати лише явища. Проте з точки зору діалектики, між явищем і сутністю немає принципової межі, а є лише відмінність між тим, що пізнано і тим, що ще не пізнано. Коли ми пізнаємо явище, то так чи інакше одночасно пізнаємо і його сутність. Сутність таким чином з'являється, а явище дає уявлення про сутність. Інакше бути не може.

Кант – філософ суперечливий, непослідовний. З одного боку, він глибокий вчений-природодослідник, який здійснив низку важливих відкриттів, був близький до матеріалізму і, з іншого боку – став родоначальником класичного агностицизму, фактично став на шлях заперечення пізнання. З одного боку, все багатство реального світу Кант втиснув у свої 12 апріорних категорій загальної логіки і вважав їх вічними, незмінними, нерухливими, які за жодних обставин не переходять одна в одну. З іншого боку, розглядаючи так

звані антиномії «чистого розуму», розкрив глибоку діалектику взаємозв'язку, категорій кінцевого і безкінечного, простого і складного, причини і наслідку, свободи і необхідності. Антиномія (від лат. «antinomia» – суперечність у законі) – нездоланна суперечність, утруднення. Що це за антиномії «чистого розуму»?

Кант у своїй праці «Критика чистого розуму» розглядає чотири такі антиномії:

1. Світ має початок в часі і просторі. Світ не має початку і в часі, і в просторі.

2. Будь-яка складна річ складається з простих частин. У світі немає нічого простого.

3. Все у світі відбувається за необхідністю. Проте цього не досить для пояснення усіх явищ. Бо у світі є дії, які здійснюються без необхідності, вільно. «Існує свободна причинність. Немає ніякої свободи, все здійснюється у світі тільки за законами природи».

4. У світі є необхідна сутність як його причина. Немає ніякої абсолютно необхідної сутності у світі, ні поза ним.

Тобто, Кант звернув увагу на суперечності «чистого розуму», які, на його думку, є нерозв'язними, антиномічними. Іншими словами «чистий розум» може довести першу частину антиномії і спростувати другу та навпаки, може довести другу і спростувати першу.

Це вчення Канта про антиномії «чистого розуму» відіграло важливу роль у розвитку діалектики. Позитивним у вченні Канта було уявлення про роль антагонізмів у суспільному розвитку і про необхідність вічного світу, якого можна досягти через взаєморозуміння між народами, міжнародну торгівлю, співробітництво, врахування взаємних інтересів, невтручання у внутрішні справи держав, статус-кво кордонів тощо.

Інтерес є і в розміркуванні Канта про моральний закон (категоричний імператив), про людину, яку не можна розглядати як засіб для досягнення будь-якої мети, бо вона сама є такою метою. Ці думки Канта, безперечно, є одним з досягнень німецької класичної філософії.

Кант – дуаліст. З одного боку, він визнавав, що матеріальні речі існують самі по собі, об'єктивно і відображаються нашими відчуттями. З іншого боку, він вважав, що вони є «речами у собі», тобто непізнаними.

Далі. Заперечуючи бога, як архітектора Всесвіту, Кант разом з тим стверджував, що божественний дух створив необхідні передумови для наступного розвитку природи; що є вище, розумне начало, творець світової доцільності і гармонії. У зв'язку з цим він прагнув обмежити науку, щоб зберегти релігію. Кант писав: «Я повинен потіснити знання, щоб надати місце вірі».

Таким чином, основною рисою філософії Канта є її двоїстість, поєднання в одній системі різнорідних, протилежних філософських напрямів. Основна суперечність філософського вчення Канта – це невідповідність між визнанням ним існування речей, явищ природи поза свідомістю людини і запереченням їхнього пізнання (речі – об'єктивні, але непізнанні).

Природничі інтереси Канта.

Перший період творчості Канта (до кінця 1760) характеризується переважанням природничо-наукових інтересів. У 1754 у статті «Дослідження питання, чи зазнала Земля у своєму обертанні навколо осі, завдяки якому відбувається зміна дня і ночі, деякі зміни з часу свого виникнення» розглянув систему Земля – Місяць і дійшов висновку про те, що приливне тертя повинно уповільнити обертання Землі навколо осі. У праці «Загальна природна історія та теорія неба» (1755) виклав свою космогонічну гіпотезу, відповідно до якої планети і Сонце виникли із хмари розсіяної матерії, що займала колись весь простір Сонячної системи. Частинки цієї хмари стикалися одна з одною, що в врешті решт призвело до його ущільнення і впорядкованого обертального руху навколо центрального згущення, з якого згодом утворилося Сонце. Надалі сталася фрагментація матерії, що оберталася навколо Сонця, на окремі згустки, з яких утворилися планети. Гіпотеза Канта зробила пролом у поширенні раніше скам'янілому погляді на природу, виключаємо ідею розвитку. Через 50 років після Канта аналогічна гіпотеза була висловлена П.С. Лапласом, який залучив для її обґрунтування нові дані фізики і механіки. Погляди обох вчених часто викладаються як єдина гіпотеза Канта – Лапласа. Ця гіпотеза зробила значний вплив на весь подальший розвиток природознавства, вона стала перехідним етапом від метафізичного світогляду до еволюційного. Сучасні космогонічні гіпотези у загальних рисах використовують ідеї Канта і Лапласа, докладніше описуючи процеси зіткнення частинок з урахуванням переходу механічної енергії в теплову і впливу електромагнітних полів у міжзоряному середовищі. Канту належать здогади, які згодом підтвердилися, про існування Великої системи галактик («молочних шляхів»), а також про роль відштовхувальних сил у космосі поряд із силами тяжіння.

Теорія побудови Всесвіту І. Канта.

У книзі за назвою «Загальна природна історія і теорія неба» Кант виклав свої думки про створення Всесвіту, Сонячної системи, планет, зірок, і вперше продемонстрував основні положення свого уявлення про процеси, що відтворюють життя і, як кульмінацію загального розвитку – зародження людини. Випереджаючи можливість різночитання свого викладу, автор первісно зумовлює загальні підходи до своєї теорії.

Основоположний момент аналізу теорії можна прийняти, як «усе залежить від усього». Усі світові структури, і кожна окремо, створюють загальну систему, яка утримується обумовленими взаємозв'язками, що розглядаються як фізичні, у визначенні Канта – механістичні, явища. Крім того, теорія розглядає світ, що складається з матеріальних часток, які визначаються як «різного роду елементи». Усі ці елементи знаходяться в постійному русі. Рух кожного елемента взаємно узгоджений.

Початковий простір був повністю заповнений матерією, «достатньою мірою здатною передавати рух усім небесним тілам, які знаходяться в ньому, узгоджуючи його зі своїм власним рухом і, як слідство, узгоджуючи між собою всі рухи».

На його думку, всі речовини, з яких складаються небесні тіла нашої Сонячної системи, тобто всі планети і комети, були спочатку розкладені на свої первинні частини і заповнювали весь світовий простір, якому нині повертаються ці вже сформовані тіла. У той час усе не мало форми.

Хоча безпосередньо після створення вся матерія знаходилась у стані хаосу, але завдяки тому, що кожна первинна частина матерії має внутрішнє «прагнення піднятися до більш удосконалого спорудження шляхом природного розвитку», відбувається упорядкування світових структур.

У заповненому таким чином просторі загальний спокій триває тільки мить. Елементи, яким властиві сили для приведення один одного до руху, мають джерело життя у самих собі. Таким чином – «матерія із самого початку прагне утворювати форми». Тому ж відразу починають відтворюватися різного роду згустки. Але внаслідок взаємодії сил тяжіння і відштовхування виникають «потужні вихори часток, з яких кожна сама по собі описує криві лінії, що пояснюється спільною дією сили тяжіння і сили обертання». Згустки речовини, які утворюються, складають матеріальні тіла, які у свою чергу, складають світи різного порядку:

- перший порядок матеріальних структур – первинні елементи;
- другий – частки речовини, з яких складаються планети;
- третій – Сонячна система, яка поєднує центральне світило і планети, які обертаються навколо нього зі своїми супутниками, і комети;
- четвертий – системи багатьох зірок. «Усі нерухомі зірки, як ми знаємо, розташовані біля деякої загальної площини і завдяки цьому утворюють одне зв'язане ціле, світ світів».

Вищий порядок світів утворюють безліч зоряних систем. «Ми бачимо, що в нескінченній далечині існує ще багато таких зоряних систем і що весь безмежний Всесвіт має характер системи, і частини її знаходяться у взаємному зв'язку».

Але і на цій межі не закінчується система улаштування світу Канта: «Можливо було припустити, що і ці світи вищого порядку в якийсь спосіб зв'язані один з одним і завдяки цьому взаємному зв'язку, у свою чергу, створюють ще більш неосяжну систему».

Слід зазначити, що загальноприйнята в наш час назва «Галактика», в той час ще не застосовувалась. Використовувалась назва «світляні плями». Але Кант вже пояснює їх побудову, як складену з безлічі зірок, і визначає їм місце в загальній ієрархії космічних процесів, називаючи «зоряними туманностями». Та й самі зірки, що вважалися нерухомими, у його теорії рухаються визначеними орбітами. Але «рухаються вони надзвичайно повільно внаслідок великої віддаленості від загального центру їх обертання». У такий самий спосіб визначає він місце і нашої Сонячної системи в зоряному світі, відносячи її, як звичайну зоряну систему, до Чумацького шляху.

У цій системі світовий порядок підтримується взаємними зв'язками, які визначаються рухом первинних елементів. В наш час прийнята інша назва – поля, що, звичайно не обмежуються тільки полем ньютонівського тяжіння. Хоча і Кант припускав існування інших визначальних взаємозв'язків.

Джерело утворення планет не можна шукати в одному тільки ньютонівському тяжінні. Для настільки тонких часток це тяжіння було б занадто повільним і слабким. Скоріше можна сказати, що в цьому просторі первісне утворення походить від зближення деяких елементів, що з'єднуються за звичайними законами зв'язку, поки з'явивши в такий спосіб згусток поступово не зросте настільки, що ньютонівська сила тяжіння стане здатною в ньому все більше і більше збільшувати це тіло, діючи на відстані.

Кант припускав, що при утворенні космічних тіл відбулося сепарування згустків речовини, в результаті чого щільніші з них зібралися ближче до центру обертання. Тому комети, що підлітають до Сонця з далеких окраїн, відрізняються за складом від центральних планет.

Частки комет належать до найбільш легкого виду, ймовірніше, тому, що комети утворюються у віддаленіших пунктах світобудови, і немає сумніву, що саме цим головним чином пояснюється поява у комет мрячних ядер і хвостів, що відрізняє їх від інших небесних тіл.

Але якщо Сонце або сонця взагалі – вогненні кулі, то звідси впливає перша властивість їхньої поверхні, яка полягає в тому, що на ній повинно бути повітря, тому що без повітря ніякий вогонь не горить.

У наш час можна по-різному відноситися до ідей і теорій того часу. Але не можна минуле міряти сучасними мірками. Історія не може бути перероблена, вона може сприйматися тільки як фактично здійсненне життя. Сама ж творчість Іммануїла Канта і зараз у деяких аспектах залишається неперевершеним логічним зображенням суті процесів, до уявлення яких ми тільки підійшли. Тут необхідно відзначити, що всі його праці пронизані оптимізмом, любов'ю до людини і вірою в її Божественне призначення. У своїх наступних працях Кант ще багато разів повернеться до великої ідеї Божественного початку. І, незважаючи на механістичність пропонованих теорій, його викладання ніяк не входить у суперечність з діями Творця. Нескінченний ряд майбутніх століть, що робить вічність невичерпною, зовсім оживить усю сферу Божественної присутності і поступово внесе в неї закономірність, що відповідає досконалості Божественного задуму. Але це вже не данина своїй епосі. Це тверде переконання про зв'язок об'єктивної реальності нашого світу з Божественним, яка, на жаль, поки ще не дана нам у відчуття. У пізніших своїх працях Кант викладає свої думки більш виразно як існуючий зв'язок матеріального і духовного планів.

Естетика І. Канта.

У Канта термін «естетичне» використовується у значенні «чуттєве». Але ці поняття не зводяться в нього одне до одного. По-перше, Кант розрізняє емпіричні відчуття (чуттєве сприйняття, відчуття) та естетичні почуття. По-друге, поняття «естетичного» у Канта має, на відміну від першого, предикати всезагальності та необхідності. Проте в цих різних значеннях чуттєвого є й спільний момент, так що не випадково вони мають спільну назву: і емпірична чуттєвість, і естетичні почуття є деякими модифікаціями стану суб'єкта.

Інтерес Канта до проблеми прекрасного зростає не з бажання подолати труднощі, які поставали у сфері естетики як філософії мистецтва, а швидше від бажання розв'язати низку проблем, що виникали у самій філософії, а саме проблему об'єднання її різних сфер – теоретичної та практичної. У першій сфері досвід об'єктивно визначається згідно з універсальними та постійними законами (царство абсолютної необхідності наукового знання). У другій сфері досвід заснований на безумовному та абсолютному законі, який не залежить від жодних феноменальних відносин і має своїм законом не необхідність останніх, а свободу. Природний детермінізм як передумова наукового пізнання та свобода як передумова моральнісної діяльності є автономними сферами.

Але проголосивши цю основну принципову відмінність, без якої затьмарюється дійсність науки та самостійна роль моральності, Кант мав би наголосити, що вона не може бути представлена як розмежування принципового характеру. Бо не лише теоретичний досвід закінчується у самому собі (більш того, його власний розвиток спрямовує нас до його власного обмеження – до сфери чистого розуму), а й акт чистого розуму, моральнісний закон потребує своєї власної реалізації у сфері чуттєвого. Тому «повинні існувати засади єдності понадчуттєвого, які лежать в основі природи, з тим, що практично містить у собі поняття свободи».

Дослідження того, як можливо у філософії мислити таку основу єдності понадчуттєвого з тим, що містить у собі поняття свободи, – мислити не у теоретичних поняттях, а в особливій функції судження, і складає завдання «Критики здатності судження». Таким чином, Кант прийшов до естетики як філософ, окресливши важливі проблеми естетики й теорії мистецтва та запропонувавши їх вирішення. Проблема філософії як системи приводить його до відкриття особливої сфери питань естетики. Естетика, що була задумана як ланцюжок між світом свободи та природи, перетворюється в Канта у спеціальну філософську науку.

Естетика Канта, з точки зору побудови системи, спирається на загальний фундамент критичної думки, бере свої проблеми та зміст із пошуків та аналізу сфери естетики у XVIII ст. Ренесансна естетика розглядає мистецтво як об'єктивну реальність культури. Потім відбувається зміщення об'єкта естетичного розгляду. Залишивши сферу дослідження структури об'єктивності мистецтва, закономірності якої вона намагалася встановити, виходячи із загальнорационалістичної позиції, естетична думка звертається до аналізу суб'єктивної оцінки самого мистецтва, і ця оцінка виступає не як результат методичної критики згідно з певними принципами, а як неопосередкований спонтанний акт духу. Так, Т. Любо «під впливом барочного мистецтва почне наголошувати на превалентній ролі в мистецтві емотивного елемента і вважати збудження та напругу почуттів основною причиною, яка спонукає до висловлення естетичної оцінки». Остання залежить від «шостого чуття», яке нібито безпосередньо оцінює емоційну дію певного образу. Це чуття природне та притаманне всім людям, хоча його оцінки можуть змінюватися залежно від епохи, суспільства та змін в емоційному стані, тобто духовної конституції самих людей. Таким чином, виникає проблема смаку, тобто питання про те, як

примирити притаманну останньому суб'єктивність з його претензією на всезагальність, від якого залежить можливість вироблення постійного критерію для оцінки мистецтва та обґрунтування всезагальності естетичного почуття.

Вивчення **другого питання** зв'язано з дослідженням філософського вчення *Г. Гегеля*. Він – об'єктивний ідеаліст. В основі усіх явищ природи і суспільства, згідно з вченням Гегеля, лежить абсолют, духовне (розумне) начало – "абсолютна ідея", "світовий розум" чи "світовий дух". Це начало активне і діяльне. Причому його діяльність полягає в мисленні, в самопізнанні. Тому вихідне положення ідеалізму Гегеля розуміється як процес самопізнання абсолютною ідеєю самого себе.

Важливим придбанням філософії Гегеля була діалектика, як вчення про саморух, саморозвиток та взаємозв'язок. Проте його діалектика перебувала у протиріччі з його ідеалістичною системою, що в остаточному підсумку привело Гегеля до спрямованої зради своїм власним діалектичним ідеям [1, 2, 4, 5].

Вчення Георга Гегеля є вищим досягненням німецької класичної філософії. Воно характеризується виключною широтою та глибиною змісту, важливістю та багатогранністю поставлених проблем. Вперше в теорії діалектики Гегель створив теорію розвитку суперечності та її подальшого вирішення у синтезі. Органічне злиття онтологічного та гносеологічного моментів у гегелівській діалектиці сформульоване послідовніше і всебічніше, ніж у Фіхте та Шеллінга.

Вихідним пунктом філософської концепції Гегеля є тотожність буття та мислення. Ця тотожність, гадає Гегель, є відносною, як і їх взаємопротилежність, і в ній виникає роздвоєння на протилежності, проте поки що тільки в думці на суб'єкт думки та на думку як змістовний об'єкт. Мислення, з точки зору Гегеля, є не лише суб'єктною людською діяльністю, а й незалежною від людини об'єктивною сутністю, першоосновою всього сущого. Мислення, стверджує Гегель, відчужує своє буття у формі матерії, природи, яка є "інобуттям" цього об'єктивно існуючого мислення, або абсолютної ідеї.

При цьому Гегель розглядає мислення (абсолютну ідею) не як нерухому, незмінну першосутність, а як процес неперервного розвитку пізнання, як процес сходження від нижчого до вищого. Абсолютна ідея є активною і діяльною, вона мислить і пізнає себе, проходячи в цьому розвитку три етапи: 1) до виникнення природи і людини, коли абсолютна ідея перебуває поза часом і простором у стихії "чистого мислення" і виступає системою логічних понять та категорій, як система логіки, 2) це духовне начало з самого себе породжує природу, яку Гегель називає "інобуттям" абсолютної ідеї, 3) третій етап розвитку абсолютної ідеї – це абсолютний дух. На цьому етапі абсолютна ідея залишає створену природу і повертається до самої себе, але вже на основі людського мислення (самопізнання ідеї).

Ці три етапи сформувались у Гегеля у самостійні складові частини його філософської системи: логіку, філософію природи та філософію духу. Логіка є найважливішою частиною гегелівської системи, оскільки тотожність буття та мислення означає, що закони мислення, які й досліджує логіка, є дійсними законами буття. Логіка, на думку Гегеля, є вченням про сутність усіх речей.

Перш ніж говорити про систему логіки Гегеля, слід зупинитись на характеристиці ним діалектичного методу. Гегель виділяє три сходинки діалектичного методу, які діють у розвитку як загальнолюдського, так і індивідуального мислення і проявляються у кожному конкретному пізнавальному аналізі, утворюючи при цьому потрібну єдність. Першою сходинкою "логічного" діалектичного методу, на думку Гегеля, є розсудок. Розсудковий – це підлегла, але необхідна сторона діалектичного мислення. Другою сходинкою діалектичного методу у Гегеля є негативний розум як проміжний етап між розсудком та розумом. Третя сходинка – спекулятивний розум, якого неспроможне досягти мислення, спрямоване на конкретні природні речі. Саме в цьому останньому вияві діалектика як метод, на думку Гегеля, досягає найвищої зрілості. Позиція Гегеля щодо розуму та розсудку значно відрізняється від кантівської. У нього розум є не нижчим, а вищим виявом мислення. Він вважає, що розум та розсудок мають складати єдину висхідну послідовність, де вони співвідносяться як провідний та підлеглий фактори, що взаємообумовлюються та проникають один в одного.

Завдання логіки, на думку Гегеля, полягає в аналізі наукового методу мислення. Він намагався показати, що походження багатоманітного з єдиного начала може бути предметом раціонального пізнання, знаряддям якого є логічне мислення, а основною формою – поняття. Тому логіка, збігається з наукою про речі, що досягаються думкою.

Змістовний підхід Гегеля до логіки дав йому змогу розглянути логічні форми в процесі їхнього розвитку від абстрактного до конкретного. Значним досягненням Гегеля було дослідження і виклад логіки як цілісної системи принципів та категорій. Ця система є відображенням процесу розвитку, що відбувається за певною схемою: твердження (теза), заперечення цього твердження (антитеза) та заперечення заперечення (синтез). Кожна наступна сходинка, на думку Гегеля, зберігає суттєві результати попереднього розвитку. Система логічних категорій Гегеля розпадається на три підгрупи відповідно до тріади: буття-сутність-поняття. Буття включає у себе категорії: якість, кількість, міру; сутність – видимість, тотожність, відмінність, суперечність, основа, явище, дійсність і т.д. Поняття включає у себе два моменти: по-перше, перехід від суб'єктивного поняття (судження, умовивід) до об'єктивного (механізм, хімізм); по-друге, перехід до ідеї (життя, пізнання, абсолютна ідея).

Поняття, на думку Гегеля, перебувають у безперервному русі, переходять одне в одне, змінюються, розвиваються, переходять у свою протилежність, виявляючи внутрішньо притаманні їм суперечності, які і складають рушійну силу їхнього саморозвитку.

Гегель сформулював також основні закони діалектики: закон переходу кількісних змін у якісні і, навпаки, закон тотожності протилежностей, закон заперечення заперечення.

Аналізуючи поняття кількості та якості, Гегель показує, що зміни буття є не лише переходом однієї величини в іншу, а й переходом якісного в кількісне і, навпаки. Досліджуючи зростання якисності у кількісних категоріях, Гегель приходить до категорії міри, яка поєднує кількість та якість у єдність, синтезує

їх у вищій єдності. Це відбувається таким чином: розвиток якості приводить до збільшення, зростання кількісних характеристик, які, у свою чергу, сприяють інтенсифікації якості. Але цей процес розвивається до певних меж, які визначаються категорією "міра". Коли ці межі порушуються, відбувається стрибок, тобто розрив поступовості у розвитку. Завдяки стрибку виникає нова якість і відповідні їй кількісні визначення. Міра, на думку Гегеля, як синтез кількості, є завершеним буттям.

Характеризуючи сутність як філософську категорію, Гегель підкреслює, що до неї відноситься як те, що відрізняє явища одне від одного, так і те, що їх об'єднує, що є в них тотожним. Рух від буття до сутності, що саморозвивається, а потім до поняття здійснюється через перехід від тотожності до суперечності, а потім до нової тотожності. Гегелівська категорія тотожності є діалектичною тотожністю як самототожність, яка містить у собі започаткований елемент відмінності. Відмінність є розвитком категорії тотожності, що вказує на взаємопов'язану невідповідність, внутрішню дисгармонію. На думку Гегеля, через пізнання відношення тотожності та відмінності виявляється суперечність, що лежить в їх основі. Сама суперечність, з точки зору Гегеля, є коренем будь-якого руху як саморуху, коренем життєвості. Саме вона є всезагальним принципом саморозвитку.

Із вченням Гегеля про суперечність органічно пов'язане і його розуміння заперечення заперечення. Діалектичне заперечення ("зняття") або перехід у інше як своє інше, є однією з найважливіших категорій логіки Гегеля. "Зняття" включає в себе три взаємодіючих моменти. Перший – власне заперечення, усунення, подолання. Другий – збереження того цінного, що було у заперечуваному. Третій – це "зняття", перехід на більш зрілий рівень розвитку. Своє вчення про заперечення заперечення Гегель показав у вигляді тріади: теза – антитеза (заперечення) – синтез (заперечення заперечення).

Дослідженням найзагальніших принципів зміни, руху як саморуху Гегель здійснив переворот у філософській думці XIX ст., утверджуючи діалектичний метод мислення та пізнання, підірвавши метафізичне уявлення про сутність як щось незмінне, непорушне.

Якщо логіка у Гегеля – це наука про ідею у собі та для себе, то філософія природи є наукою про ідею в її "інобутті", в її відчуженому стані. Проте, як відбувається перехід від чистої логічної ідеї до природи, Гегель не пояснює. На його думку, абсолютна ідея зважується вільно відпустити себе із самої себе в якості природи. Природа, з його точки зору, найбільшою мірою перебуває під владою розсудку і є найбільш зрозумілою йому, вона є царством розсудку.

У гегелівській діалектиці природи слід підкреслити два моменти: 1) діалектику філософського тлумачення природи; 2) діалектику самої природи.

Головними формами природного буття у Гегеля виступають механіка, фізика та органіка. Механіку він розглядає через простір, час, матерію та рух. При цьому Гегель обґрунтовує нерозривність матерії та руху, намагається логічно вивести матерію з часу та простору, які є формами її існування.

У фізиці Гегель розглядає небесні тіла, світло, теплоту і т.ін., розкриваючи зв'язок між ними, показуючи послідовну низку проявів духовної

сутності, що їх породжує.

Органіка у Гегеля присвячена дослідженню питань геології, ботаніки, зоології. Він прагне показати, що перехід від неживого до живого є завершенням природного процесу.

В цілому у філософії природи (хоч дослідники і вважають її найслабшим місцем у філософському вченні Гегеля) окреслено шляхи загальної класифікації природничих наук та основних форм руху в матеріальному світі, здійснено спробу показати реальні закономірності розвитку природи.

Вищою сходинкою у розвитку абсолютної ідеї є абсолютний дух – людство та людська історія. Філософія духу включає у себе вчення про суб'єктивний дух (антропологія, феноменологія, психологія), вчення про об'єктивний дух (право, мораль, держава), вчення про абсолютний дух (мистецтво, релігія, філософія).

В основі гегелівського розуміння історії лежить поняття світового духу. Гегель визначав всесвітню історію так: "Всесвітня історія є прогрес в усвідомленні свободи, прогрес, який мають пізнати в його необхідності". Прогрес свободи у Гегеля здійснюється схематично: в основі історії лежить світовий дух як суб'єкт, який не усвідомлюється окремими індивідами. Вони виходять у своїй діяльності не з поняття (розуміння) світового духу, а із своїх приватних індивідуальних інтересів. Жоден індивід не керується світовим духом. Дух діє підсвідомо. Кожен індивід переслідує свої власні цілі, різні інтереси. Тому часто отримуються протилежні результати. Тобто, тут існує невідповідність між цілями і результатами. Із зіткнення виникає щось єдине, яке не переслідується жодним індивідом. Це історична подія, яка є проявом світового духу. Світовий дух у Гегеля реалізує себе через діяльність окремих індивідів. Цю особливість світового духу Гегель називав "хитрістю розуму" (люди не підозрюють того, що своєю діяльністю здійснюють світову історію).

Розвиток свободи проходить три ступені, і вся історія ділиться на три етапи: 1) східний світ; 2) греко-римський світ; 3) німецький світ. У першому вільна одна людина – деспот, у другому – певна група, в третьому – вільні всі.

У філософії Гегеля слід чітко розрізняти діалектичний метод та систему, що суперечать одне одному, перебувають у суперечності, яка виявляється в таких моментах:

1. Метод виходить з визнання всезагальності розвитку. Система ж заперечує всезагальність розвитку, оскільки природа розвивається лише в просторі, а не в часі. Система вимагає обмеження розвитку.

2. Метод заснований на визнанні всезагальності суперечності. Система ж вимагає вирішення усіх суперечностей та встановлення несуперечливого стану.

3. Метод вимагає відповідності руху думки стану, характерному для реальних процесів. Система ж передбачає конструювання зв'язків з голови.

4. Метод вимагає постійного перетворення дійсності, а система – незмінності існуючого стану речей.

Філософська теорія Гегеля справила значний вплив на всю наступну філософську думку. Після смерті Гегеля в Німеччині виникли напрями, що впливали з його вчення і розвивали його ідеї. Наприклад, ортодоксальне

гегельянство (К.Міхелет, К.Розенкранц та ін.) намагалось зберегти в чистості, недоторканою його філософську систему. А молоде гегельянство (А.Руге, Б.Бауер, К.Маркс та ін.), спираючись на гегелівський діалектичний метод, підкреслювало вирішальну роль особистісного, суб'єктивного фактора в історії.

Третє питання пов'язане з розглядом філософського вчення *Л. Фейєрбаха*. Він є матеріаліст і атеїст. Студентам необхідно провести дослідження філософської творчості цього мислителя. При підготовці цього питання необхідно вивчити літературу [1, 2, 4, 5].

Л. Фейєрбах розвиває свій матеріалізм шляхом критики ідей Гегеля. Основне його заперечення полягає у тому, що філософія не може досягти істинних висновків, поки вона замкнена в рамках чистої думки. Філософська система, яка прагне вийти за межі природи і людини, яка ігнорує їх, є незначна і безглузда. Тому істинне завдання філософії, на думку Фейєрбаха, полягає не в тому, щоб замкнутися в межах мислення окремої людини, а в тому щоб звернутися до пізнання природи.

Єдність науки і природи полягає в тому, що вони мають загальну основу - матеріальний світ, який є первинним. Свідомість породження матерії.

Досліджуючи проблему людини, Л. Фейєрбах вводить у філософію антропологічний принцип, згідно з яким людина розглядається як частина природи, як біологічна істота. Соціальна природа людини не розглядається.

У своїй гносеології Л. Фейєрбах вважав, що чуттєве пізнання є головним, але при цьому він не відкидав ролі мислення, хоч розглядав її як вторинну. Перша ступінь пізнання є діяльність серця, друга - діяльність голови. Спочатку має місце відображення природи в почуттях людини. Чуттєве сприйняття дає людині зображення речей природи, потім розум дає назву цьому предмету. Без діяльності мислення, на думку Фейєрбаха, неможливо проникнути у таємниці природи.

У цілому Фейєрбах був обмеженим матеріалістом. Він був матеріалістом у розумінні і поясненні природи й ідеалістом у розумінні суспільного життя.

Четверте питання стосується аналізу того нового, що вніс марксизм у розвиток світової філософської думки.

Марксизм виник у середині 40-х років XIX ст. Його виникненню передував тривалий розвиток у деяких країнах Європи капіталізму, виявилась антагоністична природа буржуазного прогресу. Це знаходило виявлення в посиленні експлуатації найманої праці капіталом.

Жорсткий гніт з боку буржуазії привів до перших страйків пролетарів Франції, Німеччини, Англії. Класова боротьба цього часу носила стихійний характер.

Виникла потреба у створенні теорії, яка б осмислила історичні завдання, що постали перед пролетаріатом, розробила б стратегію і тактику його класової боротьби, програму його дій.

Студентам слід звернути увагу на те, що марксистська філософія спирається на глибокі теоретичні джерела. Йдеться, насамперед, про класичну німецьку філософію, особливо ідеалістичну діалектику Гегеля й антропологічний матеріалізм Фейєрбаха.

Створюючи своє філософське вчення, основоположники марксизму використали кращі досягнення природознавства XIX ст., зробили з них відповідні загальнометодологічні, гносеологічні і світоглядні висновки. Мова йде, зокрема, про велике відкриття природознавства - закон збереження і перетворення енергії, відкритий Мейєром, Гельмгольцем та іншими, клітинну теорію живих організмів, створену М. Шлейденом і Т. Шванном, еволюційну теорію Ч. Дарвіна.

З метою більш докладного вивчення четвертого питання студентам слід звернутися до наступної літератури [1, 2, 3, 6, 7].

К. Маркс і Ф. Енгельс створили науковий, діалектико-матеріалістичний світогляд, філософію робітничого класу. Вони розробили матеріалістичну діалектику, матеріалістичну теорію суспільно-історичного процесу. Студентам треба зрозуміти, що Маркс і Енгельс відкинули характерне для домарксистської теорії протиставлення філософської теорії практиці, наукам про природу і суспільство.

Марксизм як напрям класичної політичної економії, що претендував на вдосконалення теоретичних досліджень і створення нової соціальної картини світу, виник у 40-х роках XIX ст.

Засновники марксизму *Карл Маркс* (1818–1883) та *Фрідріх Енгельс* (1820–1895) були сучасниками і свідками становлення та утвердження капіталістичного ладу. Отже, формування їх економічного вчення відбувалося в період загострення соціальних суперечностей і революційних потрясінь, зумовлених першими глибокими кризами. Важливу роль у формуванні матеріальних передумов марксизму відіграв і промисловий переворот, який в основному закінчився в Англії до 1825 р. Саме в цей час беруть початок кризи, банкрутства та швидке збільшення безробіття при одночасному бурхливому зростанні промисловості. Робітничий клас, що повністю залежав від стану розвитку капіталістичного виробництва, чутливо реагував на погіршення свого становища. Почалось формування профспілок, які вели боротьбу за економічні інтереси робітничого класу. В Англії виникає чартистський рух, де, поряд з економічними, з'являються і політичні гасла. В Німеччині і Франції суперечності розвитку капіталізму ведуть до повстань, які набирають комуністичного забарвлення.

Активна участь К. Маркса і Ф. Енгельса у революційно-демократичному русі, прагнення довести необхідність соціально-економічних перетворень і дати теоретичне обґрунтування боротьби пролетаріату проти буржуазії спонукали їх до аналізу економічних явищ і процесів з метою обґрунтування неминучості загибелі капіталізму під натиском його внутрішніх суперечностей.

Найважливіші історичні передумови формування марксизму:

- завершення промислового перевороту в країнах Західної Європи, який посилив процес виникнення фабрик, машинного виробництва, зростання економіки і збільшення кількості осіб найманої праці;
- зміна соціальної структури суспільства в процесі первісного накопичення капіталу за рахунок розорення селян і ремісників та формування

пролетаріату як особливого класу;

- загострення соціальних суперечностей в результаті погіршення становища найманих робітників, викликаного зростанням фізичних, психічних, нервових навантажень, виникнення масового безробіття та жахливої злиденності;

- соціальні потрясіння і боротьба робітничого класу за свої права у загрозливих формах (збройні повстання і масовий чартистський рух на захист прав робітників);

- періодичні кризи надвиробництва і потрясіння ринкової економіки.

Таким чином, до середини XIX ст. соціально-економічний розвиток країн Західної Європи накопичив новий матеріал для теоретичних узагальнень, а антифеодальні революції і збройні повстання робітників наводили на думку про неминучість зміни суспільного устрою насильницьким шляхом. Водночас соціально-економічні потрясіння капіталізму сприяли зростанню популярності соціалістичних ідей.

Саме ці обставини і визначили напрями дослідження марксизму, його популярність серед пролетаріату.

Суттєво модернізував існуючу теорію суспільного прогресу, марксизм увібрав у себе багато досягнень наукової думки. Його ідейно-теоретичними джерелами стали:

- англійська класична політична економія, насамперед вчення Д. Рікардо;
- німецька філософія (діалектика Г. Гегеля і матеріалізм Л. Фейєрбаха);
- французький утопічний соціалізм.

На основі цих джерел К. Маркс створив власну теоретичну систему, яка базується на дослідженні внутрішніх суперечностей капіталізму як рушійної сили його еволюції.

Четверте питання необхідно завершити аналізом ленінського етапу розвитку марксистської філософії.

В. І. Ленін здійснив дальшу розробку діалектичного й історичного матеріалізму як методологічної основи «наукового» соціалізму, зробив філософські узагальнення стосовно революції у природознавстві кінця XIX - початку XX ст., зробив вагомий внесок у теорію пізнання. Особливе місце в його науковій творчості займає розробка загальної теорії матеріалістичної діалектики та її застосовування до проблем суспільного розвитку і класової боротьби пролетаріату.

В. Ленін розробив теорію соціалістичної революції, вчення про пролетарську партію. Творчий розвиток отримали питання політичної системи суспільства, диктатури пролетаріату. Ленін розробив низку практичних проблем соціалізму [1, 2, 3, 12]. В. Ленін різко критикував філософську концепцію Е. Маха та його прихильників у роботі «Матеріалізм та емпіріокритицизм», особливої критики набув А. Богданов. Після поразки 1-ї російської революції де хто вважав, що теорію марксизму можливо замінити на нову філософію, яка зв'язана з природничими науками. Таким вченням міг бути махізм та, на думку Богданова, і емпіріокритицизм. В. Ленін зробив рушійне потрясіння за поглядами колег. Сталін не любив Леніна і тому низку критик

було надруковано у 1935 р. «Партиздат ЦК ВКП(б)» під редакцією Бухаріна та Молотова. Сталін зазначив в адрес цієї книги: «буря в стакане води». Л. Аскельрод (1868-1946) негативно оцінювала емпіріокритицизм, критично віднеслась до ідей Леніна про пізнання як теорії відображення.

П'яте питання потребує критичного аналізу теорії марксизму-ленінізму. Нова соціально-політична дійсність вимагає по-новому поглянути на цілу низку ідей, які стосуються головним чином ролі пролетаріату, його політичної влади, соціалістичної революції, проблем історичного розвитку суспільства. Необхідно глибше осмислити питання про те, що є науково цінного у філософії марксизму, що не витримало перевірки часом, не знайшло підтвердження на практиці, чому ідеї марксизму набули найбільшого розвитку в СРСР?

Істотного переосмислення потребує низка проблем марксистської соціальної філософії, зокрема, теорія суспільно-економічних формацій, вчення про класи і їх відносини, про державу, соціальні революції тощо.

Суспільно-економічна формація – одне з базових понять соціальної філософії марксизму, історичний тип суспільства, цілісний «соціальний організм», що базується на певному способі виробництва. Одна із основних категорій історичного матеріалізму.

Сам термін «формація» був запозичений з геології і введений у суспільні науки Марксом. У геології під формацією розуміється спосіб утворення гірської породи.

Формація в марксизмі характеризується специфічною структурою (базисом і надбудовою) і законами виникнення, функціонування та розвитку. Виділяють п'ять суспільно-економічних формацій, що є ступенями історичного прогресу:

- первіснообщинна;
- рабовласницька;
- феодальна;
- капіталістична;
- комуністична.

Поняття «суспільно-економічна формація» обґрунтовує положення про те, що кожний ступінь розвитку суспільства характеризується особливостями, які зумовлені способом виробництва й відрізняють його від інших ступенів. У марксизмі суспільно-економічна формація дозволяє виявити повторюваність, спільність суттєвих рис у країнах з однаковим рівнем розвитку виробництва, розкрити причини виникнення суспільних класів і класової боротьби, їхню роль у житті суспільства, відкрити специфічні і загальні закони розвитку формацій і тим самим представити історію суспільства як природничо-історичний закономірний процес.

Спосіб виробництва, що лежить в основі суспільно-економічної формації, є єдність взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин (відносин власності на засоби виробництва). На основі способу виробництва формуються надбудовні відносини (політичні, юридичні та ідеологічні інститути суспільства), які закріплюють сформовані виробничі відносини. Єдність взаємодії надбудови і способу виробництва і становить суспільно-економічну формацію.

За марксизмом перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої здійснюється шляхом соціальної революції, яка розв'язує антагоністичні суперечності між новими продуктивними силами і застарілими виробничими відносинами, а також між базисом і надбудовою. Капіталізм завершує розвиток класово антагоністичного суспільства.

Для більш глибокого осмислення п'ятого питання треба звернутися до джерел [6, 7, 8, 9, 12].

Лекція № 7 **ТЕМА 7. ТРАДИЦІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ** **РОЗВИТКУ ФІЛОСОФІЇ УКРАЇНИ**

Семінар № 7 *Філософська думка України*

1. Становлення і розвиток філософської думки в Україні (XI - XVII століття.)
2. Філософія Г. Сковороди.
3. Філософія П. Д. Юркевича.

Реферати

1. Філософія Києво-Могилянської академії.
2. Філософія Д. Чижевського.
3. Філософія А. Потебні.
4. Філософія Т. Шевченка.

Література

1. Філософія: курс лекцій. – К.: Либідь, 1991.
2. Философия: навч. посіб. – К.: Фіта, 1994.
3. Юркевич П. Д. Философские произведения / П. Д. Юркевич. – М., 1990.
4. Сковорода Г. Избранные философские произведения / Г. К. Сковорода, 1992.
5. Лосский Н. О. История русской философии / Н. О. Лосский. – М., 1991.
6. История украинской философии: учеб. пособ. – К.: Киевский университет, 2008. (<http://banauka.ru/51.html>).

Методичні рекомендації до семінару **та лекційний матеріал**

В першому питанні на семінарському занятті студент має надати загальну характеристику філософської думки в Україні, приклади ідейного

походження головних представників української філософії. Студент повине орієнтуватися в історії філософії України. Джерела надані у списку літератури.

Закономірно, що процес становлення тієї чи іншої національної ментальності передбачає наявність протофілософського (міфологічного) періоду. Логіка розвитку філософської думки розпочинається з міфу і завершується становленням "логосу".

Людина, її внутрішній світ, духовність були пріоритетами української філософії. В їх контексті розроблюється вся філософська проблематика, що визнає перевагу серця над розумом. Ця риса є суттєвою для української філософії взагалі.

Східна візантійська (платонівсько-християнська) традиція тлумачення мудрості знайшла подальший розвиток у філософському просторі Київської Русі. Філософське знання спрямоване на досягнення божественної істини, яка є таємницею людського буття. Але через пізнання зовнішнього світу відкривається таємниця божественної істини. Мудрість у тому й полягає, що вона є своєрідним розгадуванням власного "Я".

Уже з цього періоду в києво-руській філософській думці стає помітною тенденція кордоцентризму. Органом розуміння, досягнення істини виступає серце.

Українська філософська думка настійливо веде пошук шляхів єдності духовного і природного світів, творця з "тваринним", створеним Богом, і речово-предметним світом. На відміну від західноєвропейської філософської думки, українська не абсолютизує розрив між тілом і душею, не протиставляє їх як несумісні сутності, а йде іншим, перспективнішим шляхом. Так, К. Туровський проголошує органічну єдність "плоті й душі в тілі". На його думку, тіло може протистояти духові, але не душі.

Києво-руські мислителі активно розробляли теорію суспільного примирення та загальної згоди на засадах моралі. Можна стверджувати, що філософія Київської Русі не знає етично нейтральних проблем. Філософська думка переломлюється через призму глобального конфлікту добра і зла, а відповідно до цього вирішуються і всі суспільні проблеми. Такий тип філософствування зберігся до середини XV ст.

Філософія представників Києво-Могилянської академії безпосередньо пов'язана з людиною, її прагненнями, переживаннями та практичними інтересами. Їх антропоцентризм споріднений з гуманістичною спрямованістю. "Повнотою досконалостей, рівною цілій природі" вважав людину Ф. Прокопович. Активна діяльність людини, боротьба із суспільним злом, пороками, злочинами та печаллю і негодою проповідувалися їх філософією.

Класична доба української філософії та її розвиток пов'язаний з ім'ям *Г. Сковороди* (1722 - 1794).

Антикріпосницькі ідеї, протест проти політики царизму висловлювали також І. Котляревський, П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка, Л. Глібов та ін.

Для поширення та популяризації німецької класичної філософії на українському ґрунті доклали значних зусиль С. Гогоцький, П. Лодій, О. Новицький, Я. Рубан, Й. Шад, Л. Якоб. Вони здійснили критичний аналіз філософії

І. Канта, І. Фіхте, Ф. Шеллінга, Г. Гегеля, Л. Фейєрбаха, перекладаючи їх праці російською.

Філософські аспекти соціально-політичної думки знайшли своє відображення і у творчості *Т. Шевченка*. Проблеми людини, їх прагнень і переживань, інтересів і потреб, сенсу життя та щастя розглядаються ним у контексті засудження кріпосницького ладу, монархічної влади, тиранії та сваволі панства. У своїх творах він закликає до знищення кріпацтва, до боротьби проти соціального та національного гноблення. Національному визволенню, зміцненню незалежної української держави Шевченко надавав виняткового значення.

Антимонархічні, антиклерикальні, просвітницькі ідеї поширюються і серед учасників Південного товариства декабристів. П. Пестель, С. Муравйов-Апостол, М. Бестужев-Рюмін, брати П. і А. Борисови, Ю. Люблінський та інші ставили за мету повалення самодержавства і створення федерації слов'янських республік. Їхні ідеї вплинули на теоретичну і практичну діяльність членів Кирило-Мефодіївського братства. М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко, М. Гулак, В. Білозерський та інші захищали народну мову, вважаючи її виявом *"глибини" людського єства*, безпосереднім *"голосом серця"*.

По **другому питанню** студент має засвоїти філософські ідеї видатного мислителя Г. Сковороди.

Григорій Савович Сковорода (1722 – 1794) є перший філософ в Україні - Русі у точному значенні цього слова, який створив оригінальну і самостійну систему. Отримавши прекрасну освіту, Г. Сковорода значну частину життя провів у мандрівках. На його могилі є епітафія, яку він сам склав: "Світ ловив мене, але не зловив".

Таким чином, характерною особливістю філософії Г. Сковороди є її символізм. Хоч і треба розрізняти символізм як спосіб мислення, як певну образність мислення, від символізму в онтологічному його розумінні.

У Г. Сковороди має місце й одне й друге тлумачення цього поняття. Але онтологічний символізм не є у Сковороди достатньо глибоким, внаслідок пантеїстичного спрямування його метафізики [1, 2, 4].

У центрі уваги філософствування **Григорія Савовича Сковороди** – релігійна і моральна проблематика. Він створив практичну філософію, не дбаючи про формальну систематизованість своїх ідей. Сковорода багато разів звертав увагу на те, що він належить до тієї традиції, яка вважає гідним для філософії лише вивчення людини. Універсальний алегоризм, в якому предмети і явища осмислюються не в усій сукупності об'єктивних властивостей (натурфілософськи), а лише в абстрактно-схематичному образі, як символи, притаманний філософії Сковороди. Символ у нього не має усталеного, чітко визначеного, обмеженого значення. Символіка для Сковороди – це світ, в якому приховується потрібна людині істина, вона може розумітися як світло, за допомогою якого можна цю істину висвітлити, знайти конкретній людині своє особисте щастя.

Як випускник Києво-Могилянської академії Сковорода продовжує її просвітницькі традиції. З академії він виніс знання античної спадщини,

розуміння проблематики Середньовіччя та Ренесансу. Проте Сковорода не наслідує повністю академічну традицію, розбіжність починається вже в загально філософській орієнтації. В академії провідною тенденцією була аристотелівська орієнтація, а у Сковороди знаходимо тяжіння до платонізму, який в академії був головним предметом критики. Якщо в центрі уваги академічних професорів є зовнішній світ та проблеми його пізнання, то у Сковороди на першому плані – етико-гуманістичні проблеми, внутрішній світ людини.

Перший основоположний принцип філософії Сковороди – вчення про двонатурність світу: зовнішню, видиму та внутрішню, невидиму натури. "В цьому світі – два світи, з яких складається один світ: світ видимий і невидимий, живий і мертвий, цілий і розпадаючий. Цей – риза, а той – тіло. Цей – тінь, а той – дерево. Цей – матерія, а той – іпостась, себто основа, що утримує матеріальний бруд, тому що малюнок тримає свій колір. Отже, світ у світі то є вічність у тлінні, життя в смерті, пробудження у сні, світло у темі, у брехні правда, у печалі радість, у відчаї надія", – писав Сковорода. Невидиму натуру, або вічність, дух, істину, початок називає він Богом. Бог постає як нематеріальна основа всіх речей, вічна і незмінна першопричина всього існуючого і самого себе. Поняттям, протилежним за своїм змістом до поняття Бога, виступає видима натура, або твар – цим терміном позначається усе матеріальне. Як рівнозначні, вживаються поняття "речовина", "матерія", "стихія", "земля", "плоть", "тінь". Кожна з цих двох натур сама у собі є антитетичною. Матерія характеризується виразами та означеннями, що, подібно до платонівського вчення про матерію, характеризують її як "небуття", "неіснуюче місце", "видимість". Одночасно з такими визначеннями матерії для неї притаманні: "вічність", вона "існує і лише уявляється", "гине і ніколи не може загинути". Антитетична і друга натура – Бог. Так, Бог є тотожним з природою. "Чи не він є буття усьому? Він у дереві є правдиве дерево, у траві – травою, у музиці – музикою, у будинку – будинком, у тілі нашім земним новим є тілом і осередком, або головою його. Він усяким є в усьому". Але, разом із цим, світ безмежно протилежний Богові, який є "джерелом", "сонцем", "серцем" світу.

Згідно з вченням про існування невидимого (божого) та видимого (речовинного) слід визнати, що неможливе зникнення, загибель будь-чого. Творець намалював оленя, потім стер фарби. Малюнки зникли, але образи їх не можуть зникнути. Матеріальні фарби та нематеріальні образи, ідеї мають різну форму існування. Перші є мінливими, перетворюються постійно з одних в інші, а другі – вічні та незмінні. Про своє тіло людина повинна міркувати так само. Усе тілесне слід вважати фарбою, а вічну міру невидимої натури, що утримує всю плотть, – його основою. Змішування в уяві людей в одне ціле цих двох натур Сковорода називав ідолопоклонством, а не філософією.

Філософська система Г. Сковороди виходить із ідеї трьох "світів": макрокосмосу (Всесвіт), мікрокосмосу (людина) і "символічної" реальності, яка зв'язує дві перші, ідеально їх у собі відображує. Це є Біблія. Бог розуміється

Г.Сковородою як абсолютна умова реальності, безособова, уможлидна форма, що закономірнопорядковує матерію.

Другим центральним принципом філософії Сковороди є ідея існування трьох світів. Використовуючи традицію натурфілософії XVI-XVII ст. (М.Кузанський, Дж. Бруно), він поділяє світ на макрокосм і мікрокосм, великий світ і людину, яка у менш досконалій формі повторює у собі макрокосм. Разом з цим Сковорода висуває ідею третього світу як певної сукупності символів, які сповіщають нас про невидиму натуру, невидиму сутність світу, про Бога. Увесь світ речей, Всесвіт є світом символів, який Сковорода часто називав "Старим світом", "усезагальним світом", "світом-світів", "все-на-все". Макрокосм розглядається Сковородою як нескінченний і такий, що складається з нескінченної кількості світів, наче "вінок з віночків". Сутність малого світу, людину філософ пояснює, спираючись на концепцію двох натур. Осягнувши невидимість, людина наче народжується вдруге. Вона стає духовною людиною, вільною, вічною – бо невидиме не виникає і не зникає.

При вивченні **третього питання** потрібно знати, що П. Юркевич за своїми поглядами є філософ - ідеаліст, богослов.

Він відкидав матеріалістичне розуміння психічного життя людини, протиставляв йому християнське розуміння душі і тіла. Людина, на його думку, пізнається двояко: тіло пізнається зовнішніми, а душа внутрішніми почуттями, вірою. Наука не повинна втручатися в пояснення духовного життя, оскільки не має для цього засобів пізнання. При цьому П. Д. Юркевич намагався в постійній зміні явищ природи знайти незмінну ідею об'єкта. В цій ідеї мислення та буття тотожні. В процесі досягнення істини знання поєднується з вірою, яка більш визначна, ніж звичайне емпірично орієнтоване мислення. Без любові не можна пізнати Бога; найвища ступінь сходження до абсолюту, є вже містичним спогляданням.

З цього питання див. літературу [1, 2, 3, 6].

Філософія П. Юркевича багатогранна й не підпадає під якесь одне усталене визначення. У ній простежуються глибокі й оригінальні думки з проблем історії філософії, філософської антропології, гносеології, етики, філософії релігії. Проте центральною проблемою є проблема людини.

Основним в усіх працях Юркевича є поняття «ідея», що несе як гносеологічне, так і онтологічне навантаження. Мислитель розглядає ідею, з одного боку, як одну з форм людського пізнання, з іншого – як основу, закон і норму явища. Ідея – це справжнє місце речі, справжня річ, тобто річ як така. «Ми говоримо про ідею там, – зазначав філософ, – де предмет, який нами вивчається, перебуває у розвитку із внутрішнього стану в зовнішній, адже розвиток предмета передбачає закон і тип, які ми усвідомлюємо в ідеї».

Юркевич орієнтується на те, що людина пізнає світ за допомогою уявлень, понять та ідей. Уявлення має характер випадкового образу, в якому відображається не стільки предмет, скільки людина, яка його сприймає, бо воно утворюється за суб'єктивною асоціацією. У такому разі йдеться про суб'єктивно зумовлену, психічну необхідність. Цей суб'єктивізм долається в понятті, в якому людина усвідомлює необхідний зв'язок і співвідношення

елементів, що утворюють явища. Якщо в уявленні, як зауважив Юркевич, людина визнає суттєвим те, що значуще для споглядання, то в понятті – те, що значуще для буття речі. Коли ж від явища, пізнаного в його необхідності, людина прямує до пізнання його сутності чи коли, досліджуючи далі цю загальну необхідність явища, знаходить в ній і під нею необхідність розумну, яка дає явищу внутрішню єдність, життя й душу, то людина переходить від поняття до ідеї. В уявленні ніби випадково стикаються мислення й буття, й уявлення окреслює граничний незбіг думки й предмета.

Мислення виступає байдужим спостерігачем явища, воно пізнає й усвідомлює подію, яка є для нього чимось чужим, зовнішнім за змістом і формою. І тільки в ідеї мислення і буття збігаються, ототожнюються. Якщо розум, як наголошував Юркевич, визнається об'єктивною сутністю речей, то ідея пізнається як їх основа, закон і норма, тобто розум вважається дійсним, а дійсність розумною. В уявленні людина ще не виходить із психічних обмеженостей у сферу досвіду; в понятті – рухається лише у сфері досвіду; в ідеї – виходить за межі досвіду. Якщо уявлення визначає, що таке річ стосовно нас чи річ як психічний стан людини, якщо поняття виражає річ згідно з її дійсною, наявною натурою, то ідея показує, що таке річ стосовно безумовної основи явищ. Ось чому, на думку Юркевича, передбачення ідеї окреслює переважно філософський погляд на предмети, оскільки саме філософія прагне зрозуміти явища зовнішнього і внутрішнього досвіду в їх залежності від безумовної основи дійсності. Вона піднімається до начала не зумовленого, до начала всього, не користуючись при цьому нічим чуттєвим, а рухаючись тільки від ідеї через ідеї до ідей. Лише в ідеї розум споглядає внутрішній склад і будову тих явищ, наявна, очевидна сторона яких усвідомлюється за допомогою поняття, і в ній він осягає явища (в поняттях розсудку вони поділяються на багато різних галузей знання) в цілісному образі, в гармонії і повноті як вияв одного начала, як види й ступені одного безконечного життя.

У цьому зв'язку Юркевич поставив слушне питання: на чому ґрунтується право філософії як науки вважати або допускати ідею як начало, що пояснює хід явищ для нашої свідомості й водночас пояснює й розвиває їх у дійсності. Відповідаючи на нього, він показував, що навіть буденна свідомість не настільки обмежена досвідом, не так міцно прив'язана до пояснення явищ в емпіричний спосіб, щоб у ній не знайшлося місця ідеальному світоспогляданню та відповідної йому практичної діяльності. Юркевич не заперечував того факту, що у своїй діяльності й пізнанні людина керується переважно явищами матеріального порядку. Духовне начало виступає в ній як несамостійне, залежне, як таке, що отримує свої визначення ззовні. І коли людині радять, як зауважував філософ, співвідносити свої потреби й бажання з дійсністю як правилом волі, перевіряти поняття й пізнання предметом як критерієм істини, то ці поради не тільки мають достатню підставу у властивостях людського духу, не лише виправдовуються життєвими інтересами, а й не перебувають у суперечності з вищими духовними прагненнями, тому що навряд чи повинен людський дух зраджувати вказаним вимогам емпіричного знання та відповідної йому діяльності, щоб виступити діячем вільним, який у собі самому знаходить

вище духовне законодавство знання та діяльності.

Юркевич вважав можливим те, що саме у явищі й силою явища людський дух виховується до тієї духовної самосвідомості, яка несе у собі основи будь-якого феноменального життя. Коли люди говорять, що їхні душевні стани, нахили, почуття й бажання, як і зовнішні явища, що викликали їх, несумісні з найчистішими вимогами морального закону, усвідомлення якого вони носять у глибині свого духу, коли говорять, що це явище, ця подія не відповідають своїй ідеї, а їх розвиток відбувається неправильно й ненормально, то в цих тривіальних висловлюваннях ідея є об'єктивним поняттям, яке не саме визначається предметом, а навпаки, визначає предмет, мислиться як його закон і умова правильного розвитку. Юркевич апелював до психології, яка, за його переконанням, легко могла б довести, що світ явищ відкривається спершу людській свідомості як її власний психічний стан, як отримане нею задоволення чи незадоволення, як приємне або неприємне відчуття. Якщо особистість все-таки усвідомлює світ ідей як щось протилежне її духові, як систему істот, підпорядкованих порядку й закону, то це підтверджує, що навколишній світ підкоряється духовному законодавству самосвідомості раніше, ніж людина абстрактним мисленням робить спробу вказати на присутність у ньому духовних чи ідеальних зв'язків.

За словами Юркевича, пояснення світу явищ на основі ідеї є простим продовженням тієї роботи, яку здійснює дух безперервно впродовж свого розвитку в часі. У будь-якому разі ідея є фактом загальнолюдської свідомості, фактом, необхідність якого так само зрозуміла, як зрозуміле нездоланне прагнення людського духу підніматися від людської всездозволеності до моральної свободи, від випадкових уявлень до необхідних пізнань, від емпірично-визначеної свідомості до духовної, наповненої не випадковим змістом самосвідомості. Подібно до того, як два стани людського духу – визначення ззовні і самовизначення – передбачають один одного, нероздільні в діяльному дусі, так і ідея відкривається в плоті й крові, в життєвій взаємодії з тим середовищем, у якому виховується людський дух до її усвідомлення.

Отже, по-перше, згідно з Юркевичем, істинна сутність предмета пізнається не у спогляданні, не у понятті про нього, а в його ідеї. Тому він віддавав перевагу вченню Платона про розум, а не вченню Канта про досвід, вважаючи, що істина Кантового вчення про досвід можлива лише внаслідок істини Платонового вчення про розум. По-друге, вирішення питань про основу та цілі світу, про ставлення світу й людини до Бога передбачає допущення ідеї, адже божественне і розумне в космосі також є ідея. По-третє, якщо філософія прагне пояснити явища навколишньої дійсності на основі ідеї й за допомогою ідеї (а це може зробити лише вона і ніяка інша наука), якщо вона розглядає явища світу як одкровення чи втілення думки, якщо для неї ідея є джерелом, основою, законом і типом явищ дійсності, то вона з'ясовує й обґрунтовує те світоспоглядання, початки якого містяться в будь-якій людській душі й яке є прийнятним з погляду релігійного і морального життя людства. По-четверте, без допущення ідеї неможливо розкрити й сутність самої людини, досягнути

сенс її буття.

Основні засади «філософії серця» Юркевич виклав у праці «Серце і його значення в духовному житті людини за вченням слова Божого», де подано цілісну філософсько-антропологічну концепцію про серце як визначальну основу фізичного та духовного життя людини. Мислитель запропонував оригінальний і нетиповий для його епохи погляд на людину як на конкретну індивідуальність, який не вписувався ні в матеріалістичні, ні ідеалістичні антропологічні теорії того часу.

Серце у філософії Юркевича – це скарбник і носій усіх тілесних сил людини, центр її душевного й духовного життя, усіх пізнавальних дій душі, морального життя, скрижалі, на якому викарбуваний природний моральний закон.

Ця праця спрямована проти раціоналістичних спроб звести сутність душі, увесь духовний світ до мислення, адже у такому разі нівелюється проблема людської індивідуальності, а залишається якась абстрактна людина, яка ніде й ніколи не існувала, якесь колективне «ми», а не індивідуальне «я». За такого підходу сутність душі уявляється відкритою, прозорою, ясною. Її легко пояснити, як це роблять у царині природознавства. Йдеться про те, що сутності не надається значнішого змісту, ніж явищу. Проте якби людина володіла лише мисленням, то багатогранний світ відкривався б її свідомості як правильна, але безжиттєва математична величина. Вона бачила б цю величину наскрізь, проте не зустріла б буття істинного, живого, яке вражало б її красою форм, таємничістю потягів і повнотою змісту. У справжній душі, за переконанням Юркевича, такого однобічного мислення не існує. Якби мислення людини не мало іншого призначення, крім відображення сторонніх для духу явищ, людина у своєму знанні речей не могла б проникати в глибину.

На думку Юркевича, мислення не розкриває всієї повноти духовного життя людини, так само, як досконалість мислення не визначає досконалості людського духу. Хто стверджує, що «мислення є вся людина», той досягне не більше за того фізіолога, який з'ясовував би явища слуху (звук, тони і слова) із явищ зору (протяжність, фігура, колір тощо). Отже, діяльність людського духу поширюється глибоко всередину тілесного організму. Сутність душі і її зв'язок із тілом має бути багатим і різноманітним. Душа отримує враження не від просторових рухів мозкової маси, а від своєї доцільної діяльності. Думки й слова людини є виявами загального почуття душі, породженням сердечного настрою. Саме у серці людини, як наголошував Юркевич, міститься основа того, що її уявлення, почуття і вчинки набувають тієї особливості, яка вирізняє душу однієї людини серед інших.

Філософ дійшов висновку, що світ як система життєдайних, сповнених краси й знаменності явищ, існує й відкривається спершу для глибокого серця, а вже потім для розуміючого мислення. Завдання, що їх розв'язує мислення, виникають не із впливів зовнішнього світу, а із спонук і нездоланих вимог серця. Якщо з теоретичного погляду можна сказати, що все, гідне бути, гідне й нашого знання, то в інтересах вищої моралі справедливим було б положення: людина має знати тільки те, що гідне моральної й богоподібної істоти. Істина стає благом, внутрішнім скарбом лише тоді, коли вона «лягає» на серце. За цей скарб, а не за абстрактну думку людина може стати на боротьбу з обставинами

й іншими людьми, адже тільки для серця можливий подвиг і самовідданість.

Отже, «філософія серця» Юркевича містить дві принципово важливі думки: 1) серце може виражати, знаходити й своєрідно розуміти такі душевні стани, що за своєю духовністю й життєдайністю недоступні абстрактному знанню розуму; 2) поняття й абстрактне знання розуму, оскільки воно стає душевним станом, а не залишається абстрактним образом зовнішніх предметів, відкривається або дає змогу себе відчувати й помічати не в голові, а в серці; в цю глибину воно мусить проникнути, щоб стати діяльною силою й рушієм духовного життя. Тобто розум має значення світла, яким осявається Богом створене життя людського духу. Духовне життя виникає раніше за розум, який є його вершиною, а не коренем. Закон для душевної діяльності, як зазначав Юркевич, не твориться силою розуму, а належить людині як готовий, незмінний, Богом установлений порядок морально-духовного життя людини й людства. Міститься цей закон у серці як найглибший скарбниці людського духу.

Лекція № 8 **ТЕМА 8. СУЧАСНА СВІТОВА ФІЛОСОФІЯ**

Семінар № 8 *Сучасна світова філософія*

1. Філософія позитивізму, неопозитивізму та постпозитивізму.
2. Філософія неотомізму.
3. Філософія екзистенціалізму.

Реферати

1. Філософські концепції представників неопозитивізму.
2. Філософські погляди представників неотомізму.
3. Філософія М. Бердяєва.
4. Філософія Л. Шестова.
5. Філософія М. Хайдеггера.

Література

1. Лосский Н. О. История русской философии / Н. О. Лосский. – М.: Наука, 1991.
2. Бичко І.В. Пізнання і свобода: спроба екзистенційного аналізу. Творче, практичне і критичне мислення / І. В. Бичко. – Житомир: Журфонд, 1997.
3. Западная философия: итоги тысячелетия: учебник. – Екатеринбург, 1997.
4. Пунченко О.П. Гносеологические основания философской критики / О.П. Пунченко. – Одесса: Астропринт, 2000.
5. Нарский И.С. Анализ современной философии буржуазного общества. / И.С. Нарский. – М.: Мысль, 1989.
6. Ситниченко Л. Першоджерела комунікативної філософії / Л. Ситниченко. – К.: Либідь, 1996.

Методичні рекомендації до семінару та лекційний матеріал

При підготовці до **першого питання** семінару студент повинен визначити різні форми **неопозитивізму**. Джерела [1, 5, 6]. Також необхідно розібратися спочатку що таке позитивістські ідеї, засновником яких був Огюст Конт та ін.

Серед різних шкіл і течій сучасної філософської думки в західному світі є *сциєнтистський* тип філософствування. До нього належать різні форми *позитивізму*. До останнього примикає *структуралізм*, що й склався в 20-х рр. ХХ ст. як конкретно-наукова методологія в гуманітарному знанні й отримав у подальшому різні філософські й ідеологічні інтерпретації. Як комплекс наукових і філософських ідей, пов'язаних із застосуванням структурного методу, структуралізм набув у 1960-х рр. найбільшого поширення у Франції.

Позитивізм як суб'єктивно-ідеалістична філософія позитивного знання виник у 20-40-х рр. ХІХ ст. у Франції, а потім – в Англії. У своїй еволюції він пройшов такі історичні форми:

- 1) позитивізм першої половини ХІХ ст.; емпіріокритицизм або махізм, що виник на рубежі ХІХ-ХХ ст.;
- 2) неопозитивізм ХХ ст.;
- 3) постпозитивізм.

У зазначених формах позитивізму по-різному інтерпретувалося основне питання філософії, завдання нової, позитивістської філософії.

Представники "першого позитивізму" (*О. Конт, Г. Спенсер, Дж. С. Мілль* та інші) вважали, що люди неспроможні розв'язати основне питання філософії. В основу свого філософствування вони ставили позитивні науки, розглядаючи їх як єдине у своєму роді знання. Обмежуючись констатацією фактів, позитивні науки відповідають лише на питання "як?".

Якщо ранні позитивісти висували з цілою низкою застережень, припущень про існування якоїсь реальності за межами чуттєвих даних, то представники "другого позитивізму" (*Р. Авенаріус, Е. Мах, П. Юшкевич, В. Базаров* та інші), які зводили філософію до теорії пізнання, стверджували, що пізнавальний процес – це ніщо інше, як зв'язування між собою відчуттів і уявлень, що не досягає ніякої іншої "реальності", крім самих відчуттів.

На зміну "другому позитивізму", що припинив своє існування як філософська школа, прийшов *неопозитивізм*, який виник майже одночасно в Австрії, Англії, Польщі в 20-ті рр. ХХ ст. Він представлений двома течіями – *логічним позитивізмом з лінгвістичною філософією*.

Логічний позитивізм сформувався на основі Віденського гуртка, що виник при кафедрі філософії індуктивних наук Віденського університету в 1922 р. Віденський гурток, організований *М. Шліком*, об'єднував молодих учених (*Р. Карнапа, О. Нейрата, В. Крафта* та ін.), які скептично ставилися до можливостей традиційної філософії. Висунута ними програма розвитку "наукової філософії" мала позитивістську спрямованість. З філософами Віденського гуртка співробітничали: група *Г. Рейхенбаха з Берліна, Б. Рассел*,

А. Айєр, Л. Вітгенштейн (Англія), Ф. Франк (Чехославацьчина), А. Бламберг, Е. Нагель (США), К. Айдукевич (Польща) та інші. Віденський гурток розпався в 1938 р. після загарблення Австрії фашистською Німеччиною.

Виникнення неопозитивізму пов'язано з успіхами математичної логіки в її застосуванні до дослідження основ математики.

Логічні позитивісти відносять до наукових висловлювань лише ті, що є судженнями про факти або логічними висновками з таких суджень. Більшість же висловлювань з традиційної філософії позанаукові, оскільки вони, мовляв, не піддаються дослідній перевірці. Завдання нової, "позитивної" філософії неопозитивісти вбачають у тому, щоб за допомогою логічного аналізу мови науки очистити її від позанаукових, насамперед філософських, положень.

Теоретики неопозитивізму для розмежування висловлювань, що мають науковий зміст і позбавлені його, ввели принцип *верифікації* (перевірки). Відповідно до цього принципу, визнаються змістовними ті висловлювання, що прямо або посередньо піддаються зведенню їх до деяких базових атомарних пропозицій, які фіксують безпосередній досвід суб'єкта. Якщо зазначене зведення може бути здійснене, то це означає, що таке висловлювання має сенс.

Суб'єктивно-ідеалістичний характер логічного позитивізму знайшов вираження в іншому основному принципі – *конвенціоналізмі*.

Згідно з цим принципом, у складі науки неодмінно існують довільні угоди (конвенції), які нібито утворюють початкові положення логічної структури науки і її філософсько-світоглядні основи.

На зміну логічному позитивізму в 1930-х рр. прийшла **лінгвістична філософія**.

Якщо більшість логічних позитивістів були не тільки філософами, які займалися аналізом мови науки, але й спеціалістами-логіками, математиками, які зробили значний внесок у розробку логічного апарату науки, важливих проблем математичної логіки, то представники лінгвістичної філософії (Л. Вітгенштейн, Г. Райл, Дж. Остин, П. Строган та ін.) зосередилися на аналізі повсякденних національних мов, нерідко дублюючи питання мовознавства.

Вони вважають, що повсякденна мова має дезорієнтуючий вплив на мислення, породжуючи в ньому філософські псевдопроблеми.

У 1960-х рр. посилилась критика основних положень "третього позитивізму" з боку опозиційно налаштованих представників цієї течії, які висунули низку нових ідей, що були покликані сприяти подоланню кризової ситуації, яка склалася в неопозитивізмі. На зміну йому прийшов "четвертий позитивізм", або *постпозитивізм*. Його провідними представниками є К. Поппер, І. Лакатос, Т. Кун, П. Фейєрабенд, С. Тулмін та інші.

Англійський філософ і соціолог К. Поппер у полеміці з представниками логічного позитивізму ввів замість принципу верифікації принцип *фальсифікації* як критерій розмежування "метафізичних" та емпіричних висловлювань, ненаукового та наукового знання. Пояснюючи сутність цього принципу, Поппер підкреслює, що твердження чи системи тверджень є ненаукові не тільки тоді, коли їх неможливо підтвердити, але також і тоді, коли

їх у принципі немає можливості спростувати (сфальсифікувати), тобто коли вони сумісні з будь-якими фактами. Якщо ж висунуте положення можна спростувати (сфальсифікувати), то його слід відкинути.

Ще одним представником постпозитивізму є *І. Лакатос*. Він висунув поняття дослідницьких програм, які розглядаються ним як спрямовуюче ядро тієї чи іншої групи теорій. Критерієм цінностей останніх він вважає не їх фальсифікацію, а ступінь їхнього розповсюдження на нові галузі фактів та міру їхніх прогностичних можливостей.

Помітним представником постпозитивізму є американський філософ та історик наук *Т. Кун* – автор добре відомої книги "Структура наукових революцій" (1962), в якій він подав процес розвитку науки як зміну "парадигм" (зразків) у період наукової революції, що характеризуються докорінними стрибкоподібними змінами в природничо-науковій картині світу і методах його пізнання, та звичайні періоди у розвитку науки, коли вона еволюціонує на основі звичних теорій шляхом кількісного прирощення знань. Проте Кун не бачить зв'язку між зміною "парадигм" і процесом все більш глибокого пізнання людьми об'єктивного світу. Поява нових "парадигм", на його думку, обумовлена випадковими, психологічними мотивами: джерело "парадигм" він вбачає у системі поглядів, прийнятих "науковим товариством". Кун вважає "парадигми" чужими одна одній, непорівнянними. Тим самим він заперечує наступність між старим рівнем знань та їх новим рівнем, досягнутим після здійснення наукової революції.

Австрійський філософ-постпозитивіст *П. Фейєрабенд* у книзі "Проти методу. Нарис анархістської теорії пізнання" (1975) виступає з критикою поглядів

К. Поппера та різкими нападками на науку, яка, на його думку, уподібнюється "релігії", оскільки "дійсність" проголошена вченими їх новим "Богом". Він закликає визволити суспільство від задушливої влади ідеологічно окам'янілої науки. Свою "анархічну" теорію пізнання Фейєрабенд намагається створити шляхом поєднання двох принципів – "сталості" та "проліферації" (розмноження ідей). Перший принцип орієнтується на збереження раніше прийнятої теорії, навіть у тому випадку, якщо вона дискредитована новими фактами і породжує труднощі в науці і практиці. Від здачі до архіву таку теорію, на його думку, можуть врятувати конвенціоналістичні "приставки". Згідно з принципом "проліферації", для розвитку науки, вважає Фейєрабенд, можуть бути використані будь-які положення вчених, а також висловлювання богословів, казкарів, божевільних тощо. Виходячи з цього принципу, він рекомендує не скупитися існуючими в науці концепціями та положеннями, протиставляти їм будь-які інші погляди.

В другому питанні студент має уявити, що у сучасній релігійній філософії, зокрема католицькій та протестантській, існує низка шкіл релігійного типу. Мова йде насамперед про **неотомізм, неоавгустинізм, неопротестантизм та персоналізм**. Джерела [3, 5] у списку літератури.

Найбільш впливовою та представницькою школою сучасної релігійної філософії є **неотомізм**, в якому відроджена й модернізована схоластична

система філософа XIII ст. *Фоми Аквінського* (Томаса Аквіната). У 1914 р. Ватиканом було сформульовано 24 основних положення томістської філософії, обов'язкових для всіх прибічників томізму. Сьогодні існує ціла низка центрів, в яких здійснюється розробка неотомізму. Найбільше розповсюдження неотомізм знайшов в Італії, Іспанії, Бельгії, Німеччині, Франції, Польщі, США, в деяких католицизму.

Неотомісти визнають реальність бога-творця, незалежну від людського розуму. В той самий час дійсний світ вони вважають результатом творіння Бога. Неотомізм, таким чином, являє собою релігійно-філософський різновид об'єктивного ідеалізму. Основне питання філософії про відношення матерії і свідомості виступає в неотомізмі як питання про відношення бога і створеного ним світу.

Згідно з неотомістською класифікацією форм знання як "перша філософія" виділяється *метафізика*. Її об'єктом та головним принципом неотомісти вважають "чисте буття", яке отримане шляхом абстрагування від усього конкретного змісту світу. Це – нескінченне, трансцендентне буття, яке досягається розумом.

З метою наповнення "чистого буття" конкретним змістом, подолання розриву між скінченим і нескінченим, іманентним і трансцендентним буттям, у кінцевому підсумку, між Богом і створеним ним світом теоретики неотомізму звертаються до схоластичного постулювання "самоочевидних понять", з яких шляхом формальної логіки виводяться усі можливі наслідки.

Основу неотомістської онтології складає вчення про акт (дійсність), потенцію (можливість).

Багатоманітність видів створеного буття розкривається в неотомістській натурфілософії за допомогою гілеморфізму – прямуючого до аристотелізму вчення про те, що кожне конкретне утворення (субстанція) складається з пасивної матерії та активної духовної форми. Активні форми, які присутні в акті творення, в процесах становлення конкретних речей і явищ перетворюють пасивну матерію з потенції в акт, надають їй конкретного вигляду. Духовні форми, актуалізуючи пасивну матерію, створюють всю багатоманітність видів матеріального буття. У відповідності зі ступенем досконалості творчих форм природні об'єкти утворюють ієрархію видів і способів буття. Найнижчий рівень цієї ієрархії складають тіла неживої природи, потім – рослини та тварини органічного світу. На найвищій сходинці природного буття знаходиться людина.

Важливе місце у сучасному неотомізмі належить проблемі особи і суспільства. Неотомістська філософська антропологія розрізняє в єдиній людині індивідуальну, особисту та незмінну суспільну природу. Людина як індивід, представник свого роду, підпорядкована лише в земних справах суспільству і його інститутам. У той самий час як окрема людина у своїх потойбічних прагненнях височить над суспільством, так, на думку Ж. Маритена, – особа – це "світ духовної природи, який має свободу вибору, і є незалежною від навколишньої дійсності. Ні природа, ні держава не мають доступу до світу особистості без її дозволу". Людська особа, володіючи самосутністю, формує "субстанціональне буття", яке складається з душі та тіла.

По відношенню до тіла душа є формостворюючим принципом і основою особи. Пріоритет особи по відношенню до суспільства визначається тим, що вона за допомогою "розумної душі" прилучається до "абсолютного буття" Бога.

Становлення **персоналізму** відбувається в кінці XIX ст. в США (Б.П. Боун (1847-1910), Едгар Шеффілд Брайтмен (1884-1953)), а у першій чверті XX ст. у Росії (Лев Шестов – справжнє прізвище Лев Ісаакович Шварцман (1866-1938), Микола Олександрович Бердяєв (1874-1948), Микола Онуфрійович Лосський (1870-1965)) і у Франції (Еммануель Мун'є (1905-1950), Жан Лакруа (1900-1986), частково Габріель Марсель (1889-1950) та Мерло-Понті). На появу персоналізму вплинули марксизм, екзистенціалізм, неотомізм, релігійно-містична філософія. На Заході прийнято вважати, що вся філософія після Ф.Ніцше має персоналістичну спрямованість. Вважається також, що філософська антропологія є формою прояву персоналізму.

Основні проблеми персоналізму – питання свободи та морального виховання людини, коли особистість розуміється як вища цінність, першоелемент буття. Причому, людська особистість є первинною творчою реальністю, а світ, який оточує людину – прояв творчої активності Бога. Якщо особистість прагне до Бога (Добра, Любові, Досконалості), вона знаходиться на правильному шляху.

Моральне самоудосконалення, правильне етичне, релігійне, виховання призводять до суспільства гармонійних особистостей. Але при цьому стверджується перевага індивідуальних цінностей порівняно з будь-якими іншими цінностями. Особистість стає персоною у процесі комунікації, активного діалогу з іншими людьми. Створення персоналістської цивілізації на принципах першопочаткового християнства пов'язані з самоудосконаленням особистості й активною участю християн у земному житті з її улаштуванням на гуманістичних засадах (Е. Мун'є).

Неоавгустинізм – один із різновидів сучасної католицької філософії та, поряд з неотомізмом і тейярдизмом, займає у ній визначне місце. Неоавгустинізм, проте не являє собою якоїсь цілісної філософської течії, і складається з чисельних, частіше розрізнених і навіть конкуруючих між собою неоавгустинських шкіл, таких, наприклад, як: "філософія духу" *Р. Ле Сонна*, "філософія дії" *М. Блонделя*, католицький екзистенціалізм *Г. Марселя* (1889-1973), персоналізм *Ж. Лакруа* (1900-1986) та ін.

Представники неоавгустинізму вслід за Августином Аврелієм (Блаженным) (354-430) – родоначальником напряму неоплатонізму християнської філософії (августинізм), у своїх філософських пошуках спираються на наступні принципи: визнання достатності внутрішнього людського досвіду (наприклад, інтуїції) для досягнення зовнішнього світу; визнання визначаючої ролі емоційно-інтуїтивних засобів у гносеології; визнання визначаючої ролі безпосередніх відносин між Богом та людиною в онтології; визнання визначаючої ролі вивчення проблем окремої особистості. З останнього принципу витікає положення про те, що кожна особистість має право і створює свою філософську істину. Не дивлячись на це, представники неоавгустинізму центральною проблемою філософії вважають відношення Бога

та людини. Бог виступає об'єднуючим початком у продовженні дуалізму людини (занурюючись у надра власного "Я", людина виявляє неподолану прірву між особистістю та світом).

Так, *Моріс Блондель* (1861-1949) – засновник "філософії дії" та його послідовники уявляють християнство як динамічне вчення, що сприяє активізації людини з освоєння та перетворення світу. У пориві здійснення дії людина долає власну недосконалість. Проте, будь-який порив, і викликані ним різні форми діяльності визначаються тарнцендентною силою. "Філософія дії" таким чином сприяє тому, що людина усвідомлює необхідність засвоєння істин Одкровення та повного засвоєння істин віри. І оскільки як у філософії, так і в теології існує низка межових проблем (проблема людини, проблема життя і смерті, проблема щасті та любові та ін.), то завдання філософії – повернути людину до сприйняття релігійних догм, а теології – сприяти тому, щоб положення релігії зробити внутрішніми переконаннями людини.

На відміну від прихильників неотомізму протестантські автори більше вільні у виборі філософських засобів для захисту власної версії релігійного розуміння сенсу історії. В концепціях **неопротестантизму** християнське бачення історії поєднується із досить довільними позичаннями у різних теоретиків світської історіософської думки. І все ж пошуки прихильників цього напрямку приводять їх у кінці до моделі трактування сенсу історії, багато в чому подібної до тої, що створена "розуміючою" історіософією неотомізму. Неопротестантська історіософія спирається на погляди Лютера і Кальвіна, в концепції яких Бог виступає не як "нерухомий двигун", а як істота, що постійно втручається в хід світової історії, намагається підготувати кінцеву перемогу "града Божого" через земну діяльність людей у світі, які керуються його волею. Найбільш відомими представниками неопротестантизму є *Р. Нібур* та *П. Тілліх*.

У працях *Нібура* чітко виявляється бажання примирити "світський" та "сакральний" виміри "драми історії". Нібур проголосив, що людина -- це "істота, яка знаходиться у постійному діалозі із собою, оточуючими та Богом, згідно із біблійним поглядом на світ". Всі три іпостасі людського буття нерозривно пов'язані і, доповнюючи одна одну, створюють можливість для розуміння смислу історії в єдності її "сакрального" та "світського" вимірів.

Для Нібура характерний потяг затвердити правомірність "розуміючої" установки в межах протестантського бачення історії. Він заперечував із релігійних позицій ідеї історичної необхідності та соціального прогресу. "Драма" історії, на його думку, створюється людиною, що вступає в діалог з іншими людьми, яка живе в певній соціальній ситуації й здатна до її "правосходження". Історична доля людини, що задає її розуміння смислу історії, виникає в поєднанні свободи індивіда та певних суспільних обставин. Крізь "обрій" своєї долі, згідно з Нібуром, людина осягає смислову наповненість історії. Звідси робиться висновок про неможливість наукового пізнання історії. Історія має цілий спектр смислів, вона ніби "розпадається" на безліч "історій". Знайти цілісне бачення історії Нібур вважає можливим тільки через звернення до "сакрального", тобто на шляху віри.

Ідеї Нібура розвивав інший представник неопротестантизму Тілліх. Всі

його будови скеровані на доведення не тільки взаємодоповнюваності, але й повної нероздільності "світського" та "сакрального" компонентів смислу історії. Філософсько-історичні погляди Тілліха органічно впливатимуть із його намагання обґрунтувати постійну присутність Бога у світі, заперечуючи ніцшеанський вислів про його смерть у західній культурі.

Філософсько-теологічні будови *Тілліха* мають "екзистенціальну" орієнтацію: людина в них є кінцевою істотою, що постійно запитує, через свою внутрішню природу, про "вищу реальність" божественного буття. Погляди Тілліха приймають форму пантеїстичного розчинення Бога у світі. Бог знаходиться за межами творіння й одночасно в ньому.

Тілліх обґрунтував своє розуміння смислу історії створеною ним релігійно-філософською концепцією діалектики "життя", під якою розуміється не тільки органічна сфера, але й все "створене буття", співпричетне в його становленні "божественному духу". "Життю" невідоме несуперечливе існування, адже в ньому проходить постійне зіткнення протилежних начал. Магістральні тенденції "життя", згідно з Тілліхом, зводяться до самоінтеграції, самовиробництва та самопереживання. Але їм протистоять полярні тенденції -- дезінтеграції та руйнування. Діалектиці "життя", рухомої присутністю "божественного духу", відомі, таким чином, "позитивні" та "негативні" сторони розвитку, а безконфліктність досягається лише за межами "створеного буття". У розробленому Тілліхом релігійно-філософському варіанті діалектики видно спробу примирити тезу про суперечливість як джерело руху та твердження про фінальну передбаченість долі світобудови Богом.

Людина, згідно з концепцією Тілліха, є вершиною розвитку космічного цілого, що найбільш повно виражає всевладність "божественного духу". Образ "вічної людини", найважливішими функціями духу якої є релігія, мораль та культура, необхідний філософу для його подальших роздумів про долю всесвітньої історії. При цьому релігійний вимір людського буття є головним та визначальним, що задає не лише "вічні" орієнтири моралі, а й вихідний імпульс культурно-історичної творчості.

Як і Тібур, Тілліх підходить до аналізу сенсу історії з позиції номіналізму. Для нього єдино реальними є конкретні дії індивіда, що втілює власну свободу в певній історичній ситуації, яка є унікальною та неповторною. Тому неможливими є в історії закономірності та соціальний прогрес.

Ілюзорною є для Тілліха й ідея єдності людства. Історія не знає політично об'єднаного людства, але вона є процесом, що через внутрішню логіку розвитку спрямований до все більшого єднання країн та народів світу.

Смисл історії Тілліх, наслідуючи традицію Августина, шукає через боріння в ній "граду світського" та "граду божого". Саме присутність "града божого" в історії, що знаходить свою кульмінацію у втіленні Христа, надає універсальний смисл діалектиці суспільного розвитку.

Фіналістична інтерпретація історії задає, у розумінні Тілліха, її передбачувану зверху внутрішню мету. Вона виводиться із загальних тенденцій динаміки "життя". Внутрішня мета історії, стверджує Тілліх, виявляється трагічним чином нереалізованою в земному житті людини, хоча "град божий"

всебічно сприяє її втіленню. Філософ виступає із критикою всіх типів соціальної будови – тільки остаточна перемога "міста Божого" у "вічному житті" після завершення історії і є, за Тілліхом, "щасливим фіналом", який долає всі протиріччя.

Ідеї Тілліха мали вплив на протестантську "теологію процесу", для якої характерна пантеїстична установка, намагання подати "драму історії" як фрагмент загальної еволюції космосу, що рухається завдяки "божественному духові"

Для підготовки **третього питання** студенти повинні знати, що у 20-х рр. ХХ ст. у Німеччині виник новий філософський напрям **екзистенціалізм**. Літературні джерела для більш поглибленого вивчення [3, 4, 5].

Термін "екзистенціалізм" походить від слова *екзистенція*, що означає існування, а в цілому як напрям у філософії екзистенціалізм є філософією існування. Він виник під впливом суттєвих соціальних змін, які пов'язані із формуванням нового світогляду. У цей час на зміну світогляду впливали і Перша світова війна, і революція в Росії, і революційні виступи у країнах Європи, Азії, Америки. Обмірковуючи їхню сутність і значення, філософи екзистенціального напрямку відкривали для себе і своїх читачів цінність ідей ірраціоналізму, незалежність істинного людського існування від зовнішніх соціальних умов. Ці ідеї не могли не похитнути старого світогляду, оскільки відомо, що він глибоко корениться у соціальних умовах свого часу. Виникнення і розповсюдження філософії екзистенціалізму є яскравим прикладом, що підтверджує правильність цього положення.

Після Другої світової війни ця філософія швидкими темпами заповнила той вакуум, що утворився у соціальному мисленні щодо проблем буття людини. Філософія екзистенціалізму розповсюджена в більшості країн Західної Європи, у США, Південній Америці, Японії, Індії.

Ставлячи в центр дослідження проблему людського існування, екзистенціалісти намагаються начебто "надати людяності" категорії буття, перейти від сутності буття взагалі до проблем людського існування. Реалізація такого значення філософії вимагала розробки нових філософських понять, якими оперує екзистенціалізм.

Поняття "*екзистенція*" і "*екзистенціали*" значно використовуються матеріалістичною філософією соціального руху. Тут під екзистенціалами в самому широкому значенні розуміються специфічні детермінанти людської діяльності. Поведінку людей визначає багато факторів. Серед них норми (право, традиції), цінності (моральні, художні, релігійні тощо), інститути (власність, держава, технології тощо). Терміном "екзистенціал" визначається динамічна синкретичність інтелектуальних почуттів, логіки й інтуїції, пристрастей, уподобань, потреб, емоцій, особистого стану духовності. Екзистенціали – якості людини як "онтологічного елементу світу"

(М. Лоський), атрибути його існування як біопсихосоціального феномену. Найважливіші з них голод, спрага, розум, свобода, страх, віра, сумнів, надія, любов, відчай, ненависть, солідарність, заздрість, жорстокість, терпимість тощо. У їхньому взаємопроникненні функціонують сучасні суперечності

людини, знаходиться антропологічна іпостась об'єктивної і суб'єктивної діалектики.

Специфіку філософського існування екзистенціальної філософії можна визначити за її ідейними витоками.

Початок розвитку екзистенціалізму було закладено в працях німецьких філософів *М. Хайдеггера (1889-1976)* і *К. Ясперса (1883-1969)*. Перший опублікував роботу "Буття і час" (1927), яка незабаром здобула популярність не тільки у Німеччині, але і в інших європейських країнах. Другий видав "Філософію" у 3 томах (1932). Видання цих праць ознаменувало виникнення в філософії нового напрямку – *екзистенціалізму*.

Ідеї засновників екзистенціалізму, які намітили низку принципів цієї філософії, знайшли свій розвиток у самій Німеччині (*Ф. Хайне-ман, Х. Арендт, Г. Хайзе, О. Беккер*), а також у Франції (*Г. Марсель, Ж.-П. Сартр, А. Камю*), в Італії (*Н. Абаньяно, Е. Пачі*), в Іспанії (*Х. Ортега-і-Гасет*), Росії (*Л. Шестов, М. Бердяєв*), а також інших країнах.

У світогляді екзистенціалізму поєднуються три філософські тенденції: філософсько-теологічні ідеї датського філософа-ідеаліста *С. К'єркегора*, ірраціоналістична "філософія життя" від *Ф. Ніцше* до *В. Дільтея* і феноменологія *Е. Гуссерля*. У працях класиків екзистенціалізму мають місце й ідеї класичної німецької філософії, перероблені в ірраціоналістичному дусі.

У К'єркегора екзистенціалізм запозичив ідею "екзистенціального мислення", яке зв'язується з внутрішнім життям людини, з її інтимними хвилюваннями і яке тільки й може бути конкретним людським знанням. К'єркегор розробив уявлення про людське існування як рух, перехід від естетичного способу буття через етичний до релігійного. Саме на цьому шляху людина пізнає і знаходить себе через акти любові і віри у Бога. Тільки пізнавши, яке діяння схвалює Бог, людина, на думку К'єркегора, наближається до справжньої екзистенції. У релігійній філософії К'єркегора були обгрунтовані уявлення про те, що єдине вище загального, що істина завжди суб'єктивна, а засобами її досягнення є важливі поняття: "екзистенція", "страх", "тремтіння", "відчай" тощо. У працях "Поняття страху" і "Трепіння страху", "Або – або" він розробляє поняття страху. Страх може бути субстанціональним, екзистенціальним і соціальним.

Субстанціональний страх – це страх, породжений взаємодією мислячої людини з трансцендентним. На подібне почуття орієнтується релігія, яка стверджує, що початок, повнота і вінець премудрості – боятися Бога. Такий страх породжує віру і смиренність. Тривога перед ним формує у людей почуття глобальної самотності, даремності будь-яких дій, почуття відчаю.

Екзистенціальний страх – лише особистий, притаманний кожній людині, оскільки вона усвідомлює себе як смертну істоту.

Соціальний страх – Філософія невідчутне індивідом почуття як представника деякої групи людей. *Фрейд* тлумачив соціальний страх як "зерно так званого сумління". Цей страх виступає як ставлення суб'єкта до "визначеного ніщо". Наприклад, для фінансиста – зруйнування банку, для

робітника – безробіття, для сучасного демократа – відсутність гласності і плюралізму тощо.

Ідеї С. К'єркегора не чужі й "філософії життя", яка дійшла до висновку, що "мислення не може досягнути всього життя в його конкретності". У філософії життя екзистенціалізм запозичив ідею приниження думки, розуму як такого, що належить не індивідуальному існуванню людини, а її суспільній стадній природі, і тому виражає в людині суспільне, поверхнєве, усереднене, посереднє (Ф. Ніцше). З філософії Ніцше екзистенціалізм запозичив й ідеї нігілізму та переоцінки цінностей.

У В. Дільтея і Г. Зіммеля він запозичив ідею релятивізму й особливо дільтейвський метод герменевтики. Що стосується ідей Е. Гуссерля, то його значення для екзистенціалізму визначається розробленим ним методом, на основі якого психологічний розгляд особистості К'єркегором перетворився в екзистенціальну аналітику буття людини. Думка Гуссерля, що зневірився в ідеї психології як вищої науки, полягала в тому, щоб обґрунтувати самостійне існування сфери пізнання як базису дійсності. На відміну від представників класичного ідеалізму, Гуссерль не постулював існування світу ідей, а відкривав його буття за допомогою раніше зазначеного феноменологічного методу. Сутністю методу є винесення "за рамки" аналізу усього того, що перешкоджає досягненню чистого буття пізнання, а саме інтересів і потреб людей, впливу зовнішнього світу. Шляхом свого методу Гуссерль намагався знайти пізнавальну структуру "чистого пізнання". Тим самим, з одного боку, долався психологізм, який екзистенціалізм вважає джерелом релятивізму, що руйнує будь-яке знання, а з іншого – долалися суб'єктивні психічні переживання індивіда, його емоції, які вже виступають як елементи буття, що називаються екзистенціальними (модусами).

Саме філософські погляди С. К'єркегора, Е. Гуссерля, В. Дільтея, Г. Зіммеля, М. Хайдеггера і К. Ясперса стали джерелами **екзистенціальної філософії**.

Центральною проблемою та початковим пунктом філософії екзистенціалізму є поняття існування, або "екзистенції".

Екзистенціалісти вважають існування тим магічним словом, яке відкриває нову еру у філософії і за допомогою якого можна зрозуміти і пояснити усі попередні філософські вчення в їх неспроможності розкрити внутрішній світ людини, і претендують на подолання цього недоліку. Основний пункт філософії екзистенціалізму – людина, взята сама по собі, за межами суспільних відносин. "Проти матеріалістичного й ідеалістичного об'єкта, – заявляє І. Коррет, – однаково підіймається екзистенціалістичний протест і дає нову, третю, відповідь на питання про сутність людини". Він говорить: "Людина є екзистенція".

Який же зміст вкладають екзистенціалісти у поняття існування? Насамперед вони відштовхуються від уявлення про самотнього, ізольованого від зовнішнього світу індивіда, який занурений у світ особистих хвилювань. Тому існування пояснюється як хвилювання особистості про своє буття. Екзистенція виражає єдність, унікальність кожної людини та її долі. Причому,

якщо існування людини в суспільстві показує, яка вона є, то екзистенція вказує на приховані можливості людини. Екзистенція виступає як проміжне буття: поміж суспільним буттям і потойбічним, трансцендентним. Як наслідок, вона містить як невід'ємний елемент спрямованості на потойбічний світ. Недивно, тому що у свідомість такого індивіда закрадається тривога, страх, спустошеність, відчай. Охоплена страхом людина відчуває себе крихтою у цьому світі, її свідомість спрямовується на смерть як єдину і безсумнівну істину.

Досліджуючи екзистенцію такої особистості, екзистенціалісти вводять поняття так званих "пограничних ситуацій". Це стан сильних емоційних засобів, пов'язаних з хвилюванням про страх смерті й абсурду життя. В пограничній ситуації людина може знаходитись на межі моральної, інтелектуальної і фізичної загибелі. Саме в такому стані до неї приходить прозріння і придбання особистого "Я" під час взаємодії з вищим видом буття – трансценденцією, яка являє собою потойбічне буття, недосяжне і недоступне в умовах звичайного життя.

Інколи, в залежності від того, як розуміється вище буття, екзистенціалізм поділяють на релігійний (Ясперс, Марсель) і атеїстичний (Хайдеггер, Сартр). Релігійні екзистенціалісти зв'язують вище буття з Богом, атеїстичні вважають вище буття абсолютом, ніщо. В релігійному екзистенціалізмі бог розуміється не в традиційному розумінні слова, не як первоначало, а як відкриваючий себе людям в акті віри. Причому як у релігійному, так і в атеїстичному екзистенціалізмі визначається, що абсолютне буття не допускає ніяких позитивних визначень, оскільки людина не може знати, що знаходиться по той бік нашого життя.

Проте екзистенціалісти намагаються розкрити загальну картину буття. У Хайдеггера вона виглядає так: "Світ – буття у світі – буття". Тут під світом розуміється арена щоденного не підміненого існування; буття – це потойбічне існування; буття у світі – екзистенція або проміжне буття.

Майже таку ж тріаду обґрунтував і *Ж.-П. Сартр*. У нього загальна картина буття постає так: "Буття-у-собі – буття-для-себе – буття-для-іншого". "Буття-у-собі" – період щоденного існування; "буття-для-іншого" – період потойбічного буття; "буття-для-себе" – період екзистенції, яка розкриває чергу пограничних ситуацій і розкриває людині дійсний зміст її існування, який настає в момент смерті. Головний зміст екзистенції, який сформулював Е. Костеллі: "Існувати у світі – значить існувати для смерті".

Логічним завершенням цих песимістичних висловлювань є "філософія самовбивства", що складена *А. Камю*. У нарисі "Міф про Сизі-фа. Есе про абсурд" він пише: "Є лише одна по-справжньому філософська проблема – проблема самовбивства".

Саме до таких висновків приходить у підсумку філософія існування відносно сутності людини і способів її буття.

Для розуміння сутності екзистенціалізму необхідне розкриття проблеми свободи, яка становить одне з основних положень екзистенціальної філософії, включаючи релігійний різновид останньої.

Для більшості представників цього вчення свобода й екзистенція – поняття тотожні. Свобода проголошується невід'ємною властивістю людського існування і її сутність зводиться до так званої "свободи вибору". Під свободою вибору екзистенціалісти мають на увазі вибір людиною своїх вчинків, дій, рішень і, в кінцевому підсумку, своєї "сутності". Саме вибір людиною своєї сутності і є, на думку екзистенціалістів, свобода, притаманна людському існуванню. Отже, сутністю людської свободи є ситуація: "Я можу вибирати". Що ж стосується мотивування, спонукання до здійснення того чи іншого вибору, то екзистенціалізм не вирішує цього питання.

Це відбувається тому, що екзистенціалістська свобода – по суті свобода свідомості, а не дійсна свобода. Людина "вибирає" свою сутність у межах свідомості; ці суб'єктивні дії індивіда не залежать від оточуючого його матеріального світу.

Оскільки в екзистенціалізмі свобода зберігається у людини в будь-якій ситуації і як момент можливості вибору, і як момент екзистенції, то і визначити конкретно зміст цієї категорії не є можливим. Свобода у них носить ірраціональний несвідомий характер, а А. Камю взагалі заявляє, що свобода являє собою абсурд.

Вирішуючи проблему свободи, екзистенціалісти зустрічаються з не розв'язуваним у межах їхньої філософії завданням – поєднання унікальності з універсальністю людини. Намагаючись надати екзистенції універсального та загального вигляду, вони розробляють теорію *комунікації*.

Комунікація (спілкування) виконує у них функцію зв'язку між різними екзистенціалами. Але комунікація – це перш за все духовне спілкування "небагатьох" на протилежність масовому спілкуванню, в процесі якого людина перетворюється з суб'єкта спілкування в об'єкт інформаційного впливу.

Основне положення теорії комунікації, сформульоване екзистенціалістами так: "Контакт замість контракту". Теорія комунікації у них протистоїть суспільному договору, в основі якого лежать контракт, договір, угода. Контракт розрізняє людей, ним обмежене спілкування під час укладання договору. Контакт навпаки зближує людей, ріднить їх. Формами розвитку контакту виступають дискусії, обмін думками тощо.

Але позитивні ідеї теорії комунікації відносно контакту в подальшому були інтерпретовані екзистенціалістами або як контакт у пограничній ситуації, який відображає відносини з Богом, або як спілкування з вічністю, трансцендентністю в атеїстичному екзистенціалізмі.

Екзистенціалізм як суб'єктивно-ідеалістичне вчення, що досліджує проблему сутності людини, не міг не зупинитися на проблемі моралі. Характер цього вчення впливає зі специфіки екзистенціалістичного поняття людини.

Розглядаючи людську особистість як дещо глибоко індивідуальне, зовсім незалежне від зовнішніх умов, екзистенціалізм заперечує загальнолюдську моральність. Це означає, що моральне рішення він приймає, виходячи із внутрішнього спонукання, не розмірковуючи ні над чим іншим. Екзистенціалісти заперечують той факт, що існує об'єктивний критерій оцінки

людських вчинків, з яких можна було б виходити. Вони виступають проти визнання певних правил поведінки індивіда.

Екзистенціалістична концепція моралі встановлює справжній хаос людських вчинків, вона заперечує всяку можливість передбачити хід суспільного розвитку.

Екзистенціалізм – послідовне ірраціоналістичне вчення і в онтологічному, і в гносеологічному планах. Свідомість тут розглядається не як пізнавальний інструмент, а як схвильоване, страждаюче начало. Людина не може виступати як об'єкт пізнання, тому що вона не може розглядати себе збоку.

І все ж таки філософія екзистенціалізму примусила людей замислитися над такими питаннями, які в класичній філософії практично не обговорювались. Це проблема людського індивідуального існування, сенс життя. Ця філософія виступила як критика багатьох недоліків XX ст.: світових воєн, масового знищення людей, репресивного впливу суспільства на людську особистість, маніпуляції її розумом. Вона захищає прагнення людей до унікальності, оригінальності і неповторності і стала помітним явищем у філософській думці Заходу XX ст.

МОДУЛЬ № 2

№ з/п	Назва теми	Лекції	Семінари
1.	Онтологія: проблеми буття та матерії в філософії та природознавстві	2	2
2.	Гносеологія: пізнання, методи та форми наукового пізнання	2	2
3.	Діалектика та її альтернативи	2	2
4.	Антропологія: людина як об'єкт пізнання	2	2
5.	Соціальна філософія: суспільна свідомість та її структура	2	2
6.	Культура як об'єкт соціального пізнання	2	2
7.	Цивілізації, їх класифікація та основні мегатренди їх розвитку	2	2
8.	Становлення, сутність та основні напрямки розвитку інформаційного суспільства	2	2
9.	Логіка як основа філософського світогляду. Логіка дискурсу	2	2
	Всього:	18	18

Модуль №2

Лекція № 1

ТЕМА 1. ОНТОЛОГІЯ: ПРОБЛЕМИ БУТТЯ ТА МАТЕРІЇ У ФІЛОСОФІЇ І ПРИРОДОЗНАВСТВІ

Семінар № 1

Проблеми буття у філософії та природознавстві. Свідомість у філософії

1. Основні форми та діалектика буття.
2. Категорія матерії в науці та філософії.
3. Субстанціональна та реляційна концепції простору і часу.
4. Свідомість та її форми.

Реферати

1. Типи і форми руху в історії філософії.
2. Простір та час у «Рамаяні» (пам'ятник духовного життя Стародавньої Індії).
3. Соціальні властивості простору.

Література

1. Пунченко О. Філософія: навч. посіб. / О. Пунченко, О. Черниш. – Одеса: Астропринт, 2006. – 424 с.
2. Введение в философию. – Ч. 2. – М.: ИПЛ, 1990.
3. Філософія: курс лекцій. – К.: Либідь, 1991.
4. Філософія: навч. посіб. – К.: Фіта, 1994.
5. Веселовський В.Н. Сущность живой материи / В. Н. Веселовський. – М.: Мысль, 1971.
6. Інтернет-ресурс: http://bookdn.com/book_279_glava_62_1._Sut_ta_zm%D1%96st_kategor%D1%96%D1%97_b.html.
7. Касьян В.І. Філософія: Інтернет ресурс: http://pidruchniki.ws/15660212/filosofiya/kategoriya_materiya_istoriko-filosofskomu_protsezi.
8. Інтернет-ресурс: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Свідомість>.

Методичні рекомендації до семінару та лекційний матеріал

По першому питанню студенти повинні знати, що дієслово "бути", "є" належать до найбільш вживаних слів у багатьох мовах. Розглядаючи проблему буття, філософія відштовхується від факту існування світу і всього, що у світі існує. Але для неї визначальним є не факт існування, а його зміст. Розуміння буття включає два тісно взаємозв'язаних смислових відтінки. Перший - існування світу в цілому з внутрішньо приналежними йому властивостями і другий – встановлення факту існування тих предметів, на які спрямована діяльність людей. Взагалі розрізняють існування як присутність й існування саме по собі: екзистенціальне.

Виділяючи головні види буття (природу, суспільство, свідомість), ми неявно припускаємо, що відповідна множинність явищ об'єднана деякою загальною основою. Для назви такої основи винайдена категорія "субстанція", як внутрішня єдність множинності конкретних речей. Для більш глибокого вивчення матеріалу джерела: [1, 2, 3, 4, 5, 6].

Поняття «**буття**» вперше застосував у філософії античний філософ *Парменід* (V-IV ст. до н.е.). Буттям він називав такий світ, що раціонально осмислюється й досягається. Введення Парменідом у філософію поняття «буття» виявилось перспективним і плідним. За допомогою цього поняття філософи розробляли потім різні концепції світу. *Іммануїл Кант* створює гносеологічну концепцію буття. На думку представників філософії життя, екзистенціалістів, буття – це життя. Буття у філософській антропології розглядається як здатність людини виходити за сферу суб'єктивності й обґрунтовувати все суще. У контексті марксистської філософії буття ототожнюється з природою, буття взагалі є відкрите питання, починаючи з тієї межі, де припиняється поле зору. Неотомісти вищою реальністю визнають чисте буття і розуміють його як божественну першооснову, що має духовний зміст. На думку неопозитивістів, питання про відносини мислення до буття не наукове, тому що філософський аналіз не поширюється на об'єктивну реальність, а обмежується лише безпосереднім досвідом або мовою.

Французький екзистенціаліст *Жан-Поль Сартр* зазначав, що буття чиста, логічна тотожність з самим собою. У ставленні до людини тотожність виступає як буття-у-собі, як пригнічена, огидна поміркованість і самозадоволення. Будучи існуванням, буття втрачає вагомість і зносити його можна лише завдяки тому, що вміщує в собі ніщо.

У вітчизняній філософії існують різні підходи до розуміння буття. Філософ *Григорій Сковорода* виділив три світи: мікрокосм, макрокосм, світ символів. Матеріаліст *Іван Франко* розумів під буттям природу. Кожний зі способів вирішення проблеми буття іманентно містить питання, невизначеність, які стимулюють нові філософські пошуки. Проблема буття, очевидно, можна вважати вічним питанням філософії. І все-таки розробка філософами категорії «буття» дала корисні результати: виявлено специфічний зміст буття, обґрунтована логічна і гносеологічна необхідність категорії у філософії та ін. Розглядаючи проблему буття, філософія виходить з того, що світ існує. Філософія фіксує не просто існування світу, а більш складний зв'язок всезагального характеру: предмети та явища світу. Вони разом з усіма їхніми властивостями, особливостями існують і тим самим об'єднуються з усім тим, що існує у світі. У широкому розумінні буття є всеохоплююча реальність, гранично загальне поняття про суще взагалі. Буття є те, що існує: матерія, речі, властивості, зв'язки і відносини. У формі духовної реальності існують ідеї, теорії, гіпотези, навіть плоди найбурхливішої фантазії: казки, міфи та ін. Отже, буття охоплює і матеріальне, і духовне. Серед основних форм буття розрізняються: 1) буття речей (тіл), процесів, які у свою чергу, поділяються на буття природи як цілого і буття речей і процесів, вироблених людиною; 2) ідеальне (духовне) буття; 3) буття людини, яке поєднує у собі індивідуальне буття і буття суспільства (місце людини у системі суспільних відносин).

Під субстанцією у філософії розуміють дещо незмінне на протигагу змінним станам і властивостям, те, що існує завдяки собі і у самому собі, а не завдяки іншому і не в іншому. В залежності від характеру і загальної спрямованості філософської концепції, виділяється одна субстанція (дух або матерія) – монізм, дві субстанції (дух і матерія одночасно) – дуалізм, і нарешті, множина субстанцій – плюралізм, наприклад, монади у німецького філософа *Готфріда Лейбніца*. У сучасній філософії під субстанцією розуміють матерію.

Друге питання. Матеріальний світ структурно організується за допомогою властивості об'єктів бути протяжними, займати місце серед інших, межувати з ними, що і є виразом найбільш загальних характеристик простору. Структурно розчленовані елементи матеріального світу мають різні якісні стани, що характеризуються деякою змінністю і повторюваністю. Інтенсивність зміни стану характеризується їх тривалістю, що є виразом найбільш загальних характеристик часу. Див. [1, 2, 3]. Закон збереження і перетворення енергії, який діє в мега-, макро- і мікросвіті, полягає в тому, що будь-які процеси перетворення речей і явищ, які відбуваються в матеріальному світі, не порушують цього субстанціонального балансу. Матерія не може виникати із нічого і не може перетворитися у ніщо.

Нестворюваність і незнищуваність матерії, збереження її кількості за будь-яких якісних перетворень, змін станів тощо є обов'язковою умовою вічного існування матеріального світу, об'єктивних форм його буття, які постійно змінюються і розвиваються.

Спочатку філософські уявлення про матерію як першооснову і сутність усіх речей ототожнювались з конкретними речами (земля, вода, повітря, вогонь тощо) або з безструктурною якоюсь першоречовиною (апейрон), деякими фізичними елементами, атомами з притаманними їм певними якостями. Тобто тривалий час пошук матерії як субстанції, здійснювався з позицій принципу елементарності.

Доречно розглянути розвиток поняття "матерія" в історико-філософському процесі. Це поняття проходить надзвичайно складний шлях розвитку, постійно уточнюється досягненнями наукового пізнання оточуючої людини дійсності.

Так, один із засновників античної філософії, представник Мілетської школи *Фалес* (625–547 рр. до н. е.) вважав, що першооснотою, тобто матерією всіх речей, є вода. Інший представник Мілетської школи *Анаксимандр* (610–540 рр. до н. е.) основу світу зводив до апейрону. Це – безкінечна, невизначена, незнищувана та всеохоплююча матеріальна частка, що вічно рухається та творить. Третій представник Мілетської школи *Анаксимен* першооснотою, що дає життя всьому живому, пов'язував із повітрям.

Давньогрецький філософ *Геракліт* початок всього існуючого вбачав у вогні. Все існуюче, за Гераклітом, було і буде вічно живим вогнем, проявом його спалаху чи згасання.

Старогрецький філософ *Левкіпп* (близько 500 – 440 рр. до н. е.) ввів поняття атом для позначення неподільних одиниць буття, з яких складаються всі речі. Видатний вчений-енциклопедист *Демокріт* (460 р. до н. е. – рік смерті невідомий), один із засновників атомізму, розвиваючи вчення Левкіппа, стверджував, що матерія складається з атомів (неподільних часток).

На думку одного з найавторитетніших мислителів античності *Арістотеля* (384–322 рр. до н. е.), субстанцією може бути одиничне буття. Світ є сукупністю множин таких субстанцій, кожна з яких є нерозривною єдністю форми та матерії. Чотири причини роблять можливим існування окремої речі: формальна, матеріальна, діюча і цільова. Одиничне буття – поєднання форми і матерії. Це і є субстанція. При цьому форма первинна й активна. Матерія – пасивний "матеріал", – сама по собі не здатна розвиватися, в "чистому вигляді" може тільки мислитися, існує лише у зв'язку з формою, будучи "оформленою". Все існуюче у світі є матерією і формою, але матерія "сама по собі" – це чиста можливість, форма реалізує, перетворює можливість в дійсність, тобто у конкретну річ.

Важливим кроком у розумінні матерії були погляди матеріалістів XVIII–XIX ст. І філософи, і природознавці у цей час визначили матерію як сукупність неподільних корпускул (атомів), з яких побудований світ. Тобто, в цілому, і в античності, і пізніше матерію розглядали як таке, що існує на рівні з речами, як якась тілесність, праматерія, з якої виникають і в якій зникають конкретні речі.

Пошук першоматерії з позицій принципу елементарності у вигляді безструктурних елементів свідчить про обмеженість такого підходу. Адже спроби визначити матерію з позицій "першоцеглини" світобудови передусім передбачає, що такі "першоцеглини" вічні, незмінні й не виникають з будь-яких інших об'єктів. Якщо ж вони виникають з "чогось", то тоді вони вже не можуть вважатися першоосновою матеріального світу.

Принцип елементарності чи "оконечнювання" матерії як першооснови й сутності речей, зведення її до певних конкретних видів чи форм призводить до непорозумінь у тлумаченні світобудови. Адже на кожному етапі пізнання і практики людина освоює лише деякі фрагменти невичерпного у своєму розмаїтті світу. Кожний наступний етап пізнання приводить до відкриття нових, невідомих до цього властивостей, видів і форм матерії. Негативним прикладом цього може служити кризовий стан у філософії і природознавстві, що спостерігався у кінці XIX – на початку XX ст. До цього часу матерія ототожнювалася з такою першоосновою, як атом. Він вважався неподільною, найдрібнішою часткою. Але у 1896 р. було виявлено радіоактивність, відкрито електрон, з'ясувалось, що атом розпадається. Звідси висновок: матерія руйнується, пропадає, зникає. Таке твердження отримало назву "криза у фізиці". Філософи-матеріалісти були розгублені – на очах зруйнувалася непохитна, здавалося, будова філософської матеріалістичної концепції.

Де вихід? Матеріалісти зробили методологічний висновок на основі кризи: необхідно діалектично підходити до розуміння субстанції, усвідомлювати, що субстанції, тобто матерії, притаманна різноманітність, невичерпність, рухливість, змінюваність. Найбільш повно цим вимогам відповідає таке визначення: матерія – це філософська категорія для позначення об'єктивної реальності, що дається людині у її відчуттях, відображається відчуттями людини й існує незалежно від них.

У цьому визначенні матерія не пов'язується з будь-якими елементами конкретної будови речей і Всесвіту, з їх структурною організацією. Тут акцентується увага лише на двох основних, всезагальних властивостях: по-перше, існувати об'єктивно, тобто незалежно від людської свідомості; по-друге, відображатися в людській свідомості.

Зрозуміло, ці найбільш загальні властивості матерії не можуть бути заперечені, відкинуті подальшим розвитком людського пізнання і практики.

На вищих шарах матеріального буття виникає, функціонує й розвивається людська свідомість. Шар матерії, в якому здійснюється людська життєдіяльність, специфічний тим, що він містить у собі духовний регулятив життєдіяльності – свідомість, яка вторинна щодо матерії. Вторинна, проте аж ніяк не другорядна, оскільки вона є якісно особливим, ідеальним рівнем саморозвитку матерії.

Людина – продукт саморозвитку матерії, що сягнув рівня соціальності. Вона – немовби увінчання природи, нижчі шари якої виступають глибинними пластами світобудови.

Третє питання. Студент повинен засвоїти, що таке спосіб існування матерії. Таким способом є рух. У сучасності форми руху поділяються на такі

три групи: 1) в неорганічній природі; 2) в живій природі; 3) у суспільстві. Рух, як спосіб існування матерії, нерозривно пов'язаний з об'єктивними формами її буття – простором і часом.

В історії філософії розгляд питання про сутність простору і часу включає такі ключові проблеми:

1. Об'єктивність чи суб'єктивність простору і часу.
2. Їх відношення до матерії як субстанції.
3. Корінні властивості простору і часу.

Представники об'єктивного ідеалізму (Платон, Гегель та ін.) розглядали простір та час як породження надприродного духовного начала.

Представники суб'єктивного ідеалізму (Берклі, Юм, Кант, Мах та ін.) вважали їх суб'єктивними формами людської свідомості.

І. Мюллер і Ч. Белл (ІХ ст.) («фізичний ідеалізм») заперечували об'єктивний зміст у формах чуттєвого і логічного пізнання, вбачаючи джерело цього змісту в «специфічній енергії органів чуття». А продовжувач зазначеної концепції Ч. Шеррінгтон проголосив кінцевим джерелом об'єктивно-значущої інформації про світ «структурні і функціональні властивості мозку».

У філософському матеріалізмі при розв'язанні зазначеного питання склалися дві концепції: *субстанціональна і релятивістська*. Прибічники першої концепції розглядали простір і час як самостійні сутності, які незалежні одна від одної і від матерії, що рухається. Ця концепція лежить в основі класичної механіки Ньютона і його школи. Прибічники реляційної концепції простору і часу розглядають їх не як самостійні сутності, а як системи відношень, що утворюються взаємодіючими матеріальними об'єктами, і як загальні форми координатії останніх. Значний внесок у розробку наукових уявлень про зв'язок простору і часу з матерією, що рухається, зробили М. Лобачевський, Б. Риман, А. Ейнштейн, Г. Лоренц, А. Пуанкаре, Г. Мінковський.

Згідно з сучасними науковими уявленнями простір і час характеризуються такими загальними властивостями: об'єктивність і незалежність від людської свідомості, абсолютністю як атрибутивною формою існування матерії, нерозривним зв'язком один з одним і з рухом матерії, залежністю від структурних відношень і процесів розвитку в матеріальних системах, єдністю перервного і безперервного, кількісною і якісною нескінченністю.

Існує загальна властивість простору – тривимірність. Сутнісною властивістю простору є його протяжність. Також є властивість простору як зв'язність і неперервність. Простір характеризується також однорідністю, ізотропністю.

Сутнісною властивістю часу є тривалість, необоротність, однорідність.

Соціальний простір та час як об'єктивні форми буття суспільної реальності характеризують послідовність, тривалість, ритми і темпи становлення і розвитку її співіснуючих матеріальних сторін і об'єктів в історичній системі соціальних зв'язків і відносин.

Особливе значення для єдиного просторово-часового параметра історії є структурна організація суспільних процесів, їх зв'язність в єдиному соціальному цілому. Для більш глибокого вивчення цього питання джерела [1, 2, 4, 5].

У **четвертому** питанні необхідно розглянути поняття «свідомість», тому що філософія ставить у центр своєї уваги як основне питання: ставлення матерії і свідомості, а тим самим і проблему свідомості. Значення цієї проблеми виявляється вже в тому, що вид, до якого належимо ми, люди, позначають як людина розумна. Виходячи з цього, можна упевнено сказати, що філософський аналіз сутності свідомості виключно важливий для правильного розуміння місця і ролі людини у світі.

Дефініція поняття «свідомість» – вища форма відображення дійсності, властива людям і пов'язана з їхньою психікою, абстрактним мисленням, світоглядом, самосвідомістю, самоконтролем своєї поведінки і діяльності та передбачуванням результатів останньої. Свідомість людини – складне і багатогранне явище. З погляду психології, свідомість можна розглядати як форму психіки. Стосовно буття свідомість демонструє свою пізнавальну функцію, що полягає в побудові певного образу світу, який несе у собі ступінь освоєння людиною буття.

Свідомість є своєрідним поєднанням усіх простіших форм відображення реальності (сприйняття, відчуттів, уявлень, понять, почуттів, дій), такою формою відображення реальності, для якої властиве узагальнення, і в якій з найбільшою повнотою відображено те, що є специфічним для людини порівняно з тваринами.

У сучасних умовах поглиблена розробка філософських питань свідомості диктується розвитком інформатики та комп'ютеризацією людської діяльності, загостренням низку аспектів взаємодії людини і техніки, техносфери і природи, ускладненням завдань виховання і розвитку спілкування людей.

Мабуть, немає більш складного питання, ніж питання про те, що таке свідомість, що таке розум, яка їхня природа, їхня сутність. Сам цей феномен настільки складний, що його досліджує ціла низка наук – психологія, логіка, фізіологія вищої нервової діяльності, психіатрія, кібернетика, інформатика та ін. При цьому розгляд окремих аспектів свідомості як специфічно людської форми регуляції взаємодії людини з дійсністю в рамках різних дисциплін завжди спирається на певну філософсько-світоглядну установку в підході і свідомості. Це дає можливість вирішення питання про природу свідомості з філософських позицій особливий, додатковий сенс і значення.

Філософія, на відміну від інших наук, досліджує загальну природу свідомості, вивчає її насамперед під кутом зору свого основного питання. І тут, при такому підході до свідомості стикаються дві альтернативні позиції – матеріалістична й ідеалістична, а також близька до останньої – релігійна.

Ідеалістичний підхід фактично містифікує свідомість, оскільки розглядає її як продукт душі, перетворюючи свідомість у щось таємниче та незрозуміле раціональному. Матеріалізм, навпаки, знімає зі свідомості покрив таємничості і виходить з того, що воно є функція мозку; по-друге, розглядає свідомість як відображення матерії, відображення зовнішнього світу і, нарешті, з матеріалістичної точки зору воно є продуктом розвитку матеріального світу.

При подібному підході виявляється, що свідомість при всій її складності зовсім не є чимось абсолютно незбагненим і непізнаним. Дійсно, значний

матеріал про фізіологічні основи свідомості можуть дати дослідження фізіології вищої нервової діяльності, оскільки свідомість органічно пов'язана з матеріальними, фізіологічними процесами в мозку, виступає як специфічна сторона.

Багато даних для розуміння свідомості дає дослідження людської діяльності та її продуктів, оскільки в них реалізовані, запечатані знання, думки і почуття людей. Поряд з цим свідомість проявляється в пізнанні, внаслідок чого і це джерело, вивчення пізнавального процесу, відкриває різні сторони свідомості.

Нарешті, дуже тісно можна сказати, органічно пов'язані між собою свідомість і мова, через що і науковий аналіз такого явища, як мова в усій її багатогранності, важливий для осмислення сутності, природи свідомості.

При цьому головне, про що слід постійно пам'ятати, полягає в тому, що "не можна відокремити мислення від матерії, яка мислить".

Свідомість, як і матерія – це реальність. Але, якщо матерія це об'єктивна реальність, що характеризується самодостатністю і самообґрунтованістю, то свідомість – це реальність суб'єктивна, це суб'єктивний образ об'єктивного світу. Вона не існує само по собі, а має основу в іншому, в матерії.

Еволюція форм відображення визначається не зсередини, а на основі певних взаємин носіїв відбиття із навколишнім середовищем. У людини ця взаємодія реалізується в практично-перетворюючій діяльності, що здійснюється в рамках певних спільнот.

Тому свідомість – не просто функція мозку, вона – суспільний продукт. Громадську природу свідомості виразно бачимо в її органічному зв'язку з мовою і особливо – з практичною діяльністю, яка надає свідомості об'єктивний характер, спрямованість на зовнішній світ з метою не тільки його відображення, пізнання, але і його зміни.

Назвемо властивості свідомості:

- 1) ідеальність відображення;
- 2) універсальність відображення;
- 3) об'єктивність відображення;
- 4) предметність відображення;
- 5) цілеспрямованість;
- 6) активність свідомості;
- 7) суспільність свідомості;
- 8) знарядність свідомості.

Свідомість має функції:

1. пізнавальну, яка реалізується в придбанні і накопиченні знань про природу, суспільство і саму людину;

2. творчо-конструктивну, що виявляється у випереджаючому відображенні, в уявному моделюванні майбутнього і в цілеспрямованому перетворенні на цій основі дійсності, у створенні, зокрема, предметних форм, не існуючих у природі. Природа не будує літаків, не пече хліб, не пише романи. Все це продукти людського розуму і людських рук. Інколи, окремо виділяють прогностичну (людина до певної межі з деякою вірогідністю може передбачати

майбутнє, прогнозувати свої дії, будувати плани і здійснювати їх), проте це не доцільно;

3. регулятивно-управлінську, що забезпечує розумне регулювання і самоконтроль поведінки і діяльності людини, її взаємини із зовнішнім світом.

Нарешті, найважливішою складовою свідомості, що ставить всі інші її компоненти начебто за одну дужку, є самосвідомість.

Самосвідомість – це усвідомлення людиною свого тіла, своїх думок і почуттів, своїх дій, свого місця у суспільстві, простіше кажучи, усвідомлення себе як особливої і єдиної особистості.

Самосвідомість – історичний продукт, вона формується лише на певній, притому досить високій стадії розвитку первісного суспільства. А поряд з цим вона є і продуктом індивідуального розвитку: у дитини її заснування закладаються приблизно у віці 2-4-х років.

У розвитку, динаміці самосвідомості можна виділити три рівні. Перший – рівень самопочуття, зводиться до елементарного усвідомлення свого тіла і його включеності у систему навколишніх людини речей. Саме завдяки цьому людина не тільки виділяє себе з предметного світу, а й має можливості вільно орієнтуватися в ньому.

Другий рівень самосвідомості реалізується в усвідомленні своєї приналежності до того або іншого співтовариства, до тієї чи іншої культури та соціальної групи.

Найвищий рівень розвитку самосвідомості – виникнення свідомості "Я" як такої освіти, яка хоч і подібна на "Я" інших людей, але одночасно неповторна, причому здатна не лише здійснювати вчинки, але і нести відповідальність за них, що передбачає необхідність і можливість як контролю за своїми діями, так і їхньої самооцінки.

Таким чином, самосвідомість характеризує не тільки самопізнання, а й зіставлення себе з деяким ідеалом "Я", а значить, контроль і самооцінку, а також виникнення на цій основі почуття задоволення або незадоволення собою. При цьому саме усвідомлення людиною свого "Я" знов-таки може реалізуватися лише через порівняння себе з іншими людьми.

Свідомість – найважливіша сфера людської психіки, але не єдина, оскільки остання включає у себе і несвідоме. Особливу увагу питанню про природу несвідомого приділяв у свій час австрійський лікар-психіатр і філософ З. Фрейд. Він висловив низку важливих положень про сферу несвідомого. Разом з тим З. Фрейд перебільшив його значення, віддав несвідомому першорядну роль, стверджуючи, що нібито воно визначає і свідомість, і всю поведінку людини, причому особливе значення він надавав вродженим інстинктам і нахилам, ядром яких вважав статевий інстинкт.

Лекція № 2
ТЕМА 2. ГНОСЕОЛОГІЯ: ПІЗНАННЯ,
МЕТОДИ ТА ФОРМИ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

Семінар № 2
Структура наукового пізнання

1. Пізнання як відображення дійсності. Агностицизм, його сутність, гносеологічні, психологічні та соціальні корені.
2. Діалектичний шлях пізнання об'єктивної дійсності. Чуттєве та логічне пізнання.
3. Філософські вчення про істину.
4. Роль практики у пізнанні.

Реферати

1. Засоби і методи наукового дослідження у сфері зв'язку.
2. Віра та наукове пізнання.
3. Розуміння творчості і її види.
4. Філософські питання техніки.
5. Моделювання як метод наукового пізнання.

Література

1. Введение в философию. – Ч. II. – М.: Политиздат, 1990.
2. Жданов Г. В. Физика и общество / Жданов Г. В. // Вопросы философии. – 1993. – № 8.
3. Ленин В. И. Материализм и эмпириокритицизм / Ленин В. И. // Полн. собр. соч. – Т. 18.
4. Ленин В. И. Философские тетради / Ленин В. И. Полн. собр. соч., Т. 29.
5. Слемнев М. А. Лабиринты познания / Слемнев М. А. – Минск: Университетское, 1988.
6. Філософія: курс лекцій. – К.: Либідь, 1991.
7. Філософія: навч. посіб. – К.: Фіта, 1994.
8. Шептулин А. П. Диалектический метод познания / Шептулин А. П. – М.: Политиздат, 1983.
9. Энгельс Ф. Анти - Дюринг / Отдел первый, гл. IX. / Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – [2 изд.]. – Т. 20.
10. Энгельс Ф. Диалектика природы / Маркс К., Энгельс Ф. [2 изд.]. – Т. 20.
11. Інтернет-ресурс: <http://subject.com.ua/philosophy/osnovi/126.html>.
12. Інтернет-ресурс: <http://daviscountydaycare.com/svdomst-sutnst-genezis/24-problema-svdomost-ta-mscze-u-flosof.html>.

Методичні рекомендації до семінару та лекційний матеріал

Перед тим як відповідати на **перше питання** потрібно пригадати, як розуміли процес пізнання з наївно-матеріалістичної позиції Демокріт, з позиції ідеалізму – Платон, як зароджувався сумнів про можливість певного знання про світ у представників скептицизму (Піррон, Енесідем, Діоген, Агіпп, Секст - Емпірик). Порівнюючи різні точки зору, бачимо, що існують крайності у цьому питанні. Одна з них – агностицизм. Його прибічники намагаються теоретично довести неможливість пізнання світу.

Завершується перше питання розглядом того, які існують типи *агностицизму* (агностицизм Берклі, Юма, Канта).

Суб'єктом пізнання є людина, людський індивід, здатний відображати у своїй свідомості явища дійсності. Але не слід забувати, що людина – це не просто індивід з певними біологічними властивостями, а насамперед, суспільна істота. Тому людина розмірковує і пізнає настільки, наскільки є членом суспільства, що через форми суспільної свідомості виявляє суттєвий вплив і на зміст пізнання.

Об'єкт пізнання – предмет, явище матеріального або духовного світу або сфера дійсності, на яку спрямована пізнавальна діяльність суб'єкта. Об'єкт пізнання не можна ототожнювати з усією матеріальною або духовною дійсністю. Об'єктом стають тільки ті сфери дійсності, що включаються в пізнавальну діяльність суб'єкта. Чим вище рівень розвитку науки і пізнавальної діяльності людей, тим ширше стає коло явищ, що охоплюються науковим дослідженням, і, отже, коло об'єктів пізнання.

Крім поняття об'єкта пізнання, існує також поняття «предмет пізнання». Хоча ці поняття споріднені, але їх не можна ототожнювати. Предмет пізнання – це більш-менш широкий фрагмент дійсності, виділеної з певної сукупності об'єктів у процесі пізнання. Один і той самий об'єкт пізнання може бути предметом дослідження різних наук. Мислення, наприклад, як об'єкт пізнання є предметом дослідження таких наук, як логіка, теорія пізнання, психологія, фізіологія вищої нервової діяльності та ін. Проте, протиставлення предмета й об'єкта пізнання гносеологічно відносне. Структурно предмет пізнання відрізняється від об'єкта тим, що в предмет пізнання входять лише основні, суттєві властивості об'єкта, що вивчається з точки зору мети і завдання наукового дослідження.

У сучасній філософії існують й інші точки зору на проблему гносеології. В умовах філософського плюралізму можна констатувати прагнення так чи інакше до синтезу гносеологічних ідей і концепцій, сформованих у руслі різних (у тому числі і прямо протилежних) напрямів, течій, шкіл та ін. Проте, питома вага гносеологічних досліджень, що орієнтувалися на науку, значно більша, аніж тих, що орієнтовані на позанаукові форми ставлення людини до світу. В першому випадку йдеться про так звані сцієнтистські течії неореалізм, постпозитивізм (особливо філософія науки), аналітична філософія,

структуралізм і постструктуралізм та ін. У другому випадку мають на увазі антисциєнтистські течії: екзистенціалізм, філософська антропологія, герменевтика, еволюційна епістемологія, феноменологія, різноманітні філософсько-релігійні напрями.

В намаганні відповісти на питання пізнання людиною світу в історії філософії виділяються два напрямки. Перший: філософи визнають пізнаванність світу. Другий: філософи, які заперечують (або піддають сумніву) принципову пізнаванність природної або соціальної реальності. Другий напрям, незважаючи на широкий спектр вчень, можна охарактеризувати як філософський (гносеологічний) *скептицизм* (так здебільшого їх називали в стародавності), або *агностицизм*. Поняття «агностицизм» введено в 1869 році англійським природодослідником Томасом Гекслі для визначення філософської позиції, що обмежує сферу компетенції філософії межами позитивного знання.

Ще в Стародавній Греції філософи Піррон, Карнеад, Енесідем висловлювали ідеї філософського скептицизму, посиляючись на той факт, що по кожному обговорюваному теоретичному питанню висловлюються протилежні, взаємовиключаючі думки, античні скептики робили висновок, що істина принципово недосяжна, доводили, що ані чуттєві сприймання, ані правила логіки не забезпечують можливості пізнання речей, що всяке знання є не більш ніж вірування. Аргументи античного скептицизму пізніше у XVIII – XIX ст. відроджені і розвиваються рядом філософів. Англійський філософ XVIII ст. Девід Юм твердив, що всяке знання є, по суті, незнанням. Основою для практичної дії рекомендував брати не знання, а віру і звичку. Німецький філософ Іммануїл Кант детально аналізує процес пізнання, окремі елементи – почуття, розум. Кантіанство - наступний різновид агностицизму. Іммануїл Кант виявив складний і суперечливий світ пізнання, але відірвав пізнання від речей реального світу. «...Про те, які речі самі по собі, людина нічого не знає, – говорив Іммануїл Кант, – а знає тільки їх явища, тобто уявлення, які речі виробляють в людині, впливаючи на її почуття». Іммануїл Кант правий, що пізнання починається з досвіду, з відчуттів. Але досвід, в його розумінні, замість того, щоб з'єднувати людину зі світом «речей у собі», розгороджує їх, оскільки допускається наявність у свідомості існуючих до і незалежних від досвіду форм чуттєвості і розуму (апріорне, додосвідне знання). Знання складається, за Іммануїлом Кантом, з того, що дає достатній досвід і з таких апріорних форм.

У другому питанні треба виявити суть *сенсуалізму і раціоналізму*, показати помилковість їх крайніх форм. Сенсуалізм – напрямок у теорії пізнання, відповідно до якого чуттєвість виступає як основний ступінь пізнання. Представники: Д. Локк, Т. Гоббс, К. Гельвецій та ін. Раціоналізм – напрямок у філософії, що визнає розум основою пізнання і поведінки людей. Раціоналісти – це Б. Спіноза, Р. Декарт, Г. Лейбніц та ін.

Студентам треба знати, що *діалектичний матеріалізм* розглядає чуттєве і логічне пізнання як дві сторони єдиного процесу. Чуттєве пізнання існує у формах відчуття, сприймання, уявлення. Воно складає базу для логічного пізнання. Формами логічного пізнання виступають поняття, судження,

умовиводи (див. джерела [1, 3, 4, 5, 8]). Пізнання починається з відчуття, сприймання і уявлення, продовжуючи свій розвиток у формах абстрактного мислення, а також в емоціях та інтуїції, і веде суб'єкта до досягнення істини.

Розкриваючи закони дійсності, пізнання в ідеальній формі відтворює предмети і явища в усій різноманітності їх властивостей. Це виявляється можливим тому, що пізнавальна діяльність людини ґрунтується на її предметно-чуттєвій, матеріальній практиці – діянні. Людина нічого не може знати про предмети і явища зовнішнього світу без того матеріалу, який отримує від органів чуття, тому чуттєве пізнання є необхідною умовою і невід'ємним аспектом пізнання. Це чуттєве пізнання проявляється в трьох формах: відчуття, сприймання й уявлення.

Відчуття – це відображення окремих властивостей предметів або явищ матеріального світу, що безпосередньо впливають на органи чуття: кольори, форми, запахи, смаки та ін.

Сприймання – це цілісний образ матеріального предмета, що безпосередньо впливає на органи чуття. Так, зорове сприймання дерева, що росте під вікном, або книги, що лежить на столі, слухове сприймання музичної мелодії тощо.

Уявлення – це чуттєвий образ предмета, що в даний момент не сприймається, але сприйнятий раніше в тій чи іншій формі. Так, уявлення про людину, з якою доводилося зустрічатися раніше, або про предмет, що є в приміщенні.

Роль чуттєвого відображення дійсності в забезпеченні всього людського пізнання надто значна: по-перше, органи чуття є єдиним каналом, що безпосередньо зв'язує людину із зовнішнім предметним світом; по-друге, без органів чуття людина не здатна взагалі ані до пізнання, ані до мислення. Втрата частини органів чуття утруднює, ускладнює пізнання, але не перекриває можливостей (це пояснюється взаємною компенсацією одних органів чуття іншими, мобілізацією резервів у діючих органах чуття спроможністю індивіда концентрувати увагу, волю тощо). По-третє, раціональне базується на аналізі того матеріалу, що дають органи чуття. Регулювання предметної діяльності здійснюється, насамперед, за допомогою інформації, яку отримують органи чуття. Органи чуття дають той мінімум первинної інформації, що виявляється необхідною для різностороннього пізнання об'єкта, щоб розвивати наукове знання. Однак чуттєве пізнання дає знання лише про зовнішні властивості предметів, про окремі конкретні речі. Практична ж діяльність зіштовхує людину з різноманітними властивостями предметів. Людина прагне до узагальнення сприйнять і уявлень, до проникнення в суть речей, до пізнання законів природи і суспільства. А це неможливо без абстрактного мислення.

На відміну від чуттєвого пізнання, мислення відображає зовнішній світ в абстракціях. Абстрактне раціональне мислення здатне узагальнювати безліч однорідних предметів (меблі, будинок, овочі, війна, політика тощо), виділяти найважливіші властивості, розкривати закономірні зв'язки, відображати дійсність в узагальнених образах шляхом оцінки. Особливостями абстрактного мислення є: по-перше, те, що мислення відображає дійсність в узагальнених

образах. На відміну від чуттєвого пізнання, мислення абстрагується від одиничного (окремого), виділяє в предметі загальне, що повторюється, істотне. Виділяючи загальні ознаки, притаманні всім студентам, молоді, створюємо абстрактний образ студента з притаманними узагальненими якостями (професіоналізм, висока загальна культура, мужність, рішучість, принциповість тощо). Узагальнюючи отримані знання, люди шляхом абстрактного мислення відкривають закони природи, суспільства і пізнання, проникають в суть явища, встановлюють закономірний зв'язок між ними. По-друге, те, що мислення – процес опосередненого відображення дійсності. За допомогою живого споглядання пізнаємо лише те, що безпосередньо впливає на органи чуття. Людина бачить березовий гай, чує спів птахів, вдихає пахощі квітів. Завдяки абстрактному мисленню отримуємо нові знання не безпосередньо, а на основі вже наявних знань, тобто опосередковано. Знання, отримане з уже наявних знань, без звернення в кожному конкретному випадку до досвіду, до практики, називається вивідним, а сам процес отримання – виведенням. Отримання нових знань шляхом виведення значно застосовується в пізнавальній діяльності людини.

Мислення нерозривно зв'язане з мовою. Яка б думка не виникла в голові людини, може виникнути й існувати лише на базі мовного процесу, у словах і реченнях. За допомогою мови люди висловлюють і закріплюють результати розумової праці, обмінюються думками, домагаються взаємного розуміння. Мислення – процес активного відображення дійсності. Активність характеризує весь процес пізнання, але, насамперед, абстрактне мислення. Створюючи абстракції, людина перетворює знання про предмети дійсності, відволікається від них, оперує ідеальними образами, висловлюючи їх не тільки засобами природної мови, але й символами формалізованої мови, яка відіграє особливу роль у сучасній науці. Отже, узагальнений і опосередкований характер відображення дійсності, безперервний зв'язок з мовою, активний характер відображення – такі основні особливості абстрактного мислення.

Існують і форми абстрактного мислення: поняття, судження, умовивід.

При розгляді **третього питання** слід нагадати, що істина є адекватне відображення дійсності у свідомості людини. Це стан певного знання про річ, про відповідність з нею самою. Істина може бути тільки об'єктивною. Це потрібно розуміти так, що у нашому знанні є такий зміст, який не залежить ні від людини, ні від людства. Об'єктивна істина здобувається не відразу цілком і повністю. Отже, тому виникає проблема співвідношення абсолютної і відносної істини.

Семинар необхідно завершити розглядом того, чим відрізняється наукове осягнення дійсності від буденного пізнання, аналізом форм наукового пізнання (факти, питання, проблема, гіпотеза, теорія), методів емпіричного та теоретичного пізнання (сходження від абстрактного до конкретного, формалізація, моделювання, аналіз і синтез, індукція, логічне та історичне, вимірювання, експеримент). (Див. джерела [1, 6]).

Проблема відповідності знань об'єктивної реальності відома у філософії як проблема істини. Питання: що таке істина є, по суті, питанням про те, як взаємодіє знання із зовнішнім світом, як встановлюється і перевіряється

відповідність знань і об'єктивної реальності. Проблема істини є проблема достовірного, правильного, адекватного (від лат. *adaequatus* – прирівняний) знання, сформульована й усвідомлена ще у Стародавній Греції. В чому ж суть істини? Елеати і софісти сумнівалися в тому, що знання людини, особливо чуттєві, дають вірні відомості про навколишній світ, правильно відображають. Платон наполягав, що можливі лише знання про вічні і незмінні ідеї, а відомості про чуттєвий світ, тобто думки, недостовірні. Тому і виникла проблема встановлення відповідності між знаннями і об'єктивними явищами. Така відповідність одержала у філософії назву істини. Арістотель писав: «Істину говорить той, хто вважає роз'єднане роз'єднаним і зв'язане - зв'язаним, а неправдиве – той, хто думає протилежне тому, як стоїть справа з речами». Арістотель сформулював класичну концепцію істини, що збереглася до сучасності. За концепцією, істина – це відповідність не між окремими поняттями і об'єктивними явищами і процесами, а між певними твердженнями, тобто судженнями і висловлюваннями, і об'єктивним станом справ. Справді, поняття «парне число», «закон тяжіння», «тюфтельки», «спин» самі собою не неправдиві і неістинні. Проте твердження, включаючи ці поняття, наприклад, «всі парні числа діляться на п'ять без залишку», «закон тяжіння не перешкоджає польоту реактивних літаків», «спин – особлива фізична характеристика деяких елементарних часток», «тюфтельки виготовляються з лекованої сталі», можуть бути неправдивими або істинними. Так, парні числа і тюфтельки твердження неправдиві, тоді як закон тяжіння і спин істинні.

Поняття, судження й умовиводи, за допомогою яких висловлюються знання про навколишній світ і про самих себе, є не тільки відображенням навколишнього світу, але й продуктом діяльності. Отже, в знаннях є щось, що залежить від людини, що їх виробляє, тобто суб'єкта пізнання. Оскільки ж знання відображають об'єктивний світ, є в них і такий зміст, що ані від людини, ані від людства не залежить, і, отже, залежить лише від об'єктивного світу. Тут можна ввести поняття «об'єктивна істина», під якою розуміється зміст людських знань, незалежних від свідомості і волі людей, і відповідно відображуваним предметам, явищам матеріального світу. Твердження, що вода при нормальному тиску і температурі +100° за Цельсієм кипить і перетворюється на пар, є об'єктивною істиною. Хоча те, що вимірюємо температуру кипіння за шкалою Цельсія, а не за шкалою Фаренгейта або Реомюра, залежить від людини, тоді як сам факт кипіння і перетворення води на пар ані від людини, ані від людства не залежить.

Істинне знання і сам об'єктивний світ розвиваються. У Середньовіччі люди вважали, що Сонце і планети обертаються навколо Землі. Це неправда чи істина? Те, що людина спостерігала рух світила з єдиного «спостережного пункту» – Землі, приводило до неправдивого висновку про те, що Сонце і планети обертаються навколо неї. Тут видима залежність знань від суб'єкта пізнання, але в такому твердженні і зміст, незалежний ані від людини, ані від людства, а саме знання про те, що планети Сонячної системи рухаються, полягало зерно об'єктивної істини. В ученні Миколи Коперніка стверджувалося що центром планетарної системи є Сонце, а планети і Земля обертаються

навколо Сонця концентричними колами. Тут уже частка об'єктивного змісту значно вища, аніж в колишніх уявленнях, але далеко не все повністю відповідало об'єктивній реальності, бо не вистачало астрономічних спостережень. Кеплер, спираючись на спостереження свого вчителя Тіхо Браге, показав, що планети обертаються навколо Сонця не колами, а еліпсами. Це ще істинніше, ще вірніше знання. Сучасна астрономія обчислила траєкторії і закони обертання планет ще точніше. Отже, об'єктивна істина історично розвивається. З кожним відкриттям її повнота зростає.

Форму вираження об'єктивної істини, залежну від конкретних історичних умов, що характеризують ступінь її точності, суворості і повноти, що досягнута на такому рівні пізнання, називають відносною істиною. Отже, весь розвиток людського пізнання, в тому числі і науки, є постійна зміна одних відносних істин іншими, що повніше і точніше висловлюють об'єктивну істину. Процес пізнання є дедалі більш і більш повне і точне пізнання об'єктивної істини. Повне, точне, всебічне, вичерпне знання про будь-яке явище називають абсолютною істиною.

Виникає питання: «чи можна досягти і сформулювати абсолютну істину?». Агностики на це питання відповідають негативно, посилаються на те, що в процесі пізнання справу мають лише з відносними істинами. Кожна з них, розмірковують агностики, виявляється іноді не повністю точною і повною, як в прикладі із Сонячною системою. Отже, вичерпне знання недосяжне. Метафізики вважають, що абсолютну істину можна пізнати і висловити в якийсь момент діяльності раз і назавжди. Часто здається, що в дуже простих випадках досягти абсолютного знання можна. Хіба не абсолютна істина твердження: Київ – столиця України! Але чи дасть це твердження вичерпне знання про чисельність населення Києва, про площу, кількість будинків, про те, коли Київ став столицею України тощо? Навіть якщо такі відомості вказати на якусь конкретну дату, через певний період дані виявляться неточними. От і виходить, що абсолютна на перший погляд істина насправді є істиною відносною, бо не має повного, вичерпного, раз і назавжди вірного знання про столицю. Чим складніше те чи інше явище, тим важче досягти абсолютної істини, тобто повного, вичерпного знання про явище. І все ж таки абсолютна істина існує, її треба розуміти як ту межу, до якої прагне людське пізнання. Кожна відносна істина – це сходинка, крок, що наближає до певної мети.

Отже, відносна й абсолютна істини – це лише різні рівні, або форми, об'єктивної істини. Знання завжди відносне, бо залежить від рівня розвитку суспільства, техніки, стану науки тощо. Чим вище рівень пізнання, тим повніше наближаються до абсолютної істини. Але процес може тривати нескінченно, бо на кожному етапі історичного розвитку відкриваються нові сторони і властивості в навколишньому світі і створюються дедалі повніші і точніші знання. Такий постійний процес переходу від одних відносних форм об'єктивної істини до інших – найважливіший прояв діалектики в процесі пізнання. Кожна відносна істина містить у собі частку абсолютної. І навпаки, абсолютна істина – це межа нескінченної послідовності істин відносних, тобто можна сказати, що будь-яка істина абсолютно-відносна.

Точне врахування всіх умов, в яких перебуває об'єкт пізнання, допускає конкретність істини. Конкретність – це властивість істини, основана на знанні реальних зв'язків, взаємодії всіх сторін об'єкта, головних суттєвих властивостей, тенденцій розвитку. Так, істинність або хибність тих чи інших суджень не може бути встановлена, якщо не відомі умови місця, часу і т. п., в яких сформульовані. Судження, що вірно відображає об'єкт в таких умовах, стає неправдивим до того ж об'єкта в інших обставинах. Наприклад, судження «вода кипить при 100 ° за Цельсієм» істинне лише за умови, що йдеться про звичайну воду і нормальний тиск. Це положення втратить істинність, якщо взяти так звану важку воду або змінити тиск. Що дає людям гарантію істинності їх знань, служить підставою для відокремлення істини від обману і помилок? Ще Іммануїл Кант писав: «... все питання в тому, щоб знайти загальний і вірний критерій істини для всякого значення». Кожний об'єкт поряд із загальними рисами наділений і індивідуальними особливостями, має свій унікальний контекст життя. За таких умов поряд з узагальненим потрібен і конкретний підхід до об'єкта: немає абстрактної істини, істина завжди конкретна. Чи істинні, наприклад, принципи класичної механіки? Так, істинні стосовно до макротіл і порівняно невеликих швидкостей руху. За такими межами принципи механіки перестають бути істинними. Принцип конкретності істини вимагає підходити до фактів не з загальними формулами і схемами, а з урахуванням конкретної обстановки, реальних умов.

Відомі філософи Рене Декарт, Бенедикт Спіноза, Готфрід Лейбніц пропонували брати за критерій істини ясність і чіткість мислимого. Ясно те, що відкрите для спостережливого розуму і з очевидністю визнається, не викликаючи сумніву. Так, істиною є «квадрат, який має чотири рівні сторони». Таке розуміння критерію істинності спирається на віру через логіку мислення, достовірність сприймання реальності. Однак, служити єдиним критерієм істини не може. Бо що могло бути більш ясным і очевидним, ніж непорушність Землі! І тисячоліттями людство не мало сумніву. Висувався і такий критерій істини, як загальна значимість: істинно те, що відповідає думці більшості. Проте ще Демокріт говорив, що питання істинності не вирішується більшістю голосів. З історії науки відомо, що першовідкривачі, як правило, відстоюючи істину, виявлялися самотніми. Існує в деяких філософських системах і такий критерій істини, як принцип прагматизму, що визначає значення істини її практичною корисністю. «Істиною прагматизм визнає те – і це єдиний критерій істини, – вказував У. Джеймс – що краще всього «працює» на людину, веде людину, що більш за все підходить до кожної частини життя і поєднано з усією сукупністю досвіду, – причому нічого не повинно бути опущене. Якщо релігійні ідеї виконують ці умови, якщо, зокрема, виявиться, що поняття про Бога задовольняє, то на якій підставі прагматизм заперечуватиме буття Боже...». Виходячи з розуміння істини як практично корисного, прагматизм навіть Бога виводить «для практики». Критерій істини не знайти в мисленні самому по собі, немає його і в дійсності, узятій поза суб'єктом. Критерій істини, вважає багато хто з філософів, полягає в практиці. Пізнання базується на практиці,

тому шляхи до розкриття природи і суттєвості пізнання необхідно шукати в практиці – об'єктивній основі всіх форм людської діяльності.

Четверте питання. Студент повинен уявити роль практики у теорії пізнання. Що таке практика. Яку роль вона виконує. Звернутись можливо до джерел [5, 6, 7].

Проблема *практики* включає ставлення до природи, інститутів соціального життя, а також ставлення людини до інших людей. Категорія практики становить гранично абстраговане філософське поняття.

Теорія та практика – філософські категорії, що визначають духовну і матеріальну сторони єдиного суспільно-історичного процесу пізнання і перетворення природи та суспільства. Теорія – узагальнений у свідомості досвід людей, сукупність знань про навколишній світ; відносно самостійна система знань, що відтворює в логіці понять об'єктивну логіку речей. На відміну від старої, емпіричної і позитивістської (зокрема, прагматичної) позиції, марксистська філософія розглядає практику не як чуттєвий суб'єктивний досвід особистості і не як здійснювану тільки за суб'єктивними мотивами дію.

Практика – діяльність людей, що забезпечує існування і розвиток суспільства, насамперед, об'єктивний процес матеріального виробництва, що становить основу життя людей, а також революційно-перетворююча діяльність соціальних спільностей людей і всі інші форми практичної суспільної діяльності, що ведуть до змін світу. Науковий експеримент також є одна з форм практики.

Теорія і практика нерозривно зв'язані, єдині, не існують одне від одного. Постійно впливають одне на одного. Основою взаємодії є практика. Саме практична суспільно-виробнича діяльність породжує і на кожному етапі розвитку визначає свідомість, а разом з нею і теоретичне освоєння дійсності. Люди діють свідомо, так або інакше осмислюючи дійсність. Це не означає, що в своїх діях люди прямо керуються якоюсь чітко визнаною науковою теорією. Але їх діяльність завжди спрямовується певною сукупністю знань. На зорі історії людства єдиною формою існування таких знань стала єдина, неподільна буденна свідомість.

Осмислення трудових навиків, емпіричні узагальнення результатів дії і спостережень, легенди і вірування, вірне і фантастичне відображення суспільного буття, ці теоретичні уявлення не становили логічно чіткої системи понять, не будучи науковим відтворенням об'єктивної логіки дійсності. Зате їх зв'язок з практикою став настільки повним, що теорія стала безпосередньо вплетена в «мову реального життя – з практичною діяльністю людей». З поділом праці на розумову і фізичну теорія і практика розбігаються на різні суспільні полюси. Продовжуючи залежати одне від одного і взаємодіючи, теорія і практика перетворюються на відносно самостійні форми суспільної діяльності. Поява чистої теорії як відносно самостійної і спеціальної галузі діяльності стала одним з величких революційних стрибків в історії людства.

Розвиток теоретичного дослідження, абстрактно-логічна форма теорії дозволили людям глибше проникнути в суть природних явищ, створити

постійно розвиваючи наукову картину світу. З іншого боку, для самих учених зв'язок теорії і практики став не такий зрозумілий. На такій основі в поєднанні з характерним для приватновласницького суспільства індивідуалістським світоглядом виникали різні ілюзії: від погляду на пізнання як на акт індивідуального пасивного споглядання теоретиком навколишнього його середовища до ідеалістичних філософських систем, що розглядають теоретичну свідомість (ідеї) як таку, що творить дійсність. З такого моменту свідомість може справді відобразити себе, тому що свідомість не що інше, як усвідомлення існуючої практики.

В історії філософії уявлення про практику пройшло складний шлях. Для давньогрецької філософії з її зневагою до фізичної праці як до суто рабської долі; характерний підхід до діяльності, за якої гідним вільної людини вважалося споглядально-пізнавальне ставлення до світу. Сама дійсність мислилась з позицій раціональності, тобто усвідомлення людиною добродішних вчинків; а найдобродішнішим вважалася поведінка мудреця, який усвідомлював єдність і універсальність істинного буття теоретично на протигагу різноманітній плинності чуттєво-сприймаючого світу.

У світогляді епохи Середньовіччя негативістське ставлення до чуттєво-предметного світу поглибилось. Праця вважалася покаранням, даним людству за гріхи, а також як необхідність, не покладаючи рук, здобувати свій хліб. Природа ж втрачала самоцінність і розглядалась як щось похідне від божественної субстанціональності. Істинно ж людською формою діяльності вважалась духовна, що спрямовувалась на осягнення Бога як реальності. У пізньому християнстві тенденція ця посилилась в аскетизмі – формі практично-моральної поведінки, яка мала на меті приборкання гріховно-чуттєвого початку в людині й зорієнтування її на відмову від спокус предметного буття. Лише епоха Відродження змогла перебороти негативізм у ставленні до природного і пробудити зацікавлення до її безпосереднього вивчення. Саме ренесанське ставлення до особи вперше підносить людину на такий рівень, коли людина спроможна сама творити себе й перетворювати природу відповідно до своїх уявлень про ідеал. Проте, сенс людської діяльності представники епохи Відродження вбачали все ж не в практичному перетворенні світу, а в творчості, що сама по собі є самометою. Але хиби у ставленні до предметної діяльності як до нижчої, що поступається розумово-теоретичній, виправлені: протестантизм відверто проголосив фізичну працю необхідною для користі суспільства, а тому гідною всілякої поваги.

Пізніше, в XVII – XIX, а потім і в XX ст., перед людством знову стала проблема науковості людської практичної діяльності, і концентрується увага на пізнанні діяльності. Методологія наукового пізнання орієнтувала людину то на предметний світ як джерело знання і головну основу людського існування (емпіризм Френсіса Бекона і Томаса Гоббса), то на раціональне осмислення світу логічними засобами (раціоналізм Рене Декарта, Бенедикта Спінози, Готфріда Лейбніца). Представники Просвітництва продовжили гносеологічну традицію у розгляді діяльності, проте механістична обмеженість розуміння суті природи й самого індивіда не дала можливості їм осмислити історично

мінливість людської практики. Індивід за суттю мислився як пасивний відтворювач формуючого впливу навколишнього світу, тому вчинки особистості трактувались як реакція на негативне коригування середовищем звично природної людської самості. В епоху Просвітництва значно розповсюдилося розуміння практики (яке бере початок ще від античності й отримує новий поштовх у філософії Джона Локка), як свідомої моральної діяльності, а наукою, що її вивчає, стає етика. Причому розрив між об'єктивною реальністю зберігався: світ – суб'єкт споглядання, дії людини спрямовувалися лише на саму себе, на реалізацію природних схильностей. Таке розуміння людської діяльності як суб'єктивної, безвідносної до предметної дійсності, притаманне всім представникам матеріалістичної школи до Людвіга Фейєрбаха включно. Практику Людвіг Фейєрбах розглядав як онтологічність людини, її чуттєву активність, що виражає суть індивіда.

Ідея активності суб'єкта пізнавальної діяльності вперше в історії філософії висловлена представниками ідеалістичного напрямку німецької філософії. Німецький філософ Іммануїл Кант намагався чітко розмежувати емпіричні та теоретичні знання. Теоретичний розум, на думку Іммануїла Канта, не спроможний пізнавати процеси об'єктивної реальності. Люди пізнають лише уявність речі у собі, а не саму річ. Іммануїл Кант не допускав практики у гносеології, тому і категорії теоретичного розуму мали не предметне походження, а виводились зі змісту переддосвідної свідомості, тобто апіорні. Тому теоретичний розум поступався практичному. Практична свідомість є не що інше, як морально-імперативна філософія, тобто вчення про моральність, що має не споглядальність, а повністю предметність. Ще більше філософ Йоганн Фіхте підкреслював активність діяльності суб'єкта, вбачаючи виявлення абсолютної незалежності волі. Практичний розум орієнтує людину на перетворення світу в результаті доцільної усвідомленої дії і поширює свою владу на сферу політики, економіки, права, моралі тощо. Можна сказати, що Йоганн Фіхте вперше в історії звернув увагу на розбіжність форм соціального досвіду.

З позиції Георга Гегеля, існування людини передбачає активність її перетворюючих дій у ставленні до природи. Предмети природи, що потрапили в коло людських інтересів, розпредмечуються, тобто людина виявляє і використовує для себе їх суттєві властивості. З іншого боку, у процесі праці відбувається перехід на предмет людських здібностей, які фіксуються і стають об'єктивними, тобто опредмечуються. Єдність опредмечення та розпредмечення і є працею, діяльністю, зміст якої – пізнання світу, зміна якого людиною є доцільною. Оскільки такий процес не обмежується індивідуальними зусиллями однієї особистості, виникають і суспільні відносини між людьми. Людина, пізнаючи і змінюючи реальність, створює свій власний світ – світ культури. Проте джерело предметної діяльності Георг Гегель вбачав не в людському, а в абсолютному суб'єкті. Справді, діяльною особою, на думку Георга Гегеля, є духовна субстанція – суб'єкт історичного процесу. Люди в такому випадку виступають лише знаряддям світової волі, реалізуючи приватну мету, що виходять з умов їх існування, виконують загальні завдання абсолютного розуму, який прагне до самореалізації.

Отже, до німецького класичного ідеалізму в історії філософії діяльність досліджувалась лише з позицій теоретико-пізнавального аспекту. Матеріалісти, розглядаючи пізнання як регулятор специфічно людського ставлення до світу, вбачали у відкритті таємниць природи можливість утилітарного їх використання, що пізніше Карл Маркс назвав «брудним торгашеським» підходом до практики. Ставлення до суб'єкта у німецькому класичному ідеалізмі вільне від утилітаризму. Але, ідеалістично інтерпретуючи цілісність людської діяльності, німецькі філософи розглядали теорію і практику як різні, не порівнювані гносеологічні явища. І нарешті, Людвіг Фейєрбах знов повторив помилки попереднього матеріалізму, коли намагався абстрагуватись від предметної діяльності, її цілісності, обмежуючи людське ставлення до світу винятково сферою пізнання. У взаємозв'язках суб'єкта з природою вбачав лише одну сторону – вплив природи на людину, практику зводив до споглядання, а істину – винятково до того, що відповідало людському роду. Ці недоліки подолані марксизмом. Концепція практики, сформульована марксизмом, так чи інакше підтримується більшістю філософських течій.

Лекція № 3 **ТЕМА 3. ДІАЛЕКТИКА ТА ЇЇ АЛЬТЕРНАТИВИ**

Семінар № 3 ***Діалектика***

1. Поняття діалектики у філософії. Категорія розвитку. Прогрес і регрес.
2. Закони і категорії діалектики.
3. Альтернативи діалектики.

Реферати

1. Системний підхід у науковому пізнанні.
2. Параметрична загальна теорія систем як варіант системної методології.
3. Історичні форми діалектики.
4. Принцип загального зв'язку.

Література

1. Введение в философию. – М.: ИПЛ, М.: Политиздат, 1990.
2. Ленин В. И. Карл Маркс. Раздел "Диалектика" / Ленин В.И., Карл Маркс.; полн. собр. соч. – Т.16.
3. Ленин В. И. Философские тетради. / Ленин В. И.; полн собр. соч. – Т. 29.
4. Маркс К. Капитал / Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т. 23.

5. Маркс К. К критике политической экономии. Предисловие / Маркс К., Энгельс Ф., Соч. [2-е изд.]. – Т. 13.
6. Философия: навч. посіб. – К.: Фіта, 1994.
7. Шептулин А. П. Категории диалектики / А. П. Шептулин. – М.: Политиздат, 1971.
8. Энгельс Ф. Анти - Дюринг / Маркс К., Энгельс Ф. [2 изд.]. – Т. 20.
9. Уемов А. Лекции и задачи по метафизике в двух частях / Уемов А., Терентьева Л. – Одесса: Астропринт, 2009.
10. Уемов А. И. Системные аспекты философского знания / Уемов А. И. – Одесса: Негоциант, 2000. – 160 с.
11. Уемов А. И. Системный подход и общая теория систем / Уемов А. И. – М.: Мысль, 1978. – 272 с.
12. Уемов А.И. Формальный анализ принципа универсальности системного подхода / Уемов А.И., Цофнас А.Ю. // Философские науки. – 1988. – № 11. – С. 25-33.
13. Уемов А.И. Использование языка тернарного описания для определения меры целостности систем / Уемов А. И. // Материалы V Общероссийской научной конференции: [«Современная логика: проблемы теории, истории и применения в науке»]. Июнь 1998. – Санкт-Петербург. – С. 376-378.

Методичні рекомендації до семінару та лекційний матеріал

Відповідаючи на **перше питання**, студентам потрібно розкрити поняття "діалектика", виявити як змінювався його зміст в історії філософії.

Важливо зрозуміти , що діалектика – це наука про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства та мислення, а також філософський метод пізнання явищ і процесів дійсності.

Студентам слід знати, що філософія включає до свого предмета низку принципів, серед яких основними є принцип взаємозв'язку і взаємодії речей, явищ та принцип їх розвитку. На основі об'єктивних критеріїв філософія дає типологію зв'язків у природі, суспільстві, пізнанні (див. джерела [1, 6, 8]).

Матеріалістична діалектика

Принципи діалектики – вихідні, об'єктивні за змістом ідеї матеріалістичної діалектики, що поряд із законами діалектики, категоріями діалектики відображають найзагальніші закономірності процесу розвитку предметів і явищ об'єктивної реальності й виконують методологічну функцію у науковому і філософському пізнанні. Насамперед, матеріалістична діалектика спирається на принцип матеріалістичного монізму, тобто визнає, що світ, всі предмети і явища мають єдину матеріальну основу, що матерія первинна і вічна, а дух вторинний. Наступний принцип – принцип єдності діалектики буття і діалектики мислення. Це означає, що матеріалістична діалектика визнає здатність мислення людини пізнати цей світ, адекватно відобразити його

властивості. Ці принципи є вихідними не тільки для матеріалістичної діалектики, а і для сучасної матеріалістичної філософії в цілому.

Принципами власне діалектики можна назвати принципи загального зв'язку і загального розвитку явищ у світі. Визнання загального зв'язку явищ у природі, суспільстві і мисленні вимагає системного дослідження цих явищ, на протипагу метафізичному методу, який розглядає світ у сукупності ізольованих явищ.

Визнання принципу загального розвитку означає не тільки визнання діалектикою наявності розвитку у природі, суспільстві і мисленні, а й відображає глибинну сутність процесу руху матерії як саморуху, формоутворення нового, як саморозвитку матерії. У пізнанні цей принцип вимагає дослідження предметів і явищ дійсності: а) об'єктивно, б) у русі, в) у розвитку, г) у саморусі, д) у саморозвитку, тобто через дослідження суперечностей цих предметів і явищ, розвитку цих суперечностей і, таким чином, з'ясування внутрішніх джерел руху і розвитку. Це означає, що діалектика виходить із визнання того факту, що предмети і явища мають у своїй основі протилежності, існують через єдність цих протилежностей. Узагальнюючи, можна сказати, що діалектика спирається на принцип єдності і боротьби суперечностей, на принципи переходу кількісних змін у якісні, на принцип заперечення заперечення. Як бачимо, у філософському розумінні цієї проблеми основні закони діалектики і виступають як основоположні, фундаментальні принципи і буття, і усвідомлення об'єктивної дійсності. Є й інше розуміння цієї проблеми, коли до принципів включають також причинність, цілісність, системність. У ширшому тлумаченні – це і принципи відображення, історизму, матеріальної єдності світу, практики, невичерпності властивостей матерії тощо.

Гегелева діалектика

До Гегеля логіка, як правило, розглядалась як наука про суб'єктивні форми мислення. Гегель не заперечує існування такої форми дисципліни, її корисності для пізнання, називає її наукою про елементарні форми і закони правильного мислення – формальна логіка. Гегель намагається подолати суб'єктивістське тлумачення логічних форм і дати їх об'єктивне тлумачення як форм живого, реального змісту, форм розвитку всього конкретного змісту світу і його пізнання. Тому він ставить перед логічною наукою універсальне завдання досліджувати всі загальні закономірності розвитку пізнання, мислення як першооснови усього, що існує.

Гегель поділяє свою логіку на об'єктивну, до якої включає вчення про буття і сутність, та на суб'єктивну логіку – вчення про поняття (зовні схожу на традиційну формальну логіку, хоч цей поділ і носить умовний характер). Вся логіка, за його думкою, має об'єктивне значення, збігається з наукою про речі, що досягаються в думках.

Наука про буття, за Гегелем, розглядає реальність, яка дана людині в її чуттєвому сприйнятті. Синтез чуттєвого сприйняття відбувається у діяннях, які перетворюють фрагменти уявлень про буття в єдину цілісну дію щодо внесення

змін у дійсність.

Наука про сутність доводить, що діяння можуть будуватися не тільки під час використання даних органів чуття. Свідомі зміни буття можуть здійснюватись у результаті використання понять про чуттєво не надане – сутність. Кожний предмет складається із двох головних властивостей: бути внутрішньо диференційованим, складовим з різних частин, властивостей і бути цілим, єдиним, неподільним під час взаємодії з іншим предметом. Усвідомлення факту, що предмети внутрішньо диференційовані, а разом з цим – єдині, дає змогу використовувати їх, враховуючи чуттєво не надані властивості для чуттєво даних змін і, навпаки, істина полягає у тому, щоб розуміти предмет як ціле.

Вчення Гегеля про поняття поглиблювало аристотелівську теорію про форму, яка формує інші форми. Усе, що існує, перебуває у процесі формування того, що ще не існує. Разом з цим те, що не існує, перебуває у формі поняття в тому, що існує, в зародковому стані. Тому володіння поняттям уможлиблює розглядати існуюче як вже неіснуюче, недійсне, вмираюче буття. Дійсне буття, те, яке пробиває собі дорогу в існуючому (яке визначає суть того, що є, через те, що буде) межує із випадковістю, тими умовами, обставинами, які ніколи не відтворюються, зникнуть як риштування після побудови храму.

Дійсне буття завжди є інтегруючий результат розмаїття минулого, тому поняття про нього дається у формі конкретної ідеї майбутнього.

Гегель розвиває діалектичну думку про те, що будь-яке начало є нерозвинений результат, а результат є розвиненим началом. Мислення починається з відчуття, походить з емпірії, але це тільки вихідний рівень мислення, початковий етап власної діяльності. Думки, поняття, категорії, що досліджуються Гегелем, утворюють шаблі мислення, що само себе визначає.

Наявні загальні поняття перебувають у безперервному русі, у переходах від одних до інших аж до протиставлення самих собі. У протиставленнях понять відкривається властивість мислення здійснювати переходи від одного до іншого. Розвиток понять відбувається шляхом переходу від односторонностей, абстракцій, бідних змістовно, до понять, багатих різноплановим змістом.

Гегель розглядає загальні поняття, історично сформовані у процесі пізнавального розвитку, такі, як буття, ніщо, становлення, якість, кількість, межа, сутність, тотожність, відмінність, протилежність, суперечність, необхідність, випадковість, можливість і дійсність тощо. Гегелю вдалося довести, що усі загальні поняття взаємопов'язані між собою, що вони фіксують різні ступені поглиблення людиною розуміння сутності усього існуючого.

Логіка Гегеля є системою, логічна конструкція і зміст її розвиваються шляхом руху від абстрактного (буття) до конкретного (ідея). Цей метод руху логічної науки уявляється Гегелем рухом самої об'єктивності.

Гегелівська ідея розвиває сама себе за правилами діалектичної тріади: теза – антитеза – синтез. Кожна логічна категорія, як і кожний розділ всього курсу логіки, як і кожна частина філософської системи, в цілому розвиваються тріадичним порядком: буття – сутність – поняття, чутливість – розсудок – розум, одиничне-особливе-всезагальне... Тріадичність самодіяльності поняття

– це принцип гегелівської філософії, впливає з його діалектичного методу. Діалектичний синтез протилежностей здійснюється або підкоренням протилежних сторін, категорій третьою, вищою (причина – дія – взаємодія), або встановленням субординації (підпорядкування).

Гегель відрізняв два підрівні діалектичної логіки: розсудкову діалектику, яка здатна об'єднати і протиставити протилежні начала, але не може їх синтезувати, показати їх взаємопереходи, та розумну діалектику, що вміє це зробити. Розвиток останньої є найбільшим історичним досягненням Гегеля. Узагальненим виразом розумної діалектики стали три основні закони: переходу кількісних змін в якісні, єдності і боротьби протилежностей, заперечення заперечення.

Розгляд **другого питання** доцільно почати з загальної характеристики категорій діалектики.

Категорії – це найбільш загальні поняття науки, що використовуються для описання тієї діяльності, яку дана наука вивчає. Треба звернути увагу на те, що категорії – ідеальні, суб'єктивні за формою й об'єктивні за змістом. Вони постійно знаходяться у розвитку, який здійснюється під впливом мінливої реальності, практики і знань, що постійно розвиваються.

Студентам слід розібратися в тому, що спільного у в чому відмінність категорій філософії і конкретних наук.

Крім категорій друге питання передбачає вивчення законів діалектики. Спочатку треба сформулювати поняття закону, потім розкрити суть основних законів діалектики.

Закон – це те, що з необхідністю виявляється за відповідних умов. Наприклад, відомий у фізиці закон залежності опору провідника від складу провідника, його довжини і площі поперечного перерізу з необхідністю виявляється у кожному випадку проходження електричного струму по провіднику, оскільки він зумовлений природою речовини, з якої зроблено провідник, притаманними йому об'єктивними характеристиками.

Але ж закон являє собою не тільки необхідний зв'язок, а обов'язково і загальний, бо він властивий для багатьох явищ. Наприклад, закон напіврозпаду, згідно з яким у певний (свій для кожної речовини) відрізок часу розпадається половина речовини, у якій би кількості вона не була взята, виявляється не в одному якомусь радіоактивному процесі, а й в усіх аналогічних процесах, властивий для будь-яких радіоактивних речовин, тобто є загальним зв'язком. Це стосується будь-якого закону природи, суспільства і людського мислення.

У той самий час закон є стійким зв'язком, бо має місце протягом усього часу існування відповідної форми руху матерії (певної стадії її розвитку) або мислення і буде існувати, поки існують ці явища і предмети.

Отже, закон виявляє зв'язок, що є об'єктивним, незалежним від нашої волі та свідомості. Це істотний і необхідний зв'язок, оскільки розкриває важливі відношення між тілами і явищами, з неминучістю виявляється кожного разу, коли вони взаємодіють. Крім того, це стійкий зв'язок між явищами і предметами, що повторюється.

Таким чином, **закон** – це об'єктивний, загальний та істотний зв'язок явищ і предметів, який характеризується усталеністю та повторюваністю.

Закон єдності та боротьби протилежностей розглядається як ядро діалектики, оскільки саме він розкриває внутрішні джерела процесу розвитку предметів і явищ. В. І. Ленін називав його суттю, ядром діалектики.

Найважливіші категорії, якими ми оперуємо, розглядаючи цей закон: тотожність, відмінність, протилежність, суперечність. Всім предметам і явищам навколишнього світу властива відносна стійкість, визначеність, інакше вони просто не існували б. Цей момент сталості, стійкості, єдності, різноманіття та безперервності відображається в категорії тотожності.

Разом з тим, кожен предмет, явище знаходяться в постійному русі, зміні. В одну й ту саму річку не можна ввійти двічі. Геракліт висловив у цій формулі плинність, рухливість, мінливість, неповторність предметів або їх відмінність.

З точки зору діалектики в реальному житті немає абсолютної відмінності, як немає і абсолютної текучості. Ці поняття існують тільки в мисленні, як, наприклад, поняття абсолютно чорного тіла. Насправді тотожність і відмінність взаємопов'язані і переплітаються, тому в реальності кожна річ не тільки дорівнює, тобто тотожна самій собі, а й різна одночасно. Наприклад, будь-який рослинний або тваринний організм кожен мить змінюється, по-перше, тому, що він безперервно засвоює одні й виділяє інші речовини; по-друге, через те, що відбуваються в ньому фізіологічні процеси суттєво змінюють внутрішні характеристики самого організму. У неорганічній природі все також перебуває в стані безперестанних механічних, електричних, хімічних змін, починаючи від мінералів, кінчаючи всією Землею. Таким чином, будь-який об'єкт, зберігаючи до пори до часу низку своїх характеристик (у цьому відношенні він тотожний з самим собою), в той самий час втрачає низку інших характеристик і здобуває нові (в цьому виявляється його відмінність від самого себе).

Стійкість і мінливість, тобто тотожність і відмінність протистояти один одному в предметі як дві протилежні сторони, що входять у дану єдність. Кожен предмет – це єдність протилежностей. Так, живий організм включає в себе мінливість і спадковість, асиміляцію та дисиміляцію, електрику характеризують позитивно і негативно заряджені частинки, продуктивні сили і виробничі відносини виступають як сторони способу виробництва. В усіх цих явищах одна протилежність не існує без іншої і в той самий час заперечує іншу. При порушенні їх єдності предмет руйнується або перетворюється на нову річ.

Протилежні сторони предметів взаємообумовлюють один одного і, взаємодіючи, утворюють суперечність. Суперечність – це певний тип взаємодії протилежних сторін, властивостей, тенденцій в предметах і між ними. Суперечності закладені у самій сутності речей, тому є формою прояву активності матерії.

Діалектична суперечність є складна динамічна система, в якій можна виділити наступні елементи: 1) взаємополювання протилежностей; 2) взаємопроникнення; 3) взаємовиключення.

Взаємополягання і взаємопроникнення означають єдність протилежностей, що виражає стійкість об'єкта. Взаимовиключення – "боротьбу", внутрішню напруженість у предметі і потребу в руйнуванні суперечностей. Однак, ці два моменти займають різне положення у структурі суперечності. Єдність протилежностей тимчасова, минула, релятивна (як їх збіг, рівність), а боротьба – абсолютна, як абсолютний процес розвитку і руху. Таким чином, момент, коли існує дана єдність протилежностей, це час відносного спокою, коли між протилежними сторонами, тенденціями ще зберігається момент рівноваги, коли нові тенденції ще не настільки вирости і зміцніли, щоб подолати свою протилежність.

З точки зору діалектики суперечності носять загальний характер. Отже, предмет можна уявити у вигляді системи суперечностей, які діляться на внутрішні і зовнішні, суттєві та несуттєві, основні та неосновні.

Отже, розвиток об'єктивної реальності та пізнання відбувається через роздвоєння єдиного на протилежні сторони, які взаємодіють одна з одною, і ця взаємодія рухає і розвиває предмет. У фізичній формі руху матерії дія закону виступає у вигляді суперечностей тяжіння і відштовхування, асоціації та дисоціації, упорядкованості – хаотичності, дії та протидії частинок і т. ін. У хімічній формі руху при збереженні цих протилежностей на перший план виступають суперечності стійкості і мінливості, асоціації і дисоціації атомів. У біологічній формі руху – це суперечність асиміляції і дисиміляції, спадковості і мінливості. У соціальній сфері – суперечність виробництва і споживання.

Закон взаємного переходу кількісних змін у якісні розкриває механізм, характер розвитку. Відповідно цьому закону незначні на перший погляд кількісні зміни, накопичуючись, приводять до докорінно якісних змін. Необхідно зрозуміти категорії властивості, міри, кількості, якості, стрибка та види останнього (поступові та стрибкоподібні).

Кожен предмет має свою специфіку, особливості, та відрізняється від інших предметів. Ці відмінності можуть бути або кількісними, або якісними.

Що таке якість? Це сукупність властивостей, ознак, які належать речам, явищам, висловлюють відносну стійкість предмета, його відмінність від інших предметів. Це те, що робить річ саме даною річчю. Якість відмежовує одну річ від іншої, один клас речей від інших. Гегель визначив якість як внутрішню визначеність речі, тотожну свого буття.

Якості об'єктивні, тобто існують незалежно від нашої свідомості, вони об'єктивно притаманні предметам і явищам.

Кількість визначеності речі, байдужа до свого буття, зовнішнього визначення. Це означає, що кількісні характеристики, змінюючись до певних меж, не змінюють буття речі.

Кількість як вираження однорідності речей, схожості і подоби характеризує величину, ступінь розвитку даної якості. Кількість виражається числом, об'ємом, величиною, відображає інтенсивність протікання процесу і т. ін.

Кількість є найважливішою характеристикою предметів і явищ, що особливо яскраво видно у Періодичній системі хімічних елементів Менделєєва, де кількісна характеристика хімічних елементів (число протонів у

атомному ядрі) є найважливішою у визначенні місця елемента у системі і його ключових характеристик.

Якість і кількість діалектично пов'язані між собою як дві протилежні сторони предмета. Як будь-які діалектичні протилежності, вони одночасно взаємно виключають і обумовлюють одна одну. Якісна визначеність речі не існує без кількісної і навпаки. Ця єдність знайшла своє відображення в понятті заходи, яке ввів Гегель. Він дійшов висновку, що безперервні кількісні зміни, досягаючи певної межі, тобто межі заходи, викликають перерву, стрибок, в результаті яких існуючий до цього предмет зникає і виникає новий, на зміну якості приходить нове.

Таким чином, міра – це єдність якості та кількості, той кількісний інтервал, усередині якого зберігається ця риса.

Поняття заходу значно використовується в теорії систем. Вчені, які займаються кібернетикою, зокрема Д. Нейман, довели, що існує критичний рівень складності системи, при досягненні якого поведінка її якісно змінюється.

Моменти переходу від одного виду заходів до іншого Гегель назвав вузловими точками заходу, а весь процес розвитку – вузловою лінією заходу. Таким чином, категорія міри дає ключ до розуміння механізму дії закону взаємного переходу кількісних змін і змін якісних, і механізму розвитку в цілому.

Розглянемо докладніше, як же відбувається розвиток з точки зору цього закону. Процес розвитку предмета здійснюється у вигляді кількісних та якісних змін; кількісні зміни, досягнувши межі заходу, порушують її, викликаючи корінні, якісні зміни. Стара якість зникає, і на зміну їй приходить новий предмет зі своїм особливим, якісним та кількісним визначенням.

Закон цей носить загальний характер, діючи в природі, суспільстві і мисленні.

У живій природі прикладом може служити еволюційна теорія Дарвіна про походження видів шляхом природного відбору. У суспільному житті – зміна формацій в результаті зростання продуктивних сил і зміни виробничих відносин.

Закону підпорядковується і розвиток людської думки. Так, з історії розвитку фізики відомо, що коли прогрес фізики впритул підвів до необхідності створення теорії відносності, до цього відкриття незалежно один від одного наближалися кілька вчених: Анрі Пуанкаре, Поль Ланжевєн і сам А. Ейнштейн. Якби її не відкрив А. Ейнштейн, який раніше за інших зрозумів необхідність перегляду традиційних фізичних теорій, то її б створили інші вчені, можливо, пізніше і в іншій формі. Це визнавав і сам Ейнштейн, бо ідея вже витала в повітрі.

Перехід кількісних змін у якісні супроводжується і зворотним процесом: нова якість породжує нові кількісні зміни. Тому ми говоримо про взаємну переходи кількісних змін і змін якісних.

Сам перехід від старої якості до нової на відміну від кількісних змін (безперервності) здійснюється завжди у вигляді стрибка, перерви поступовості.

Стрибок – це форма переходу до нової якості, перерва лінії кількісних

змін. Він готується всім попереднім ходом розвитку і являє собою закономірну і загальну форму перетворення однієї якості в іншу. Наприклад, перехід від однієї форми руху до іншої; появу життя на Землі, становлення людини і т. ін.

Характер стрибка може бути різним у залежності від природи явища й умов, в яких він протікає. Так, вибух атомної бомби і розпад урану в природних умовах являють собою два різних види стрибка.

При всьому різноманітті стрибків, як правило, виділяють два їх види. Перший вид – це різкі, бурхливі скачки, за яких відбувається перетворення старої якості в нову практично одномоментно, відразу. Так протікають хімічні реакції, перетворення елементарних частинок і т. ін. Другий вид стрибка – стрибки у формі поступового якісного переходу окремих сторін предмета в новий стан. До них можна віднести, наприклад, виникнення життя на Землі, утворення геологічних порід, зміна клітини. Так, стрибок, в результаті якого виникло все живе з неживого, займав у ході еволюції Землі близько одного млрд. років.

Таким чином, розвиток світу (природних, соціальних явищ і мислення) здійснюється шляхом накопичення кількісних змін та їх переходу в якісні.

Закон заперечення заперечення вказує на спрямованість розвитку. Розвиток виявляє себе як ланцюг заперечень. Проте треба бачити, що заперечення буває різних типів. Студентам важливо зрозуміти різницю між метафізичним запереченням (це заперечення, як вважають його прибічники, обумовлюється зовнішніми силами, воно веде до розриву між старим та новим і кінець кінцем до відкидання процесу розвитку речей, явищ тощо).

Діалектичне заперечення – це самозаперечення, яке здійснюється як наслідок розвитку сутнісних сил заперечуваного. Старе заперечується не повністю. Усе здорове, цінне із нього переходить в нове й отримує можливість подальшого розвитку.

Розуміння процесу розвитку передбачає і відповідь на питання: чи існує зв'язок між тим, що існувало раніше, і тим, що знову виникло? Що являє собою цей зв'язок? Чи є будь-яка спрямованість у нескінченному числі змін світу?

На ці питання і відповідає закон заперечення заперечення, висловлюючи істотні, необхідні зв'язки і відносини між минулим і сьогоденням, сьогоденням і майбутнім, між етапами розвитку предмета.

Зміст закону розкривається через поняття "заперечення", "діалектичне заперечення", "заперечення заперечення".

Термін "заперечення" вживається не тільки у філософії, але і в інших науках, а також у повсякденному житті, означаючи спростування, а в більш загальному сенсі – знищення.

Будь-яка річ, явище рано чи пізно піддаються знищенню, тобто запереченню, яке носить загальний характер. Цей момент визнається всіма філософськими школами. Проте, далі думки діалектиків і метафізиків розходяться. Діалектика вважає, що основним змістом заперечення є два взаємопов'язаних моменти: 1) знищення, відмирання старого, віджилого або не відповідає новим умовам і 2) у той самий час збереження того цінного,

позитивного, що було в предметі. Обидва процеси протікають одночасно, обумовлюючи зв'язок у розвитку, з одного боку, і самозаперечення речі - з іншого. Як приклад можна розглянути еволюцію форм відображення.

Збереження старого в новому, в "знятому", тобто перетвореному вигляді виражається через категорію "наступність" (наприклад, наступність у розвитку наукових теорій).

На противагу діалектиці метафізика розуміє заперечення як просте знищення за принципом "або" – "або". Цим страждала теорія Пролеткульту, деякі теорії історичного круговороту.

У навколишньому світі, звичайно, є і просте знищення, і регрес, і круговорот. Проте, кажучи про діалектичні заперечення, ми відзначаємо, що вони дають якісно вищий етап у розвитку, заперечення старого створює передумови для утвердження нового.

Вже просте спостереження приводить нас до переконання, що насправді розвиток не обмежується одним запереченням, а являє собою цілий ланцюжок заперечень. Так, нове явище, яке підштовхнуло заперечення старого, з плином часу теж застаріває і у свою чергу, заперечується. Знову виникає явище начебто повторює ту чи іншу вже раніше пройденому ступені. Зародок людини, наприклад, у своєму розвитку начебто заново проходить основні віхи історії тваринного світу.

Механізм переходу від першого заперечення до другого і т. д. в загальному один і той самий, і полягає в його внутрішній суперечності. Результатом послідовної зміни діалектичних заперечень є поступальний розвиток, тобто збагачення змісту явища, яке розвивається, але з новими якостями. Повторення пройденого вході заперечення одних предметів іншими – не випадкове явище, а загальний закон розвитку. Розвиток, начебто повторює пройдені вже ступені, але повторює їх інакше, на вищій базі (заперечення заперечення), розвиток йде, так би мовити, по спіралі, а не по прямій.

Саме спіраль є найбільш адекватна, наочна модель прогресивного розвитку. Вона відрізняється від накладення один на одного кіл тим, що поєднує у собі рух по колу з рухом поступальним.

Таким чином, суть закону полягає в тому, що на вищому щаблі розвитку відбувається начебто повернення до старого, повторення відомих рис, властивостей предмета, але вже в зміненому вигляді.

Дію цього закону чітко видно в періодичному законі хімічних елементів, у розвитку живих організмів, в їх онтогенезі і філогенезі, у суспільному житті - у взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин. Дію закону заперечення заперечення можна простежити на прикладі теорії світла. Так, висунута на початку XVIII століття Ньютоном корпускулярна теорія світла була відкинута в результаті пізніших відкриттів у галузі оптики, де, як уявлялося, повністю утвердилася діаметрально протилежна хвильова теорія світла, що проіснувала до кінця XIX століття. Пізніше, завдяки теорії квантів Планка і введення Ейнштейном поняття фотона, відкинуті, здавалося б, раз і назавжди корпускулярні уявлення знову увійшли в оптику, але вже на новій основі, в поєднанні з ідеєю про хвильову природу того самого світла (Луї де Броль).

Завершуючи аналіз закону заперечення заперечення, слід відзначити один важливий момент. Діалектичне заперечення є передумовою дії закону, але не він сам. Заперечення є у всякому процесі перетворення старої якості у нову, навіть там, де цей закон не діє. Наприклад, перетворення води у пару і пари у воду. Тут два заперечення, але повернення в первісний стан не виводить явище на більш високий рівень розвитку, навіть якщо ми десятки разів проведемо ці цикли. Спіралі в цьому процесі немає. Те ж саме при перетворенні фотонів у пару електрон – позитрон і назад. Отже, ланцюжок заперечень ще не означає дію закону. Сутність закону в переході до більш високої основи, повернення назад, повторення пройденого, але на новому етапі, тобто начебто по спіралі.

Таким чином, виходячи з вищевикладеного, можна зробити висновок, що діалектика є не тільки вченням про загальний, універсальний зв'язок і розвиток, а й науковим методом пізнання, що дозволяє розкривати суть явищ і процесів.

Глибше розібратися у законах діалектики студентам допоможе рекомендована література (див. джерела [1, 7]).

Третє питання. Завершується семінарське заняття розглядом альтернатив діалектики – метафізики, догматизму, релятивізму, скептицизму, софістики та еклектики. Але метафізика, насамперед, не є альтернативою діалектики. Особливістю метафізичного способу мислення є абстрактність, абсолютизація тієї чи іншої сторони у складі цілого, а догматизм не є різновидністю метафізики, як думають деякі дослідники. Крайній релятивізм абсолютизує момент мінливості. Особливою формою релятивізму є софістика (див. джерела [1, 6]). Також рекомендовано розглянути неklasичні види діалектики.

Під метафізикою розуміються навчання, які розглядають світ несуперечливим, незмінним своїй основі, а предмети і явища в ньому – поза зв'язку один з одним. Рух і розвиток метафізики зводять найчастіше до чисто кількісних змін.

З цієї точки зору метафізика як метод являє собою антидіалектику. Їх протилежність простежується за трьома основними напрямками. По-перше, для діалектики світ являє собою єдине взаємопов'язане ціле; для метафізики, навпаки, речі ізольовані, відірвані одна від одної, існують поза зв'язків та відносин між собою. По-друге, з діалектичної точки зору світ перебуває в постійному русі та розвитку, метафізика ж або заперечує розвиток, або спрощує його, зводячи, зокрема, до круговороту. По-третє, діалектика бачить джерело руху і розвитку у самому предметі, у його внутрішніх суперечностях, метафізика – у зовнішніх факторах, що існують поза предметами і речами, вважаючи їх внутрішньо несуперечливими, і в кінцевому рахунку часто приходять до ідеї першопоштовхів.

Слід сказати, що метафізичний метод мислення мав своє історичне виправдання, оскільки був пов'язаний з певною, початковою стадією розвитку природознавства, коли воно більше спиралося на аналіз, тобто розкладання предметів на складові частини. Аналіз вимагав розглядати речі як закінчені, дані поза зв'язком з іншими. Рекомендуємо більш глибоко вивчити це питання у джерелі [9].

Це відповідало епосі, коли природознавство займалося, головним чином, накопиченням фактичних даних, їх емпіричним описом і класифікацією. Але розкладання речей на окремі частини, класи правомірно тільки в обмежених межах, коли необхідно виокремити окремий предмет із загального зв'язку явищ, розділити ціле на частини. Це необхідний і виправданий метод дослідження, але за ним повинен слідувати другий – виявлення зв'язків і відносин, загальних закономірностей і суперечностей, від чого метафізика вже відмовляється, неправомірно зупиняючись на півдорозі. Діалектика ж вимагає досліджувати явище, не виключаючи його із загального зв'язку, не ігноруючи його взаємодій і взаємозумовленості.

Метафізика нерідко виявляється у вигляді перебільшення моменту стійкості, спокою, що призводить до виправдання застою, до догматизму. Головною ознакою догматизму при вирішенні теоретичних і політичних проблем є відмова від визнання конкретності істини, тобто залежності від умов, часу і місця. Положення, колишні істинними для свого часу і обставин, догматик перетворює на незмінні догми, нібито придатні на всі часи і для всіх народів. У результаті догматизм веде до застою в науковій думці і громадській діяльності.

З іншого боку, абсолютизація мінливості, руху, заперечення всякого, в тому числі і відносного спокою ведуть до релятивізму. Яскравим прикладом релятивізму може служити вислів давньогрецького філософа Кратіля, який говорив, що не можна не тільки двічі, але й один раз ступити в одну і ту ж річку. Цей філософ перебільшував мінливість речей, за якою втрачалася їх відносна стійкість, постійність, рівновага.

Догматизм.

Це спосіб засвоєння і застосування знань, у якому те чи інше вчення або положення сприймаються як закінчена вічна істина, як догма, використовуються без урахування конкретних умов життя. Догматизм виходить з незмінних, раз і назавжди даних формул, знань, які не можуть збагачуватися в процесі розвитку пізнання. Якщо є певна істина, то вона згідно з догматизмом правильна для будь-якого випадку, для будь-яких умов розвитку. Відомо, яку негативну роль відіграв догматизм на зламі XIX і XX ст., коли фізика зіткнулася з принципово новою природничо-науковою картиною світу, але намагалася чіплятися за класичну механіку, з позиції якої нову картину світу зрозуміти було неможливо. Великої шкоди догматичні стереотипи завдають сьогодні при спробах пояснення складних процесів соціально-політичного життя нашої країни з позицій учорашнього дня.

Релятивізм (від лат. *relativus* – відносний) – методологічний принцип, який полягає у метафізичній абсолютизації відносності й умовності змісту пізнання.

Суть даного філософського напрямку: всяке знання відносно неусталене, суб'єктивне, залежить від людини.

Гносеологічні корені релятивізму – відмова від визнання неперервності у розвитку знання, перебільшення впливу конкретних умов. Факт розвитку

пізнання, в ході якого воно переходить на новий вищий рівень, релятивісти розглядають як доказ його неістинності, суб'єктивності. Це приводить до заперечення об'єктивності пізнання взагалі, до агностицизму.

Релятивізм у часі сягає вчення давньогрецьких софістів. Раннім релятивістом можна вважати Протагора. Елементи релятивізму характерні і для античного скептицизму.

Аргументи релятивізму філософи XVI–XVIII ст. (Еразм Роттердамський, Мішель Монтень, П'єр Бейль) використовували для критики догматів релігії й основ метафізики. Іншу роль релятивізм відіграє в ідеалістичному емпіризмі (Джордж Берклі, Девід Юм; махізм, прагматизм, неопозитивізм). Абсолютизація відносності пізнання служить тут обґрунтуванням суб'єктивізму.

Скептицизм.

У класичній філософії, скептицизм означає вчення філософської школи, представники якої стверджували, що вони не «заявляють нічого, але лише висловлюють власну думку». У цьому сенсі, філософський скептицизм – філософська позиція уникнення того, щоб постулювати остаточну істину. Застосований до себе, скептицизм поставив би під сумнів, чи є скептицизм прийнятною позицією взагалі.

У розвитку філософії після Арістотеля відбулися досить глибокі зміни, пов'язані з кризою демократичного суспільства, розповсюдженням диктаторських режимів в усьому елліністичному світі. Послаблюється загальний інтерес до теоретичного знання, падає довіра до пізнавальної сили людського розуму. Замість універсальних завдань світогляду, що охоплювали всі галузі знання, питання науки та філософії, виникає прагнення звести наукові проблеми до практичних правил особистої поведінки людини, які повинні забезпечити щастя (щастя розуміється як здатність до «незворушного» життя, як проста відсутність страждань).

З III століття до н. е. до I століття н. е. скептицизм як філософське вчення, що піддає сумніву саму можливість достовірного пізнання об'єктивного світу, був саме таким вченням. Найдовершенішої форми скептицизм досяг у вченнях давньогрецьких філософів Піррона, Енесідема, Агріппи, Секста Емпірика. Вони дійшли висновку, що марні спроби знайти остаточно встановлену істину свідчать про неможливість вирішити це завдання взагалі. Так, мислення здійснюється за відповідними формами, але вибір найкращої, досконалої форми мислення потребує використання тієї чи іншої форми. Отже, для відбору форми потрібно використовувати форму. А де ж критерій вибору логічної форми, яка стає критерієм вибору іншої форми мислення? Такої форми, відомої нам як найуніверсальнішої, ми не маємо. Аналогічною до проблеми недосконалості мислення для встановлення істини є ситуація і з чуттєвим пізнанням. Людина не має такого чуттєвого органу, який перевіряє інші органи чуття.

Використовуючи логічні засоби здійснення доказів, скептики дійшли висновку, що будь-яка істина доводиться лише іншою істиною. А це призводить до кола доведень або до довільного вибору аксіом, або до

нескінченної низки питань. Тому висновок, що встановлення причини неможливо довести, цілком слушний. На підставі цих міркувань, аргументів (скептики називали їх «тропами») обґрунтовувалася рівнозначність протилежних тверджень, саме тому був проголошений головний принцип скептицизму – утримуватися від суджень.

Проте в житті постійно необхідно діяти, приймати певні рішення. Це змушувало визнавати, що за відсутності критеріїв істини слід керуватися критеріями практичної поведінки. Ці критерії мають спиратися на «розумну імовірність». Античний скептицизм постійно закликає слідувати тому, до чого нас ваблять відчуття та почуття (наприклад, їсти, коли відчуваєш голод), дотримуватись законів та звичаїв країни, де живеш, займатися певною діяльністю, якщо вона приносить тобі користь. Скептицизм констатує підкорення, «розчинення» індивіда як тілесної істоти у суспільно-історичному світопорядку тією мірою, в якій людина залишається природною істотою і тому мусить їсти, спати, вмирати. Разом з тим є внутрішній світ особистості, в якому людина (нехай і обмежено) виявляє свою непідвладність зовнішнім обставинам. Звідси і позиція можливості «відгородитися» від світу зовнішньої необхідності і «втечі» від нього у внутрішній, духовний світ – «атараксію».

Пізній скептицизм залишає позицію врівноваженої недовіри відчуттям та мисленням, надає перевагу чуттєвому пізнанню, бо спирається на практичний досвід. Давньогрецькі скептики розробляли поняття про умови, що підвищують вірогідність корисних знань, які є наслідком спостереження й експерименту. В цілому скептицизм був спрямований проти догматичного трактування формальних законів мислення, розвивав уявлення про відносність людського пізнання.

Софісти – давньогрецькі мудреці 5-4 ст. до н. е., які були мандрівними експертами з різних предметів, включаючи ораторське мистецтво, граматику, етику, літературу, математику та елементарну фізику. Вони не формували якусь певну школу, але мали певні спільні інтереси. У філософії вони атакували тлумачення реальності елейців і намагалися пояснити феноменальний світ. Їхня освітня програма базувалася на віруванні, що чесноті можна навчити. Через їхнього противника Платона, вони набули поганої слави – філософських шахраїв, зацікавлених у грошах і престижі аніж у правді. У римський період термін «софіст» означав просто вчителя риторики.

Софістика.

Слово «софізм» означає міркування, побудовані таким чином, що містять навмисно допущену помилку і, звичайно, приводять до хибних висновків. Часто диспути софістів перетворювалися на безрезультатні суперечки, звідки й одіозне значення софіст – людина (оратор), яка готова за допомогою будь-яких прийомів захищати певні тези, не враховуючи об'єктивну істинність чи хибність цих тез.

Початково «софіст» мало значення майстер, художник, мудрець, однак з другої половини V століття до н. е. термін набув спеціального змісту, що пов'язане власне з діяльністю софістів. Софісти – це перші у світовій історії

платні вчителі мудрості, давньогрецькі педагоги. Найвідомішими серед них були Протагор, Горгій, Антифонт, Продік, Гіппій, Лікофрон. Софісти також були першими в історії сучасної цивілізації представниками інтелігенції. Софізм породив новий тип соціальних стосунків між вчителем та учнем – рівноправне взаємовигідне спілкування. Вони навчали самостійно мислити і переконувати інших людей, що нерозривно пов'язано із утвердженням демократії у давньогрецьких полісах.

Софісти були суб'єктивістами, скептиками, раціоналістами, сенсуалістами, індивідуалістами. Основою їхнього світогляду був вислів Протагора «Людина є міра всіх речей». Їхній суб'єктивізм проявлявся в тому, що істина не мислилася ними як щось єдине для всіх. Софісти вважали, якщо всі думають по-різному, то й істина в кожного своя, й уявлення про прекрасне й потворне в кожного своє, і взагалі всі поняття як філософії, так і моральності відносні.

Факт відносності всього – головна засада всього світогляду софізму. Якщо все відносно й залежить від суб'єктивного смаку, що розуміється як єдиний критерій істинності, то виходить, що геть усе істинне. Проте саме суб'єктивізм, привнесений у теорію пізнання, сприяв тому, що вперше в історії філософії могло бути поставлене питання, як співвідносяться із навколишнім світом наші думки про нього. Філософія, що стояла на щаблі космологічної об'єктивності, в принципі не здатна була задатися таким питанням, тому що мислення вважалось тотожним із буттям. Це приводило до нерозвиненості форм доказовості й логічних визначень.

В області гносеології софісти не виробили певної теорії, цьому заважала їхня надто значна увага до психологічних процесів, цікавість до строкатості людського життя. Вони прагнули перевести об'єктивні цінності на мову відчуттів, що приводило їх до сенсуалізму. Для софістів те, що не підпадає під відчуття, було примарою.

Софістам був також властивий скепсис щодо можливостей людини пізнати буття. Так, Горгій (483–375, учень Емпедокла), приїхавши в Афіни в 427 до н. е., вразив усіх красномовством, тому що міг висловитись без підготовки на будь-яку тему. У своїх промовах він розвивав скептицизм, основні положення якого зводив до наступних трьох пунктів:

- зовсім немає ніякого буття;
- якщо воно і є, то непізнавано;
- якщо воно є й пізнавано, все-таки істину про буття передати неможливо.

Еклектика.

Еклектизм, також еклéктика, вибірковість (грец. еклектóς, «вибраний»; від грец. екλέγω, «обирати») – у найширшому значенні – механічне поєднання в одному вченні різнорідних, органічно несумісних елементів, які запозичуються з протилежних концепцій.

Еклектизм – був напрям у давньогрецькій філософії доби еллінізму, у II ст. до н. е., для якого характерні поєднання елементів різних філософських систем і тенденція до нівелювання відмінностей між ученнями і школами.

Еклектизм був більш-менш поширений у школах епікурійців, стоїків, академіків, перипатетиків, кініків.

У процесі пізнання метафізика часто-густо виявляється у формі еклектики. Еклектика (від грец. – той, що вибирає) – це механічне поєднання в одному вченні різнорідних, органічно несумісних елементів, які безпринципно запозичують з протилежних концепцій; використання й підтасовування з певною тенденційною метою вирваних з контексту фактів, формулювань, цитат тощо. Еклектика – це, образно кажучи, "мішанина", тому вона не є ані теорією розвитку, ані теорією пізнання, ані методом, ані світоглядом. небезпека еклектики полягає в тому, що вона нерідко маскується під діалектику.

Некласичні концепції діалектики

Ми дали коротку характеристику традиційним (класичним) альтернативам діалектики. Але в ХХ ст. виникає цілий спектр некласичних концепцій діалектики. До них належать:

а) "трагічна діалектика", її автор французький філософ Раймон Арон (1905-1983), аналізуючи діалектику сучасної епохи в книзі з характерною назвою "Розчарування в прогресі", доходить висновку, що сучасне суспільство не здатне використовувати прогрес в інтересах людства;

б) "діалектична теологія", або "теологія кризи". Авторами її були швейцарський протестантський теолог і філософ Карп Варт (1886-1968) і німецько-американський християнський теолог Пауль Тіллх (1886-1965). Їх креаціоністська доктрина виходить з визнання того, що в основі розвитку світу знаходиться божественна субстанція, яка створила цей світ з якогось доіснуючого будівельного матеріалу – матерії. Тому світ "не співвічний з Богом": він має початок і кінець. Але це не означає, що створений світ не має абсолютно нічого спільного з Богом. Між ними існує певна схожість, яка дозволяє зрозуміти шляхи розвитку кінцевих, створених речей;

в) "негативна діалектика". Відомими представниками цієї інтерпретації діалектики були Теодор Адорно (1903-1969) і Жан Поль Сартр (1905-1980).

Т. Адорно – німецький філософ, соціолог, представник так званої франкфуртської школи. Автор ряду праць з філософії, в тому числі такої, як "Негативна діалектика" (1966). Ж. П. Сартр – французький філософ і письменник, представник так званого атеїстичного екзистенціалізму. Йому належить ряд праць з проблем філософії, зокрема праця "Критика діалектичного розуму" (1960). В його розумінні діалектика можлива у двох формах – "критичній" і "догматичній". Першою є "негативна діалектика". Це однобічна, суб'єктивна концепція, яка виходить з абсолютизації заперечення, всезагальної руйнації всього сутнього, тотального критицизму, відкидання будь-якої позитивності, самозаперечення і тому не виходить за межі метафізики. "Негативна діалектика" – це, по суті, антидіалектика. Особливе місце серед альтернатив діалектики посідає синергетика. Поняття "синергетика" ввів у науковий обіг наприкінці 60-х років ХХ ст. німецький філософ Ганс Хакен. Для становлення синергетики як галузі знань важливе значення мали проведені експерименти вченими Борисом Білоусовим і Андрієм Жабо пінським. Спираючись на них, бельгійська школа, очолювана Іллею

Пригожиним, створила першу нелінійну модель синергетики хімічних процесів, засновану на ідеях нерівноважної термодинаміки.

Синергетика (від лат. *synergiein* – працювати разом) – це напрям міжгалузевих досліджень, об'єкт яких – процеси самоорганізації у відкритих системах фізичної, хімічної, біологічної, екологічної й іншої природи. У таких системах, що є далекими від термодинамічної рівноваги, за рахунок потоку енергії і речовини із зовнішнього середовища, створюється і підтримується нерівновага. Завдяки цьому взаємодіють елементи і підсистеми, що веде до їх узгодженого, кооперативного поведіння і до створення нових стійких структур і самоорганізації. Висунута концепція самоорганізації є природничо-науковим уточненням принципу саморуху і саморозвитку матерії. На противагу класичній механіці, що розглядає матерію як застиглу, мляву масу (приводиться в рух зовнішньою силою), у синергетиці виявляється, що за певних умов і системи неорганічної природи здатні до самоорганізації. На відміну від рівноважної термодинаміки, що визнає еволюцію лише у бік збільшення ентропії системи (тобто хаосу, дезорганізації), синергетика вперше розкрила механізм виникнення порядку через флуктуації, тобто відхилення системи від деякого середнього стану. Флуктуації підсилюються за рахунок нерівноважності, розхитують попередню структуру і приводять до нової: з безладдя виникає порядок.

Отже, проблема розвитку є однією з центральних у філософії, осмислення якої дозволяє людині краще зрозуміти навколишній світ, своє місце у світі. За всю історію існування людства кращі уми виробили чимало концепцій процесу розвитку. Найбільш розробленою з них є діалектика. Це зумовлено тим, що у вченні найглибше і найобґрунтованіше розкривається зміст загальних зв'язків, загальні закономірності змін, що відбуваються у світі, джерела, механізм і спрямованість процесів розвитку, інші універсальні зв'язки буття. Усе це становить основу формування світогляду і діалектичного методу мислення.

Лекція № 4

ТЕМА 4. АНТРОПОЛОГІЯ

Семінар № 4

Проблеми людини у філософії

1. Єдність природного і соціального в людині.
2. Індивід, особа, особистість.
3. Особа і суспільство.

Реферати

1. Уявлення про людину в історії філософської думки.
2. Філософсько-етичне вчення давньокитайського мислителя VI ст. до н. е. Конфуція.

3. Вчення про людину в античній філософії.
4. Людина та гуманізм.
5. Особа та індивід у німецькій класичній філософії.
6. Проблеми людини в екзистенціальній філософії.
7. Філософське бачення Е. Фромма на людину та суспільство.

Література

1. Угршович Д. М. Введение в религиоведение / Д. М. Угршович. – М.: Мысль, 1985.
2. Уледов А. К. Структура общественного сознания / А. К. Уледов. – М.: Мысль, 1968.
3. Уледов А. К. Духовное обновление общества / А. К. Уледов. – М.: Мысль, 1990.
4. Философское сознание, драматизм обновлений. – М.: ИМЛ, 1991.
5. Черниш А. Политика и политология / А. Черниш, А. Костусев. – Одесса: ОКФА, 1998.
6. Брюнинг В. Философская антропология. Западная философия (итоги тысячелетий) / В. Брюнинг. – Екатеринбург, 1979.
7. Причепій Є. М. Філософія: підручник / Є. М. Причепій, А. М. Черній, Л. А. Чекаль. – К.: Академвидав, 2007.

Методичні рекомендації до семінару та лекційний матеріал

При підготовці **першого питання** студент повинен знати, що у людини є природне, а що є соціальне. Суттєвий внесок у пояснення проблеми походження людини належить еволюційному вченню англійського природодослідника ХІХ ст. *Ч. Дарвіна*. Див. [1, 2, 3, 6].

Основні положення своєї еволюційної теорії видатний вчений виклав у роботі "Походження видів шляхом природного добору, або Збереження обраних порід у боротьбі за життя" (1859). В зазначеній роботі Дарвін узагальнив дані сучасної йому біології, сільськогосподарської практики, а також фактичний матеріал, зібраний ним під час кругосвітньої подорожі (1831-1836), і дійшов висновку про еволюційний розвиток живої природи внаслідок природного добору.

У творі "Походження людини і статевий добір" (1871) вчений науково обґрунтував теорію походження людини від викопних людиноподібних мавп і навів переконливі докази на її підтвердження.

Людина являє собою природну і соціальну істоту. Як біологічна істота людина, подібно високо організованим тваринам, має такі самі, як і в останніх, органи чуттів, органи тіла, фізіологічні процеси тощо.

Як в біосоціальній істоті в людині взаємодіють генетична і соціальна програми. Носієм генетичних властивостей людини є молекули ДНК, носієм соціальної програми служить набутий людством історичний досвід, який

передається від покоління до покоління людей в процесі їх навчання і виховання.

Щодо питання про те, як співвідносяться у людини біологічні і соціальні начала у філософії існують дві протилежні точки зору.

Одна з них полягає в абсолютизації в людині біологічного, плотського начала. Так, *З.Фрейд* вважав, що людина в усіх сферах своєї життєдіяльності перебуває під вирішальним впливом тваринних інстинктів, серед яких домінуючу роль він приписував статевому інстинкту – лібідо.

Людина, зазначав Фрейд, не має можливості повністю задовольнити свої статеві потреби: їх стримують різні соціальні обмеження (табу), які породжують у людей неврози.

Сексуальна енергія, що накопичується в людях, підсвідомо чи несвідомо перетворюється і спрямовується, на думку Фрейда, у різноманітні сфери їх життєдіяльності, породжуючи в кінцевому підсумку різні творіння матеріальної і духовної культури.

Отже, як бачимо, Фрейд зводить витoki соціальної, в тому числі духовної, творчості людей до біологічних механізмів їх життєдіяльності.

На противагу розглянутому вище погляду на людину як істоту, в життєдіяльності якої домінує інстинктивне начало, у соціальній філософії існує таке тлумачення людини, що недооцінює біологічні основи її існування і надмірно перебільшує значення в ній соціального, зокрема розумного, начала, як це, наприклад, має місце у представників крайнього раціоналізму.

Спираючись на психоаналіз *З. Фрейда*, його учні *К. Хорні*, *Г. Маркузе*, *Е. Фромм* «соціологізували» вчення свого вчителя. Найбільш вдало це вдалося зробити *Е.Фромму*. Всі його основні праці пронизані ідеєю психоаналізу.

Психоаналіз, доповнений Марксом принципами екзистенціалізму і релігіями Сходу, *Е. Фромм* називає гуманістичним психоаналізом. Основні положення гуманістичного психоаналізу такі:

- людина відчужена від суспільства і навіть сама від себе;
- людина людиною не народжується. Вона стає нею в процесі соціалізації;
- наша свобода є несвободою (ми приречені на рух вперед, назад вороття немає);
- людина може бути відносно вільною в тому випадку, коли вона реалізує 3 види свободи: економічну, інтелектуальну, моральну.

Економічна свобода – це право людини вибирати вид трудової діяльності; інтелектуальна – право прийняття рішень відповідно до своїх знань, виховання, смаків тощо; моральна – право до зміни (або збереження) своїх поглядів, уподобань, кумирів.

Обидва зазначені підходи до розуміння співвідношення біологічного і соціального начал у людині носять крайній і тому помилковий характер. Ці начала в людині не можна відривати одне від одного і недопустимо ототожнювати їх одне з одним.

На відміну від високоорганізованих тварин у людині з'являються такі суғубо соціальні функції, як праця і свідомість, крім того, в людині відбувається певна соціалізація таких біологічних за своєю природою функцій і

рис, як насичення їжею, утамування спраги, задоволення статевого інстинкту. Всі ці біологічні потреби задовольняються сучасною нормальною людиною за нормальних умов в олюдненій, соціалізованій формі. Остання наявна також у чуттєвому відображенні людиною об'єктивного світу речей і явищ, яке пройняте свідомістю, розумом, естетичним почуттям, моральною оцінкою тощо. Людські органи чуттів (око, вухо та ін.) дозволяють людині відчувати красу навколишніх речей і явищ, зазнавати насолоди творами мистецтва чи відрази до негативних явищ дійсності тощо.

Друге питання. Людина, як унікальний біологічний вид *Homo sapiens*, виникла на нашій планеті близько 40 тис. років тому внаслідок тривалого процесу формування суспільства, який в той самий час був періодом становлення людини, тобто – внаслідок єдиного процесу антропосоціогенезу.

За своєю природою людина є цілісною біосоціальною істотою, в якій біологічне начало і соціальні риси перебувають в діалектичній єдності, взаємодії і взаємопроникненні.

Хоч біологічні особливості становлять природну основу людини, все ж визначальними факторами її формування і розвитку є сукупність соціально значущих факторів, серед яких провідна роль належить матеріально-виробничий діяльності людей.

Людина як одиничний представник людського роду називається індивідом. Індивід – це завжди "один із багатьох", завжди дещо безособове.

У цьому понятті не фіксується будь-яких особливих чи одиничних властивостей людини, її біологічних або соціальних якостей, хоча останні і допускаються. Тому це поняття за змістом дуже бідне, а за обсягом, навпаки, дуже багате. Адже будь-яка людина є індивідом.

Під особою розуміється на увазі соціальна особистість людини, тобто сукупність властивих їй соціальних якостей, її соціальна самотність.

Індивід самостверджується як особа тільки в діяльності. Остання становить основу, на якій відбувається формування і розвиток особи, виконання нею різних ролей у суспільстві. Соціально-діяльна сутність людини лежить в основі соціалізації індивіда, в процесі якої відбувається формування особи.

Процес соціалізації полягає в засвоєнні індивідом певної системи знань, норм, цінностей, які дають йому можливість, в міру досягнення соціального досвіду, передусім шляхом включення у певні суспільні відносини, види діяльності і форми спілкування, здійснювати свою життєдіяльність відповідним для даного суспільства способом.

Соціалізація відбувається і в філогенезі в процесі формування родових властивостей і якостей людства, і в онтогенезі в ході становлення і розвитку конкретної особи. В обох зазначених напрямках особа формується внаслідок соціалізації. В цьому зв'язку *О. М. Леонт'єв* писав: "Особою не народжуються, особою становляться".

Соціалізація особи – це постійний процес її становлення, самовдосконалення. Особа, яка зупинилася у своєму становленні, прагненнях, прирікає себе, як правило, на деградацію. Вона наступає в тих випадках, коли

людина підпорядковує свої вчинки чужій волі і думці, коли у неї не залишається ніякої свободи вибору у своїх діях.

Зруйнування особи нерідко здійснюється шляхом регулярного навіювання людям за допомогою засобів масової інформації завідомо хибних ідей і думок з метою введення їх в оману, поступового позбавлення власних поглядів, світогляду, переконань і, в кінцевому підсумку, продавлення в них особи.

Також негативно впливає на розвиток особи та на її самопочуття тривала ізоляція її від суспільства, позбавлення спілкування з людьми.

Суттєвий вплив на формування і поведінку особи має соціальне середовище. В широкому розумінні слова соціальне середовище (макросередовище) – це суспільство в цілому, як сукупність соціальних відносин, суспільної свідомості, культури. Соціальне середовище у вузькому розумінні (мікросередовище) включає безпосереднє соціальне оточення – сім'ю, дім, трудовий чи службовий колектив, коло друзів, мікрорайон і т. д.

У соціальному спілкуванні особа формується під впливом багатоманітних відносин, які виникають між людьми. Це двосторонній процес. З одного боку, здійснюється засвоєння людиною соціальних норм і досвіду входження до соціального середовища, у систему суспільних відносин, а з іншого – процес відтворення суспільних зв'язків за рахунок активної діяльності людини. В процесі цього спілкування відбувається соціалізація індивіда.

Особа не є пасивним зліпком середовища. У взаємодії з іншими людьми відбувається як спілкування, так і внутрішнє відособлення особи, протиставлення власного "Я" іншим людям.

Пробуджуючись в індивіді, його образ "Я" допомагає сформуватися в особу в усій її багатоманітності.

Образ "Я" включає у свою структуру, по-перше, пізнавальний компонент уявлення про свої здібності, зовнішність, фізичну силу, соціальну значущість тощо. По-друге, переживання, себелюбство і т. ін. По-третє, оціночно-вольовий компонент-прагнення бути зрозумілим, бажання завоювати симпатії, повагу, підвищити свій соціальний статус чи, навпаки, залишитися непоміченим, триматися в тіні.

В особі, на думку психологів, є багато образів "Я", які змінюють один одного і поперемінно виступають на передній план її самосвідомості.

Особистість, як подальший розвиток особи, виступає істотною характеристикою останньої, оскільки відображає унікальний спосіб її буття, особливості її поведінки, її політичної, громадської, професійної, наукової, мистецтвознавчої діяльності тощо. Особистість – це і самотність почуттів, і якість задатків, і розвиненість яскравих здібностей, і особливості характеру, і оригінальність мислення.

Особистість як неповторність особи зумовлена як тією чи іншою епохою, так і саморозвитком людини.

Індивідуально-психологічні і соціально-психологічні якості особи становлять основу нарощування особистостями інших соціально-значущих якостей – політичних, моральних, наукових, винахідницьких, мистецтвознавчих тощо – і перетворення багатьох із них у видатних діячів у різних

сферах життя суспільства. Отже, особистість – це неповторне поєднання природних і соціальних властивостей індивіда, який вже сформувався в особу.

Цільність людини як біосоціальної розумної істоти завжди намагалась досягнути філософія. Виконуючи свою світоглядну функцію, філософія досліджує питання про місце людини у світі, про принципи її ставлення до природи, суспільства і самої себе, про загальнотеоретичні основи її ціннісних орієнтацій. Методологічна функція філософії спрямована на побудову такої категоріальної моделі людини, яка повинна служити основою об'єднання в одне ціле підходів різних конкретних наук про людину, розкрити їх взаємозв'язок і взаємодію.

Оскільки в різних школах і течіях сучасної філософської думки по-різному тлумачиться проблема людини, треба розглянути погляди на цю проблему представників трьох основних напрямів західної філософії: антропологічного, релігійно-ідеалістичного і біологізаторського.

Представники антропологічного напрямку в соціальній філософії (*М. Шелер, А. Гелен, М. Ландман, Є. Ротхаккер* та ін.) вбачають природу людини не в її соціально-історичному розвитку, а в якомусь окремому специфічному аспекті, неповторній властивості, підносять останні до рівня єдиної визначальної ознаки сутнісної специфіки людської істоти, відкидаючи при цьому інші, не менш важливі її аспекти. Так, з точки зору одного з родоначальників філософської антропології, німецького філософа першої половини ХХ ст. Шелера, людина розглядається головним чином як духовна істота, яка характеризується здатністю до "чистого споглядання речей". На думку Гелена, людина внаслідок біологічної недостатності наперед визначена до діяльної активності. Згідно з поглядами Ландмана і Ротхаккера, людина – це продукт певного стилю життя або певного "об'єктивного духу культури".

Представники різних релігійно-ідеалістичних напрямів другої половини ХІХ – ХХ ст. (неотомісти *Ж. Марітен, В. Жільсон, А. Демпф, М. Грабман* та ін.; персоналісти *Б. Боун, Дж. Ройс, Е. Муньє, Ж. Ла-круа, М. Бердяєв, Л. Шестов* та ін.) проповідують пряму залежність людини від надприродних сил. Прибічники неотомізму характеризують людину як мислячу істоту, здатну завдяки створеній богом розумної душі пізнавати навколишній світ і виявляти в ньому сліди всемогутнього Бога-творця. Людина, твердять вони, користується дарованою Богом свободою волі. Вся багатоманітна діяльність людей, на їх думку, так чи інакше детермінована Богом, який управляє створеним світом.

Персоналісти також вважають людину розумною і діяльною істотою. Начало особи й її різнобічної діяльності вони, як і неотомісти, вбачають не в ній самій, а в нескінченному й єдиному божественному началі.

Неотомісти і персоналісти також вважають, що людина, насамперед віруюча, у тимчасовому земному житті своїм благочестям, християнською любов'ю до ближнього має подбати про вічне життя своєї душі у потойбічному світі.

Біологізаторський напрям у соціальній філософії сформувався в першій половині ХІХ ст. (*Г. Спенсер, О. Конт*). До цього напрямку належать декілька концепцій: соціал-дарвіністська (*Ф. Шальмайєр, М. Гумплович* та ін.),

органічна (О. Шеффле, Г. Лілієнфельд та ін.), расистська (Л. Вольтман, Ж. Гобіно, Ж. Лануж та ін.), расово-антропологічна (Х. Чемберлен, О. Аммон та ін.).

Зазначений напрям характеризується тим, що його творці Спенсер і Конт та їх послідовники переносять закони біології на явища суспільного життя, проводять аналогії останніх з органічним світом.

Так, Лілієнфельд приписував суспільству всі риси організму – єдність, доцільність, спеціалізацію органів. Роль кровообігу в житті суспільства, вважав він, виконує торгівля, функції головного мозку – уряд і т. ін. Шеффле розглядав економічне життя суспільства як обмін речовин в організмі.

Марксизм суттєвою визначеністю способу буття людини у світі вважав матеріальну і духовну людську діяльність. Універсальний предмет цієї діяльності марксистське вчення вбачає в природі і суспільстві, а її загальний наслідок – в олюдненні природи, перетворенні суспільства і самої людини.

Людина також характеризується новим типом споживання, який визначається не лише біологічними, але й соціально-історичними факторами. Людському споживанню притаманна суперечність між досягнутим рівнем задоволення потреб і новими потребами, які виступають важливим стимулом подальшого розвитку матеріального і духовного виробництва для задоволення останніх.

Притаманний також особливий тип спілкування, який в людському суспільстві набуває суспільно-історичного характеру. В цьому спілкуванні з іншими людьми індивід виступає суб'єктом своєї соціальної діяльності і партнером (або конкурентом) в ній. Спільна діяльність з іншими людьми вимагає від індивіда зрозуміти їх і встановити з ними відносини відповідно до правових і моральних норм, які діють у суспільстві. Спосіб життя у суспільстві, в основі якого лежать праця, людське споживання і спілкування, вже не може регулюватися біологічно успадкованими програмами. Для здійснення соціальної діяльності людина має потребу у знаннях про явища і закони об'єктивного світу, у виробленні планів на майбутнє, осмисленні своїх цілей та обміркуванні засобів їх здійснення.

Отже, виникає така діяльність людської свідомості і така сутнісна сила людини як розумність. Вона включає в себе здатність людини до досягнення процесів і законів природної і соціальної дійсності, а також самопізнання. Розумність передбачає вироблення людиною певного типу світогляду, моральних принципів, оволодіння естетичними знаннями тощо.

Соціальний характер, притаманний інтегральним якостям людини, тобто її сутнісним силам, не означає, що останні можуть бути цілком зведені до своєї соціальної природи. В основі всіх проявів людини лежить єдність трьох функціональних рівнів: біологічного індивіда, особи і особистості, про які вже йшла мова в даному розділі. Див. джерела [1, 3, 5, 6].

В третьому питанні треба знати, що у суспільстві існують три сфери соціального середовища, що впливають на людину:

а) мегасередовище – величезний соціальний світ навколо нас, який в умовах інтернаціоналізації інформаційного простору випромінює потужні

глобальні імпульси, що визначають духовну, соціально-психологічну атмосферу сучасної епохи;

б) макросередовище – велике суспільство, батьківщина, держава, до якої належать її громадяни;

в) мікросередовище – безпосереднє соціальне оточення людини: сім'я, трудові, службові та інші первинні колективи.

Перший тип соціальності – це відносини особистої залежності. Суб'єктом залежності у первісному суспільстві виступала родова община, оскільки індивід ще не сформувався в особу у власному розумінні слова.

У рабовласницькому та феодальному суспільствах суб'єктами залежності виступали експлуататорські класи, касти, стани, ремісничі цехи, купецькі гільдії тощо. В ХХ ст. такими суб'єктами виступали тоталітарні режими.

В усіх зазначених випадках людина була подавлена як особа не тільки класовим гнітом у суспільстві з його жорсткими правовими нормами, різними заборонами, традиціями тощо, але й її безправним становищем у мікроколективах, до яких вона була включена (наприклад, в сільських общинах, в ремісничих цехах та інших трудових колективах).

З переходом від рабовласництва до феодалізму став дещо стабільнішим статус кріпосних селян порівняно з рабами, яких власники могли безкарно знищувати.

При переході до капіталізму формується принципово новий тип соціальності – відносини речової залежності. Процес його формування носить двосторонній характер. З одного боку, капіталізм мав потребу в особисто вільному працівнику, в наявності ринку вільної робочої сили, який виник внаслідок розкріпачення селян. З іншого, – капіталісти потребували "вільного" продажу працівником своєї робочої сили як товару в обмін на заробітну платню, необхідну працівникові, щоб зберегти себе як суб'єкта праці.

Щоб виконувати зазначену функцію в матеріальному виробництві працівник мав бути вільним від засобів виробництва.

Такий процес відторгнення маси дрібних виробників від приватної власності, експропріації останньої становив одну з визначальних сторін процесу первісного нагромадження капіталу. Так поступово сформувався новий історичний тип особи.

Після здійснення промислової революції й утворення нового технологічного способу виробництва буржуазія, заволодівши політичною владою в низці країн Європи і в США, внаслідок переможних соціальних революцій, підготувала перехід до нового історичного типу соціальності – до відносин вільних індивідуальностей.

За часів капіталізму були ліквідовані всі станово-кастові пута, розвинулися засоби масових комунікацій, відбулася інтернаціоналізація економічного та інших сфер соціального життя. Тим самим виникла можливість для розкриття людьми своїх здібностей, для задоволення своїх здорових, у тому числі творчих, потреб. Суспільний прогрес зумовив необхідність появи здібних і творчих осіб.

Ця необхідність стає нагальною в міру переходу найбільш розвинених країн сучасного суспільства до нового, інформаційно-комп'ютерного, стану цивілізації.

"Сучасному цивілізованому суспільству, – зазначає *С. Е. Крапивенський*, – для нормального функціонування у зростаючих масштабах потрібні "вільні індивідуальності", тобто індивіди, високорозвинені в розумовому, моральному і фізичному відношенні. Такий тип соціальності адекватно відображає можливості і потребу нової історичної епохи, яка знаменує собою соціалізацію суспільних відносин".

Поняття "вільна індивідуальність" – багатогранне. Воно, на думку цього автора, включає у свою структуру економічну, політичну, духовну і гносеологічну свободу особи.

Можна, на наш погляд, певною мірою погодитися з думкою Крапивенського, що економічна свобода індивіда за своїм обсягом значно перевищує свободу від експлуатації, включаючи до своєї структури свободу прийняття ним економічних рішень і відповідних дій. "Індивід (і лише він), – пише цей автор, – має право вирішувати, який вид діяльності для нього найкращий (підприємництво, праця за наймом і т.ін.), яка форма власницької участі йому уявляється найбільш доцільною, в якій галузі і в якому регіоні країни він виявить свою активність".

Проте слід зауважити, що зазначене Крапивенським право індивіда вільно приймати рішення про вибір того чи іншого виду своєї діяльності часто залежить від того, чи має цей індивід достатню вихідну суму грошей, щоб зайнятися підприємництвом. Переважна більшість людей найманої праці не має можливості нагромадити гроші, необхідні для переходу навіть до дрібного підприємництва, не кажучи вже про підприємницьку діяльність середнього чи великого масштабу.

Отже, на нашу думку, можливість для цих людей вільного вибору виду своєї діяльності в економічній сфері носить, як правило, формальний, абстрактний характер.

Що стосується політичної свободи людей, то вона у сучасному цивілізованому суспільстві гарантується загальним і рівним виборчим правом, рівністю громадян перед законом, їхньою широкою участю у вирішенні докорінних питань, спрямованих на забезпечення громадянських прав і свобод.

Духовна свобода особи полягає у вільному виборі нею свого світогляду, своєї ідеології, а також у можливості їх вільно пропагувати, крім тих положень, які мають протизаконний характер.

Гносеологічна свобода полягає у здатності людини все більш масштабніше й успішніше діяти внаслідок пізнання закономірностей навколишнього природного і соціального світу.

Свобода особи не може бути абсолютною. Її відносний характер полягає у відповідальності особи перед іншими людьми і суспільством у цілому, в її умінні так користуватися наданими державою свободами, щоб при цьому не зачіпати прав і свобод інших людей, не вносити безладдя в життя правового демократичного суспільства.

Лекція № 5
ТЕМА 5. СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ:
СУСПІЛЬНА СВІДОМІСТЬ ТА ЇЇ СТРУКТУРА

Семінар № 5
Духовне життя суспільства

1. Аспекти і рівні суспільної свідомості.
2. Форми суспільної свідомості.
3. Складові елементи духовної сфери життя суспільства.

Реферати

1. Немарксистські концепції соціальної ролі свідомості.
2. Соціо-культурні механізми виробництва суспільної свідомості.
3. Суспільство у філософії та соціології.
4. Поняття суспільства як системи.
5. Джерела та рушійні сили суспільного розвитку.

Література

1. Барулин В.С. Социальная философия / В.С. Барулин. – М.: Изд-во Моск.ун-та, 1993.
2. Введение в философию / Ч.П. – М.: Политиздат, 1990.
3. Духовное производство. Социально-философский аспект проблемы духовной деятельности. – М.: Наука, 1981.
4. Маркс К. Предисловие. "К критике политической экономии". – К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. – Т. 13.
5. Філософія: курс лекцій. – К.: Либідь, 1991.
6. Философия: учеб. пособ. для студентов вузов. – К.: Фіта, 1994.
7. Ильин В. Философия в схемах и комментариях / В. Ильин, А. Машенцев. – СПб.: Питер, 2008.
8. Інтернет-ресурс: 1.<http://buklib.net/books/32879/2>. 2.<http://subject.com.ua/philosophy/volinki/151.html>.

Методичні рекомендації до семінару
та лекційний матеріал

При розкритті **першого питання** слід звернути увагу на два аспекти суспільної свідомості; пізнавальний і соціологічний. Стрижнем першого аспекту є проблема істини. Гносеологічний аспект дозволяє виділити у суспільній свідомості два своєрідних полюси: науку і релігію з їх протилежним відношенням до об'єктивної істини: теоретичне і емпіричне пізнання з їх рівнями відображення дійсності.

Соціологічний аспект суспільної свідомості передбачає оцінку останньої і її елементів з позицій їх ролі й значення для діяльності суспільного суб'єкта. Стрижнем цього аспекту є вираз інтересів певного суспільного суб'єкта, роль в

обґрунтуванні, розгортанні його діяльності. Далі необхідно підкреслити, що суспільна свідомість має кілька рівнів.

Для більш поглибленого вивчення першого питання треба звернутися до рекомендованих джерел [1; 2; 3; 7].

У процесі життєдіяльності в людей формуються погляди, почуття, які відображають їх становище у суспільстві. Це не природа та її закономірності, а різні сфери суспільного життя: виробництво і розподіл, сім'я і добробут, національні і класові відносини, освіта і культура, держава і релігія тощо. Сукупність поглядів людей на ці фактори складає суспільну свідомість.

Отже, суспільна свідомість – це сукупність поглядів, уявлень, настроїв, почуттів, традицій, ідей, теорій, які відображають суспільне буття в цілому або його окремі сторони у свідомості людей.

Суспільна свідомість досить різноманітна, вона складається з багатьох форм, існує, наприклад, політична форма свідомості, правова свідомість, моральна, естетична, релігійна, філософська, наукова форми свідомості.

Визначальним у виникненні і розвитку суспільної свідомості є матеріальні умови життя суспільства. Слідом за зміною суспільного буття людей змінюється суспільна свідомість. Але процес відображення суспільного буття у свідомості людей є досить складним і суперечливим. Не слід вважати, що суспільна свідомість автоматично змінюється зі зміною суспільного буття, що перша, ніби тінь, переслідує матеріальні умови життя людей. Як правило, економічні відносини відображаються в свідомості не безпосередньо, а опосередковано. Це можна пояснити тим, що різні форми суспільної свідомості знаходяться на різних ступенях наближення до економічного базису.

На формування суспільної свідомості опосередкований вплив здійснюють держава, політичні, правові відносини тощо. Якщо не враховувати цей вплив на суспільну свідомість, а виводити її безпосередньо з виробництва і виробничих відносин, то це може призвести до спрощення і вульгаризації у соціології. В цьому випадку важко, а то й зовсім неможливо зрозуміти погляди, настрої, ідеї, теорії, що виникають на певному етапі розвитку суспільства.

Суспільна свідомість має складну, розгалужену *структуру*. Поділяються її багатогранні рівні, форми. По-перше, з точки зору носія, суб'єкта, поділяють на індивідуальне, групове (класове, національне та ін.), суспільне, загальнолюдське. По-друге, з точки зору конкретно-історичного підходу – міфологічна, релігійна, філософська; за епохами – антична, середньовічна тощо. По-третє, виходячи з різних форм діяльності, у процесі яких виробляється, чи сфер діяльності, у межах яких складається – екологічна, економічна, правова, політична, моральна, естетична, релігійна, філософська, наукова. По-четверте, за рівнем та глибиною проникнення у дійсність – буденна та теоретична.

Буденна свідомість має форми: емпіричну свідомість (складається у процесі пізнання) і суспільну психологію (формується у ході оціночного відображення дійсності). Теоретична свідомість має відповідно форми: наука та суспільна ідеологія. Суспільна психологія також має складну структуру – психічний склад, до якого належить соціальний характер, соціальні звички.

Звичай та психічні стани: соціальні настрої, відчуття, розумонастрої. Усі форми та види суспільної свідомості мають величезне значення у духовному та суспільному житті.

Інша доля в ідеології. Якщо ще в недавньому минулому її роль гіпертрофувалась, то в сучасних умовах явно недооцінюється. Ідеологія – це система поглядів, ідей, теорій, принципів, що відображають суспільне буття крізь призму інтересів, ідеалів, мети соціальних груп, класів, нації, суспільства. Безумовно згубне для духовного життя людини та суспільства устремління підмінити ідеологією усі інші форми суспільної свідомості або безумовно підкорити їх їй. Але не менш згубне устремління взагалі відмовитись від ідеології у суспільному житті. Ідеологія є своєрідним механізмом приведення ідей в дію, активізації людей. Відмова від такого механізму перешкоджає нормальному суспільному розвитку, консолідації зусиль людей. Недостатньо виробити ефективну програму виходу суспільства з кризи, потрібно, щоб вона відбивала реальні інтереси соціальних суб'єктів, оволодівала розумом людей.

Розкриваючи зміст **другого питання**, необхідно підкреслити, що форми суспільної свідомості, які тісно пов'язані з індивідуальною свідомістю, віддзеркалюють багатство, різноманітність соціального буття. Основним критерієм виділення форм суспільної свідомості є змістовний критерій. Саме з нього випливають усі інші критерії і відміни форм суспільної свідомості.

Розрізняються наступні **форми суспільної свідомості**: політична, правова, економічна, екологічна, моральна, естетична, релігійна, філософська і наукова. Кожній формі суспільної свідомості властива своя діалектика між об'єктивними і суб'єктивними моментами. Разом форми суспільної свідомості розкривають багатогранну картину соціального буття. Більш докладний матеріал про форми суспільної свідомості див. джерела [1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9].

Кожна форма виникає як наслідок суспільної потреби розвитку матеріального виробництва. Так, мораль, мистецтво як форми суспільної свідомості з'являються набагато пізніше виникнення суспільства. Політична ідеологія виникає лише тоді, коли розвиток матеріального виробництва спричиняє приватну власність, суспільні класи, державу. Наука теж виникає внаслідок появи у суспільстві потреби в теоретичних знаннях, в яких відбувалися б закономірності об'єктивної реальності. Тобто, коли матеріальне виробництво вже не спроможне задовольнитися власне емпіричними знаннями.

Суттєве значення для розвитку форм суспільної свідомості має їх взаємодія. Всі форми переплітаються між собою, доповнюючи за певних умов одна одну.

Характер взаємодії різних форм суспільної свідомості залежить від конкретних історичних умов. У кожную історичну епоху одні форми можуть посилювати свою активність, а отже, і вплив на інші форми, або, навпаки, послаблювати. Нерідко в конкретних умовах історичного розвитку суспільства певна форма може відігравати провідну роль у суспільній свідомості. Так, в Середньовіччі наука, філософія, мистецтво, мораль зазнавали значного впливу з боку релігії, яка посідала панівне становище серед інших форм суспільної свідомості. Неможливо зрозуміти духовне життя Середньовіччя, не знаючи ролі

та місця релігії в ту епоху.

Згодом форми суспільної свідомості звільняються від впливу релігії. Але не всі однаково. Наприклад, мораль ще довгий час перебуває в залежності від релігії. Наука, навпаки, більш рішуче звільняється від релігійного впливу і досягає значних успіхів у пізнанні природи. Потреби матеріального виробництва диктують необхідність суворого наукового розуміння об'єктивних закономірностей без будь-яких релігійних нашарувань.

Особливе місце серед форм суспільної свідомості займає політична свідомість та правосвідомість. Це пояснюється тим, що вони найбільше наближені до економічних умов життєдіяльності суспільства.

Політична свідомість відображає суспільне буття найбільш безпосереднім і глибоким способом. Вона тісніше за інші форми свідомості пов'язана з економічним базисом суспільства. Це пояснюється тим, що між ними відсутні будь-які опосередковані ланки. Проте сам характер цього зв'язку залежить від інтересів соціальних груп – верств, класів, страт тощо.

Політична свідомість включає у себе ідеологічну і психологічну сторони. Політична ідеологія – це система поглядів, ідей, які відображають інтереси соціальних угруповань, націй, держав.

Політична психологія поєднує у собі несистематизовані погляди, а також почуття і настрої конкретних соціальних груп стосовно інших груп, націй чи держав.

Певне соціальне угруповання реалізує свої інтереси, цілі і завдання шляхом діяльності політичних установ і організацій, тобто через діяльність держави та партій. Політична ідеологія обґрунтовує цілі й засоби реалізації групових інтересів і виступає як сукупність поглядів на державу, її побудову та політику. Слід розрізняти політичну ідеологію як систему поглядів на політику і політичні відносини.

Важливу роль у регулюванні відносин між людьми відіграє правосвідомість. Адже політичні та інші відносини у суспільстві неможливі без фіксації їх у законах.

Правосвідомість – це сукупність поглядів, що відображають ставлення людей до існуючого права.

Відомо, що право є системою загальнообов'язкових норм і правил поведінки людей у суспільстві. Ці норми і правила, зазвичай, відображають політичні відносини, які залежать від інтересів різних груп суспільства. Оскільки інтереси, як правило, у сучасному суспільстві протилежні, то і правова свідомість має суперечливий характер. Важливе у зв'язку з цим стремління до побудови демократичного, по-справжньому справедливого суспільства. В такому суспільстві панівною правосвідомістю буде відповідність уявлень людей про законність, порядок, справедливість.

Важливе місце серед форм суспільної свідомості належить **моральній свідомості**.

Мораль – це система норм і правил, що склалася історично і регулює поведінку людини, її ставлення до інших людей, до суспільства в цілому і яка підтримується силою суспільної думки, традицій і виховання.

Моральні норми мають історичний характер, немає якоїсь абстрактної, вічної, незмінної моралі. Мораль з'явилася як відповідь на суспільну потребу регулювання людських відносин.

Регулятивна функція моралі подібна до функції права, яке теж регулює відносини між людьми. Проте, якщо право спирається на державну владу, державний примус, то норми моралі контролюються громадською думкою, а також совістю кожної окремої людини. Суспільна думка, моральна відповідальність за доручену справу, усвідомлення обов'язку перед суспільством мають велику силу. Нерідко людина, яка скоїла якийсь вчинок, воліє отримати покарання у суді, ніж почути осуд з боку колективу, колег по роботі.

Особливою формою суспільної свідомості є **естетична свідомість**. Формування останньої здійснюється, як правило, мистецтвом. Мистецтво – це специфічний спосіб практично-духовного освоєння світу, в якому відображення дійсності і вплив на людей здійснюється у формі художніх образів. Саме цим мистецтво відрізняється від наукового пізнання, де буття відображається в формі логічних понять і теорій.

Мистецтво, естетична свідомість здійснюють суттєвий вплив на розвиток суспільних відносин. Можна виділити такі основні соціальні функції мистецтва:

- пізнавальна функція. Завдяки мистецтву людина розширює свої можливості в пізнанні світу. Люди мають можливість наглядно уявити собі події минулого, побут, звичаї інших народів;
- виховна функція. За допомогою мистецтва у суспільстві утверджуються певні ідеї, погляди, настрої, поширюються і закріплюються ті чи інші моральні норми та принципи;
- виховання почуття прекрасного. Мистецтво вчить людину виділяти, сприймати та відтворювати прекрасне, тобто виховувати в людині почуття, властиві лише людині – почуття прекрасного.

Значне місце в життєдіяльності суспільства займає **релігійна свідомість**. Вона є надзвичайно складним, різнобарвним утворенням, яке проявляється в релігійній психології та ідеології. Психологія охоплює такі елементи, як віру в надприродне, релігійний культ, релігійні почуття, емоції, звичаї, уявлення тощо. Формується релігійна психологія здебільшого стихійно, під впливом повсякденного життя людини. Релігійну ідеологію розробляють і поширюють теологи.

Ставлення людства до релігії неоднозначне. Воно значною мірою залежить, зокрема, від стану суспільства на тому чи іншому етапі його існування. Суспільні потрясіння, природні катаклізми, як правило, активізують релігійні вірування. В сучасній Україні спостерігаються зміни у ставленні до релігії.

Виникнення та формування **філософської форми свідомості**. Соціальні умови не тільки сприяли розвитку філософії чи гальмували його. Вони часто визначали і коло проблем, що цікавили філософів. Зосередженість індійських філософів на морально-етичних проблемах, китайських – на соціально-етичних, греків на різних етапах – на натурфілософії, гносеології та етиці зумовлена не

стільки особливостями духу цих народів, скільки особливостями їх соціального життя. Ключ до розуміння багатьох філософських проблем лежить у соціальній сфері.

Наукова форма свідомості. Наука – форма людських знань, складова частина духовної культури суспільства; система понять про явища і закони дійсності; особлива сфера цілеспрямованої людської діяльності, яка включає вчених з їхніми знаннями і здібностями, наукові заклади і має на меті дослідження на основі певних методів пізнання об'єктивних законів розвитку природи, суспільства і мислення для передбачення і перетворення дійсності в інтересах суспільства. Поняття „наука” застосовують для позначення всієї системи перевірених практикою знань, які є загальним продуктом суспільного розвитку; певного виду суспільної діяльності людей, що сформувалася в процесі історичного розвитку і спрямовані на пізнання законів дійсності в інтересах практики; форми суспільної свідомості, відображення дійсності у суспільній свідомості; підсумкового досвіду людства в концентрованому вигляді, елементів духовної культури всього людства, багатьох історичних епох і класів, засобів передбачення й активного осмислення з допомогою теорії аналізу явищ об'єктивної дійсності для наступного використання досягнутих результатів у праці; системи знань, в якій світоглядні, філософські основи й висновки є невід'ємним, обов'язковим елементом.

Наука як соціальний інститут, загальновизнаний фактор культури сформувалась в період з середини XV ст. до кінця XVII ст. Увесь попередній період характеризувався недиференційованістю, нерозчленованістю сукупного людського знання. Це було деяке протознання, яке позначалося як взагалі будь-яка любов до мудрості (філософія). У XVI–XVII ст. відбувалася диференціація наук за предметом дослідження (фізика, хімія, механіка та ін.) й одночасно поділ знання на емпіричне й теоретичне. Власне наука ототожнювалась з дослідом (Ф. Бекон), а спроби його теоретичного осмислення – з філософією.

Екологічна свідомість є відображенням складної екологічної ситуації в сучасному світі, розумінням необхідності переходу від «панування над природою», яке спричиняє катастрофічні наслідки, до розумного та виваженого ставлення до природного середовища з метою його збереження та відтворення.

Проблема існування **економічної свідомості** тепер стоїть не так гостро, як це було в часи панування в нашій країні діалектичного й історичного матеріалізму. Сутність суперечок тоді полягала в тому, що значна частина філософів та економістів при визначенні окремих форм суспільної свідомості спиралась на відоме марксистське положення про базис і надбудову, відповідно до якого базисними є економічні відносини, а всі інші (моральні, політичні, естетичні, правові тощо) належать до надбудови. Саме останні як ідеї, погляди, теорії, традиції складають різні форми суспільної свідомості, тобто правову, політичну, моральну, естетичну, релігійну та інші форми свідомості. Щодо економічних відносин, то вони, на думку багатьох економістів і філософів, належать до матеріального базису, а матеріальне не може бути ідеальним, тобто не належить до структури свідомості. Це дуже примітивна логіка: вона не враховує, навіть у межах діалектико-матеріалістичного вчення, що

протилежність матерії та свідомості принципова лише в межах онтології, а в межах гносеології вона відносна.

Наведемо з цього приводу роздуми Г. В. Плеханова: «Якщо б ми захотіли коротко сформулювати погляди Маркса-Енгельса на відношення відомого відтепер «базису» до не менш відомої «надбудови», то отримали б таку структуру: 1) стан виробничих сил; 2) обумовлені ним економічні відносини; 3) соціально-політичний устрій, що виріс на даному економічному базисі; 4) психіка суспільної людини, що визначається частково безпосередньою економікою, а частково – соціально-політичним устроєм; 5) різні ідеології, що відбивають у собі властивості цієї психіки» [Плеханов Г. В. Избранные философские произведения. – М.: Политиздат, 1957. – Т. III. – С. 179 – 180].

Економічна свідомість виконує декілька функцій: по-перше, це пізнавальна функція, яка реалізується в процесі наукової діяльності й у практиці економічного життя; по-друге, це регулятивна функція, яка реалізується за допомогою права, моралі, політики у сфері виробництва й розподілу матеріальних благ; по-третє, це евристична функція, яка забезпечує індивідуальні й суспільні програми економічної діяльності, творчо трансформує й адаптує їх до нових умов економічного життя; по-четверте, це виховна функція, яка реалізується як підприємництва, працьовитості, бережливості, екологічності. Економічна свідомість найбільш тісно пов'язана з політичною, правовою, моральною й екологічною свідомістю. Механізми взаємодії економічної свідомості з названими видами суспільної свідомості детермінуються відповідними зв'язками між економікою і політикою, економікою і правом, економікою і мораллю, економікою й екологією.

Розкриваючи **третє питання**, слід визначити поняття духовного виробництва як одного з видів суспільного виробництва, а саме - виробництво свідомості в певній суспільній формі. Суспільний характер духовної праці, яка виробляє ідеальну форму суспільного відношення (або, що те ж саме, суспільну форму свідомості), становить визначальну ознаку духовного виробництва. Найбільш розвиненим видом духовного виробництва є наука як спеціалізована галузь суспільної праці. Елементами духовної сфери є: наука, мистецтво, ідеологія, освіта і виховання, релігія.

Для більш докладного вивчення змісту третього питання див. [1; 2; 3; 5; 6; 7].

Духовне життя людини відбувається на індивідуальному, суспільному та загальнолюдському рівнях. Індивідуальне духовне життя зв'язане з глибинним усвідомленням свого буття, його змісту, мети, вищого блага, виробленням та реалізацією свідомого та творчого ставлення до світу (внутрішнього та зовнішнього). Духовне життя суспільства – це творче творення, збереження та засвоєння духовних цінностей та змісту. Духовність є основоположним принципом самобудови та існування особи, суспільства. Фундаментальність духу означає не те, що об'єктивні, матеріальні, зокрема, економічні, фактори мають другорядне значення, а те, що усі прояви соціального – суспільного та індивідуального життя мають визначені духовні виміри, що й надають їм, власне, людський характер. Безумовно, значення духовних факторів у різних

сферах суспільного життя на різних етапах суспільно-історичного розвитку відрізняється. Але в перехідні епохи, коли йде пошук нових духовних основ та джерел буття, необхідність виявлення, усвідомлення та розвитку духовних вимірів людського життя має першорядне значення.

Виникнення та загострення глобальних проблем, суперечності між розвитком духовної культури та сучасною цивілізацією вказують на неспроможність духовних орієнтирів людини – ціннісних, пізнавальних, діяльнісних, що склались та панували протягом багатьох століть. Стає самоочевидним, що людина новоевропейського типу, з її раціоналізовано-експансіоністським та технократично-речовинним світоглядом та світовідносинами, взагалі не здатна вирішити увесь той комплекс глобальних проблем, які й сама і породила. Звідси й необхідність докорінних змін у цивілізаційних основах суспільного буття, пошук нових основ суспільного розвитку, оновлення духовності. З втратою універсальної системи цінностей, її традиційних загальнозначимих основ відбувається поступове витиснення офіційно визнаних, усвідомлених цінностей зі сфери реального суспільного та індивідуального буття.

Постає проблема відродження духовності, тобто відновлення актуальної рекомендованої універсальної системи цінностей у свідомості та життєдіяльності людини, соціуму. Проблема відродження та оновлення духовності нерозривно пов'язана з відновленням не тільки актуальності універсальних, загальнолюдських цінностей, але й національних. Бо світ цінностей є і в культурі. Саме в національній культурі універсальні цінності набувають конкретні форми існування. Звідси й нерозривний взаємозв'язок процесів національного та духовного відродження, їх взаємодоповнення та взаємозбагачення. Процес національного відродження дає додаткові джерела для розквіту духовної культури, про що свідчать усі етапи українського культурного відродження. Ідея національної незалежності може перетворитись у той провідний ідеал, навкруги якого формуватиметься уся ієрархія ціннісно-нормативної системи духовного світу соціуму. Не зважаючи на тісний взаємозв'язок процесів духовного та національного відродження, їх не можна ототожнювати. Для національного відродження має статись піднесення не тільки духовної, але й матеріальної культури. Прагнення ж до національного відродження необов'язково призводить до відновлення та розквіту духовності. Ідея національної незалежності може мати різний і навіть протилежний зміст, розуміння засобів її реалізації. Обов'язково ідея національної незалежності повинна отримати справжній духовний вимір, який визначить її конкретний зміст, не дозволить перетворитися на ідею національної винятковості, збереже від зневаги до інших культур, екстремізму, агресивності, нерозважливості у засобах її реалізації.

Відродження духовності не може стати процесом копіювання тих форм та типів, що існували у минулому, бо в інших умовах будуть нежиттєздатні. Відродження духовності не може відбуватися без її оновлення. Проблема оновлення духовності пов'язана, насамперед, з актуалізацією в духовному житті тих цінностей, що відповідають потребам розвитку сучасної цивілізації, і

орієнтація на які тільки і може забезпечити вихід із глобальної цивілізаційної кризи. До таких цінностей можна віднести принципи: єдність людини і природи, єдність людської цивілізації, ненасильництво, самоцінності особистості тощо. Оновлення духовності передбачає і переосмислення традиційних національних цінностей з точки зору їх сучасного значення. Українській ментальності притаманний кордоцентризм, з домінуванням цінностей добра, любові, поваги до індивідуального життя, прагнення до свободи, емоційного відчуття власної єдності з природою. Все це співзвучно сучасним загальнолюдським цінностям. У процесі переосмислення національних та загальнолюдських надбань можуть знову відкриватись чи інакше розкриватись певні грані духовного досвіду, що висвітлюють таємниці буття. З іншого боку, не все з духовного досвіду та традиційних ціннісних регуляторів слід некритично відтворити у сучасному духовному житті. Будь-яка національна культура, як і історія людства, має і негативний досвід, негативні стереотипи життєдіяльності, що слід долати, а не зберігати.

Духовне життя несумісне з будь-яким насильством. Представники постмодернізму справедливо зазначають, що насильницьке утвердження певної системи цінностей як абсолютної та єдино можливої призводить до так званої карцерації соціокультурного й індивідуального життя, тобто до замкнення їх у карцер, дисциплінарно нав'язувальних норм, цінностей, ідеалів і в кінцевому підсумку до тоталітаризму. Відродження та оновлення духовності має відбуватися шляхом вільного та творчого розгортання і конкретизації універсальної, загальнолюдської системи цінностей у відносно поліваріантні ціннісні ієрархії, що мали б національні культурні коріння, відповідали потребам сучасної епохи, конкретного суспільства і конкретної особистості, зберігаючи загальну орієнтацію на триєдність цінностей Істини, Добра, Краси.

Лекція № 6

ТЕМА 6. КУЛЬТУРА ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНОГО ПІЗНАННЯ

Семінар № 6

Поняття «культура»

1. Походження та сутність поняття «культура».
2. Структура та функції культури.
3. Історичні колізії культури.

Реферати

1. Проблема творчості в історії розвитку філософської думки.
2. Культура і діяльність.
3. Значення символів у культурі.

Література

1. Галич М. История доколумбовых цивилизаций / М. Галич. – М.: Мысль, 1990.
2. Історія української культури: навч. посіб. – К.: Либідь, 1994.
3. Пунченко О. Філософія / О. Пунченко, О. Черніш. – Одеса: Астропринт, 2006.
4. Андрущенко В. Сучасна соціальна філософія / В. Андрущенко, М. Михальченко. – К.: Наука, 1996.
5. Коган М. Философия культуры: учеб. пособ. / М. Коган. – С.-Пб.: Петрополис, 1996.
6. Розин В.М. Введение в культурологию / В.М. Розин. – М.: ИНФРА-М-ФОРУМ, 1998.

Методичні рекомендації до семінару та лекційний матеріал

Поняття "культура" має самий широкий зміст як у повсякденній свідомості, так і у системі категорій різних соціогуманітарних наук. Людина існує не тільки у суспільстві, але й в культурі, що є специфічною формою її буття, виникнення, існування, зміна якої пов'язана виключно з людиною і визначена її діяльністю. Культура як особливий спосіб вираження діяльності людини, її сутності, принципово відокремлює її від природних коренів. Але визначити культуру як специфічний феномен зовсім не просто.

Так, за підрахунками фахівців, якщо з 1871 р. (моменту виходу у світ книги **Е. Тейлора** "Первісна культура", де він дає визначення культури, яке вважається першим) до 1919 р. існувало сім визначень культури, то до 1950 р. їх було вже 164. Але дослідник культури **А. Моль** у своїй книзі "Соціодинаміка культури", що вийшла в Парижі в 1969 р., подає вже понад 250 визначень. Білоруський дослідник культури академік **Е. М. Бабосов** стверджує, що "коли ми зіштовхуємося з незліченною безліччю дефініцій культури (їх понад 500) у філософії, соціології, культурології, то ця різноманітність відбиває не стільки розбіжність між її дослідниками, скільки багатогранність цього фундаментального соціального явища". А **Ю. А. Харін** стверджує, що "у даний час експерти ЮНЕСКО нараховують понад 600 визначень культури, концептуальних підходів і описових моделей". Але дійсну оду культурі оспівав російський художник і мислитель **М. К. Періх**: "Культура є щирим проясненням пізнання і розширення проблем людства. Культура – це краса в усій її творчій величі. Культура – точне знання поза забобонами і марновірствами. Культура є установою добра в усій його дійсності. Культура – це пісня мирної праці в її нескінченному удосконалюванні. Культура – це переоцінка цінностей для перебудови дійсних скарбів народу. Культура за-тверджується у серці народу і створює прагнення до будівництва. Культура сприймає всі відкриття та поліпшення життя, тому що вона живе в усьому мислячому і свідомому. Культура захищає історичну гідність народу. Всяка

боротьба проти культури є нецтвом. Усяке лихослів'я проти культури є ознакою неосвіченості. Людність і служіння людству побудують на культурі. Нести прапор культури – це означає зберегти її кращі цінності".

Проте філософсько-соціологічний аналіз дефініції культури повинен враховувати, що, на якому б боці цього універсального багатогранного соціального феномену ми не зосереджувалися, необхідно пам'ятати, що в його змісті повинні бути відбиті: а) значимість культури у формуванні і розвитку людини в процесі її соціалізації й індивідуалізації; б) положення про те, що, включаючись в загальнолюдський процес розвитку культури, кожна людина засвоює, відтворює і створює культурні цінності відповідно до персональних особливостей своєї індивідуальності; в) думка про те, що, говорячи про місце культури в нашому суспільстві, доцільно показати ту глибоку кризу, яка має місце сьогодні, що корениться не тільки в економіці, але й у недостатній розвиненості культури, у занепаді духовності.

Виходячи з методологічних настанов у розумінні феномену культури, необхідно відзначити, що в різні історичні епохи дослідники вкладали в її розуміння свій зміст. Так, у філософії йога-сутри культура розумілася як культивування внутрішнього духу людини, спрямованого на розширення можливостей управління своїм організмом (психобіологічний аспект). Таке розуміння культури мало місце й у Цицерона. Але в нього культивування духу людини було зв'язане з вихованням, де духовному віддавалася перевага над задоволенням матеріальних потреб.

Ці дефініції не відштовхувалися від етимології поняття "культура", що спочатку означало оброблення землі, людську працю, спрямовану на перетворення природи. Саме, виходячи зі зв'язку з людською працею, цей термін знайшов нове розуміння в працях німецьких просвітителів Пуфендорфа і Гердера, де культура розглядається як все перетворене, оброблене людиною і протиставляється "натурі", природі, всьому необробленому.

У 60-х рр. XX ст. у соціально-філософській літературі культура розуміється як сукупність матеріальних і духовних цінностей. Проте за такого трактування культури розглядається як сукупність готових підсумків людської діяльності, сам же процес творення і розвитку культури не береться до уваги. Тим часом як цінності (і матеріальні і духовні) існують тому, що вони є підсумком людської діяльності. Більш того, вони існують тільки тому, що їм передуює й у них втілюється саме творча діяльність людини.

Власне діяльнісний підхід до культури, до процесу саморозвитку людських сутнісних сил через працю та інші форми діяльності, що історично розвивається, дозволяє зрозуміти, як і чому культура стає засобом розвитку людини. Вона виступає втіленням нерозривного взаємозв'язку природного і соціального, індивідуального і колективного. Саме культура може і повинна служити якісною характеристикою, суспільно значущим мірилом людності прагнень, відносин, дії людей.

Саме з позицій діяльнісного підходу у 1980-1990-х рр. у працях *Е.С. Маркаряна, В.М. Межуєва, Є.М. Бабосова, В.Е. Давидовича, Л.Н. Когана,*

Т.І. Ойзермана виникає нове розуміння "культури як специфічної людської діяльності та її предметної, а також інституціональної об'єктивізації, що має місце як у самій людині, так і у створюваному нею світі цінностей культури".

З цього погляду стає зрозумілим, що у систему культури кожної суспільно-економічної формації входять досягнення в галузі виробничої діяльності, науки, техніки, мистецтва, що характеризують рівень розвитку суспільства в даний історичний період. Культура даної епохи містить у собі також цінності, успадковані від минулого.

У культуру входять способи і форми оволодіння згаданими цінностями, використання їх для життя і діяльності людей, для перетворення природної і соціальної дійсності. Сюди відноситься освіта, просвіта, трудове, моральне й естетичне виховання. Одним із завдань у цьому зв'язку є прилучення особистості до цінностей, створених суспільством, засвоєння соціального досвіду людства, формування вміння практично використовувати отримані знання і навички у суспільних інтересах.

Нарешті культура неможлива без творчості, у процесі якої відбувається її безупинний розвиток. До культури належать і методи творчої діяльності, ціннісна орієнтація, навички праці, форми суспільної й індивідуальної поведінки, різні способи наукового і художнього мислення.

Звідси культуру можна визначити як сукупність усіх видів перетворювальної діяльності суб'єкта, у результаті якої він створює, зберігає і передає наступним поколінням культурні цінності.

У виділених дефініціях культури є загальне – її людинотворча діяльність і моральність. Аналіз її змісту, місця та ролі у суспільстві дозволяє виділити в ній низку аспектів.

По-перше, як продукт суспільного розвитку, який виражає якісну характеристику суспільства, культура як соціальне явище безупинно розвивається в єдності всіх своїх елементів, засвоюється і передається наступним поколінням, що складає її *генетичний* аспект.

По-друге, культура виступає і як процес активної творчої діяльності людини, спрямованої на пізнання природної і соціальної дійсності та самої людини, на отримання об'єктивної і достовірної інформації про світ. За допомогою різних компонентів культури (науки, мистецтва та ін.) людина пізнає навколишній світ, себе, систему суспільних відносин. Це є змістом *епістемологічного* (пізнавального) аспекту культури.

По-третє, за допомогою культури ми не тільки пізнаємо світ, себе, але й формуємо свої переконання, світоглядні настанови, виробляємо критерії оцінки матеріальних і духовних цінностей, що складає *світоглядний* аспект культури.

По-четверте, культура у сучасному перенасиченому інформацією світі виконує роль комунікатора, який зв'язує ланки між творцями і споживачами різних матеріальних і духовних цінностей, між різними регіонами, народами і расами, що складає її *комунікативний* аспект.

По-п'яте, культура, створюючи необхідні для орієнтації людини у світі зразки, норми поведінки й оцінки, забезпечує регулювання соціальних стосунків людей, що виражає її *регулятивний, нормативний* аспект.

По-шосте, культура виступає як вищий фактор формування сутнісних сил людини, перетворення її природних нахилів, потреб, емоцій у насправді людські. У цьому полягає її *гуманістичний* аспект.

По-сьоме, культура містить у собі сукупність досягнутих у процесі освоєння світу людиною матеріальних і духовних цінностей, так само як і визначених ціннісних орієнтацій людини у світі. Це виступає як аксіологічний аспект культури. І звичайно ж у "реальному житті суспільства всі ці аспекти взаємно переплітаються. Багатоскладова соціальна динаміка культури не має нічого спільного зі смутним уявленням про механічне рядоположення в її структурі та змісті тих чи інших компонентів, напрямів тощо".

Тому в **другому питанні** студент повинен звернути увагу на те, що розуміння культури як способу людської діяльності має велике пізнавальне значення, оскільки такий підхід до культури можна охарактеризувати як функціональний. А основна функція культури, яка виконується нею стосовно соціальної системи, – підтримка єдності і цілісності людських спільнот. З цього погляду культура розглядається як система, що забезпечує упорядкованість і організованість людського буття на всіляких рівнях. Така інтерпретація культури не тільки виправдана, але і необхідна при вивченні як глобальних соціальних систем (цивілізацій), так і локальних соціальних спільнот. Значну перспективу створює тут можливість дослідження механізмів соціалізації через систему норм, цінностей, традицій.

Дослідження культури як системи, що вирішує вищезазначені завдання, дозволяє сформулювати її **соціальні функції**. Це, *по-перше*, пізнавальна функція, що впливає з повсякденних наукових знань. Сутність її – в озброєнні людини знаннями, необхідними для оволодіння силами природи, для пізнання суспільних явищ і тенденцій їхнього розвитку. *По-друге*, естетична функція, що припускає безкорисливу насолоду результатами гуманістичної, творчо перетворюючої діяльності, вільну гру духовних і фізичних сил, які найбільше повно втілюється в мистецтві. *По-третє*, етична функція, що здійснюється виходячи з норм моралі, завдання морального удосконалювання особистості, а так само регулювання соціальних відносин у суспільстві на основі принципів, які відповідають критеріям людяності, гуманності. *По-четверте*, кожний зі структурних елементів культури окремо, а також в усій сукупності здійснює також інформаційну і комунікативну функції. Через інформаційну функцію людина і суспільство отримують достовірну, об'єктивну інформацію, без чого неможлива сама організація суспільного життя людей, його спрямованість на ті чи інші види і способи діяльності і відносин.

За допомогою комунікативної функції має місце передача культурних цінностей, їхнє освоєння за допомогою мови, засобів науки, мистецтва тощо. *По-п'яте*, важливу роль відіграє адаптаційна функція, що дозволяє кожному індивіду, який включається в процес функціонування і розвитку культури,

пристосуватися до наявних у суспільстві оцінок та норм поведінки, а також урахувати значення цих норм відповідно до природи, суспільства, інших людей і до самого себе. Звичайно ж масштаби і межі цієї функції історично мінливі, оскільки залежать від суспільно-економічного ладу суспільства.

Дослідження інфраструктури культури в призмі перерахованих вище функцій дозволяє виділити на їхньому перехрещенні інтегративну функцію – *люди́нотворчу*. Виявлення і культивування людських сутнісних сил, їх соціальна і духовна піднесеність, облагороджування складають головний зміст творчої функції культури. Адже у своїй найглибшій сутності людська особистість являє собою цілий Всесвіт, з властивим тільки їй унікальним духовним світом.

Третє питання. У третьому питанні студент має розглянути, що являють собою історичні колізії культури, а також виявити у суспільних явищах антикультурний зміст.

Розуміння культури як способу самореалізації і самотворення особистості, світу символів у різних сферах суспільного життя дозволяє диференціювати історичні форми культури, охарактеризувати конкретні типи, визначити їх місце і роль в історії. В умовах існування суспільних антагонізмів єдність людини і культури умовна. Тут усе обертається на свою протилежність, міняється місцями: історія, яка могла бути історією існування людини, перетворюється на самотійну надлюдську субстанцію, засоби стають метою (бо мета виправдовує засоби), а мета виступає у ролі простих засобів: людина втрачає людське єство, а мірою її багатства, замість дійсних якостей, стає обсяг приватної власності. Людина, яка може отримати насолоду від спілкування з культурою, створеною її руками і розумом, вимушена витримувати її тиск. У такому випадку культура стає чужою, іншою, відчуженою. У такій системі загальна ситуація визначається категорією *відчуження*. Люди́нотворча суть культури набуває відчужених форм. Культура втрачає гуманістичний характер і тактично перетворюється на антикультуру і замість того, щоб турбуватися про людей, вона підноситься ними чужою і ворожою силою.

Термін *антикультура* включає такі суспільні явища, процеси, ідеї відносини, які суперечать виробленим соціально-історичною практикою принципам гуманізму. Виявити у суспільних явищах антикультурний зміст легко і в той самий час надзвичайно складно. Наркоманії, алкоголізму, пияцтву та обману усі народи дають однозначну оцінку – негативну, тобто класифікують як *антицінність, антикультуру*. Антикультурою людство затаврувало сталінський геноцид проти малих народів і ворогів народу, фашистську політичну практику Гітлера, політичний геноцид і різні форми расизму. Антикультура – прояв і результат дегуманізації людських стосунків, відхід від загальнолюдських цінностей і пріоритетів, втрата глибинних моральних орієнтирів, які ґрунтуються на розумі, вірі, істинній любові до людей. Відділити культуру від антикультури іноді буває нелегко. Істина відкривається людству не відразу, одночасно і повністю. Розуміння змісту речей і процесів не завжди може відповідати їх дійсному змісту.

Культурологічна література оперує ще одним терміном для позначення явищ і процесів, які не потрапляють під однозначне визначення культури – **контркультура**. Під контркультурою розуміють сукупність політичних, соціальних, ідеологічних рухів, дій та ідей західноєвропейської спрямованості. Вона виникла на початку 60-х років і досягла кульмінації в часи травневої революції 1968 р. у Парижі. Контркультура протистоїть культурі не негативним або ворожим, а просто іншим соціальним явищем. Теоретики контркультури - американський філософ Герберт Маркузе, французький філософ Жан Поль Сартр, австрійський психолог Вільгельм Райх та ін. розглядали існуючу культуру як організоване насилля над особистістю, таке соціальне явище, яке викорінює з людських душ творчі поривання, прагнення до насолоди життям, ототожнювали контркультуру з бездушним технократизмом, який не уособлює соціум, дегуманізує соціальні відносини, руйнує індивідуальність. Існуюча культура, писав Герберт Маркузе, перетворюється на антикультуру. Від неї необхідно відмовитися, точніше, замінити новими формами спілкування - контркультурою. Теоретики контркультури ставили завдання підірвати культуру зсередини ідейною і психологічною переорієнтацією, революцією у свідомості, здатною розкріпачити підсвідоме, емоційну сферу психіки, сексуальні потяги, людську чуттєвість за допомогою музики, танців, тілесного контакту та ін. Прибічники контркультури відкидають методи класової боротьби, не визнають дисципліни, освіти в масах. Найбільш ефективним засобом подолання культурного протистояння вони вважають безпосередню дію, яка поєднується з шокуючими публіку порушеннями громадянських прав, норм поведінки, супроводжується неподобствами: «Вся влада уяві!», «Рай – негайно!», «Будьте реалістами – вимагайте неможливого!» – такі заклики відігравали у контркультурі роль свого роду психологічного стимулу і свідчили про зв'язок історичної творчості та уявлення з естетичними критеріями прекрасного. Пропагуючи антропологічну теорію еманції (витікання) індивіда, теоретики контркультури мріяли про нову гармонічну культуру, яка зуміє подолати технократію, сцієнтизм, споживацтво.

На початку 70-х років XX ст. рух контркультури почав стихати. Очевидно, інакше і не могло бути, оскільки рух не мав чітко сформульованої мети, не мав загальнолюдських ідеалів, не відображав інтересів і потреб значних організованих сил. За свідченням західної преси, більшість рядових представників руху потім стала підтримувати консервативні або ліберальні програми, частина вступила до лав комуністів або робітничих партій. Інші еволюціонізували до тоталітаризму тощо. Історичний досвід людства засвідчує, що повернення культури до її людинотворчої суті неможливе без ліквідації відчужених форм соціальності, побудови соціально справедливого суспільства, виключення експлуатації та пригнічення людини людиною.

Лекція № 7
ТЕМА 7. ЦИВІЛІЗАЦІЇ, ЇХ КЛАСИФІКАЦІЯ
ТА ОСНОВНІ МЕГАТРЕНДИ ЇХ РОЗВИТКУ

Семінар № 7
Цивілізації, їх класифікація

1. Взаємовідношення культури і цивілізації.
2. Основні "живі" цивілізації сучасного людства. Некласична цивілізаційна концепція історії Арнольда Дж. Тойнбі.

Реферати

1. Людинотворча суть культури.
2. Символи культури.
3. Життєдіяльність цивілізації як послідовність циклів "виклик – відповідь».
4. Утворення світової держави як свідчення деградації та розпаду цивілізації.
5. Старість цивілізації: вади і зваби.
6. Тойнбі, Данилевський та Шпенглер: збіжності й розбіжності у розгляді цивілізаційного розвитку.

Література

1. Бабосов Е.М. Культура и цивилизация / Е. М. Бабосов. – Минск: БГУ, 1991.
2. Галич М. История доколумбовых цивилизаций / М. Галич. – М.: Мысль, 1990.
3. Історія української культури: навч. посіб. – К.: Либідь, 1994.
4. Коган М. Философия культуры / М. Коган. – СПб.: Петрополис, 1996.
5. Степин В., Кузнецова Л. Научная картина мира и культура техногенной цивилизации / В. Степин, Л. Кузнецова. – М., 1991.
6. Розин В.М. Введение в культурологию / В. М. Розин. М.: ИНФРА-М-ФОРУМ, 1998.
7. Хайдеггер М. Время картины мира / М. Хайдеггер. – М.: Наука, 1996.
9. Философия / Под ред. Харина. – Минск: Тетра Система, 1998.
10. Культурологія. – Ростов-на-Дону: Фенікс, 1995.
11. Бойченко І.В. Філософія історії: навч.підруч. / І. В. Бойченко: 2000. – інтерн.версія: http://pidruchniki.ws/13641022/filosofiya/vitoki_vivchennya_realiy_tsivilizatsiynogo_rozvitku#233.
12. Пунченко О.П. Цивилизационное измерение истории человечества / О. П. Пунченко. – Одесса: Астропринт, 2013. – 448 с.

Методичні рекомендації до семінару

У першому **питанні** студент повинен розібратися в тому, чим відрізняються поняття «культура» та «цивілізація». Джерела зі списку літератури [1, 2, 3, 4, 5, 8].

Проблема взаємодії культури і цивілізації припускає виділення сутності та інфраструктури останньої. Поняття цивілізації також багатогранне, як і поняття культури. Сам термін "цивілізація" з'явився у французькій мові у середині XVIII ст. (*Буланже, Гольбах*) і вживався в двох аспектах: а) він означав "цивільний", "державний"; б) у теорії прогресу він означав протилежність "варварству" стадії всесвітньо-історичного процесу. У XIX ст. цей термін застосовувався для визначення високого рівня культури народів Західної Європи і навіть для характеристики капіталізму як суспільної формації.

Аналіз соціологічних концепцій щодо сутності цивілізації дозволяє згрупувати їх за трьома основними трактуваннями. По-перше, це синонім культури; по-друге, це ступінь суспільного розвитку, який йде за дикістю та варварством; по-третє, це антонім культури, що зводиться до панування технократизму, який анулює всі досягнення наукової культури і означає занепад і відмирання останньої.

Але в усіх цих концепціях виявляється метафізичність, оскільки досліджується феномен цивілізації не в сукупності всіх її елементів, а під певним зрізом, що цікавить дослідника.

Уже на початку XIX ст. стала складатися етнографічна концепція цивілізації, основу якої становило уявлення про те, що у кожного народу – своя цивілізація (*Т. Жуффруа*). Потім виникає концепція етноісторичної цивілізації (*Ф. Гізо*). Тут здійснюється спроба розв'язати суперечності між ідеєю прогресу єдиного роду людського і різноманітністю певного історико-етнографічного матеріалу. Ф. Гізо припускає, що, з одного боку, існують локальні цивілізації, а з іншого – є ще і цивілізація як прогрес людського суспільства в цілому. Він вважає, що цивілізація складається з двох елементів: соціального, зовнішнього відносно людини, загального й інтелектуального, внутрішнього, визначаючого його особисту природу. Взаємний вплив цих двох явищ, соціальних й інтелектуальних, є, на думку Гізо, основою розвитку цивілізації.

У *марксизмі* термін "цивілізація" вживається для характеристики певної стадії суспільного розвитку, наступної за дикістю і варварством.

А. Тойнбі розглядає цивілізацію як особливий соціокультурний феномен, обмежений певними просторово-тимчасовими рамками, основу якого складає релігія і чітко виражені параметри технологічного розвитку.

Л. Уайт досліджує цивілізацію з погляду внутрішньої організованості, обумовленості суспільства трьома основними компонентами: технікою, соціальною організацією і філософією. Причому техніка розглядається як компонент, що детермінує інші.

Ф. Кочені була розпочата спроба створити особливу науку про цивілізацію. Центральним елементом цієї науки є теорія, яку треба відрізнити від історії, оскільки теорія є єдиним вченням про сутність цивілізації, а історія

стільки, скільки й цивілізацій. До речі, М. Галич, досліджуючи цивілізації, поділяє їх на два періоди – доколумбова цивілізація і цивілізація Нового часу.

Основні ідеї Ф. Кочені зводяться до того, що цивілізація – це "особливий стан групового життя", "особлива форма організації колективності людей", "метод улаштування колективного життя", тобто цивілізація – це соціальна цілісність.

Внутрішнє життя цивілізації визначається двома фундаментальними категоріями – блага й істини, а зовнішня – категоріями здоров'я і благополуччя. Крім них життя цивілізації засноване на категорії краси. Ці п'ять категорій визначають лад життя і своєрідність цивілізацій, яких, на думку зазначеного автора, необмежена кількість.

У вітчизняній літературі так само можна знайти різне розуміння сутності і структури цивілізації. Оригінальний погляд на сутність цивілізації і співвідношення її з культурою висловив *М. Я. Данилевський*. Він розглядав цивілізацію як специфічний культурно-історичний тип і виділив низку цивілізацій: єврейську (з усепроникаючим началом релігійної діяльності), грецьку (з її культурною діяльністю – теоретичною та технічною), римську (де була здійснена політична сторона людської діяльності), європейську (з переважно науковим і промисловим характером культури) і слов'янську (у своїй самотності втілюючої єдність усіх складових культурної діяльності). Данилевський вважав, що немає єдиної всесвітньої історії, а є лише історії окремих цивілізацій.

Заслуговує на увагу і вчення *Л. М. Гумільова* про цивілізацію. Він пов'язує це поняття з особливостями етнічної історії.

Проте, у цілому сьогодні в літературі переважає культурологічний підхід до визначення поняття цивілізації. Це і "соціокультурна спільність, яка має якісну специфіку"; це і "цілісне конкретно-історичне утворення, що відрізняється характером свого відношення до світу природи і внутрішніх особливостей соціальної культури" тощо.

Але оскільки цивілізація виступає як більш глобальна сутнісна характеристика суспільно-історичного процесу, ніж суспільно-економічна формація, а формаційні розходження виступають як більш часткові, то, виходячи з цього, цивілізацію можна визначити таким чином. Цивілізація – це системна організація суспільного життя, що включає у себе технологічну основу суспільства, його соціально-економічний, політичний розвиток і культуру в їхній соціальній цілісності. Вона інтегрує в єдину цілісність суспільні відносини і діяльність людей, орієнтує їх на нове якісне відношення з навколишньою природою, у процесі якого зростає організованість суспільного життя. Цивілізація виступає як опредмечена форма потреби людей у матеріальних і духовних цінностях, вона є активним процесом історичного розвитку, цілеспрямованих дій людей, здійснюваних з метою ствердження всього прогресивного. А це означає, що у структуру цивілізації входять не тільки технологічні основи виробництва, але й сукупність суспільних відносин, які складають те, що називається громадянським суспільством, а також соціокультурний розвиток людини як особистості на певному ступені

історичного процесу. Тому необхідно розкривати не тільки технологічні, але і соціокультурні основи цивілізації.

У такому розумінні відбувається висвітлення ще одного аспекту цивілізації: вона являє собою втілення культури в повсякденній діяльності людей, в їхній праці і поведінці, в їхньому способі життя. У цьому випадку цивілізація виявляється як культурний зріз суспільства. Ступінь соціокультурного розвитку цивілізації виражається в понятті "цивілізованість". Цивілізованість – це ступінь оволодіння людиною всіма досягненнями цивілізації – технологічними, соціальними, культурними, міра їхньої втіленості в її повсякденних вчинках. Якщо культура виражає ступінь розвитку людини, то цивілізація виражає соціальне буття самої культури.

Звичайно, культура і цивілізація генетично пов'язані між собою, їхні взаємовідношення виражають сьогодні рівноправний діалог, установлений на шляху до нової їх єдності. Ми сьогодні повинні усвідомити цінність як культури, так і цивілізації, точніше – їхню рівноцінність і сприяти творчій діяльності їх взаємодоповнюючому, гармонійному існуванню.

Друге питання. Студент має знати що є основні "живі" цивілізації сучасного людства. Це ті цивілізації, які існують у сучасності. У другому питанні більш детально буде розглянута концепція Арнольда Дж. Тойнбі – одного з найвидатніших історичних мислителів ХХ ст. Його грандіозна філософсько-історична система, створенню якої він присвятив, по суті, все своє зріле життя, вже тривалий час була й донині залишається однією з найвпливовіших у світовій філософії історії ХХ ст. Джерела [1, 2, 8, 9, 10, 11, 12].

Групування суспільств-цивілізацій здійснюється англійським істориком по-різному, залежно від точки відліку чи конкретного пізнавального завдання, яке розв'язується у тому чи іншому випадку. Скажімо, якщо йдеться про живі, що існують і сьогодні, суспільства вищого, цивілізованого типу, то Тойнбі виокремлює п'ять цивілізацій:

- 1) сучасний західнохристиянський світ;
- 2) православне християнське суспільство у Південно-східній Європі та в Росії;
- 3) ісламське суспільство, розселене в зоні сухих степів і пустель, яка перетинає діагонально Північну Африку та Середній Схід, від Атлантичного узбережжя до Великого Китайського Муру;
- 4) індуїстське суспільство на тропічному субконтиненті Індії;
- 5) далекосхідне суспільство у субтропічному та помірному регіонах на територіях, розташованих між зоною степів та пустель і Тихим океаном.

Основні цивілізації всієї історії людства.

Здійснюючи порівняльне дослідження цивілізацій, учений виокремлює вже двадцять одну цивілізацію, оскільки йдеться вже не тільки про сучасні, а й про минулі суспільства вищого типу. "Таким чином, – підсумовує він, – наші студії дозволили нам вирізнити дев'ятнадцять суспільств, більшість із яких поєднана "материнсько-дочірніми" взаєминами з одним або кількома іншими. Це суспільства західне, православне, іранське, арабське (ці два нині об'єдналися в одне, ісламське), індуїстське, далекосхідне, еллінське, сирійське, індське,

давньокитайське, мінойське, шумерське, хеттське, вавилонське, єгипетське, андське, мексиканське, юкатанське і майянське. Ми висловили сумнів щодо поділу між суспільствами вавилонським та шумерським, і ще кілька пар теж, можливо, слід розглядати як одне суспільство, наділене "епілогом" за єгипетською аналогією. Але ми шануватимемо їхню індивідуальність доти, доки не знайдемо слушні підстави для протилежних висновків. Зрештою, вельми бажано розділити також православне християнське суспільство на православно-візантійське і православно-руське, а суспільство далекосхідне – на китайське і корейсько-японське. Це збільшило б наше число до двадцяти одного".

Підсумкова класифікація цивілізацій.

Нарешті, крім розглянутих вище, до основних слід, звичайно, зарахувати й ще одну, загальнопідсумкову класифікацію цивілізацій за Тойнбі. Вона має такий вигляд:

Остаточна класифікація цивілізацій за Тойнбі

I. Повністю розвинені цивілізації

A

Незалежні цивілізації, неспоріднені з іншими;

– Центральноамериканські (майя, мексиканська, юкатанська; крім того, додано класичну фразу про центральноамериканську цивілізацію на плато Мексики і Юкатану та на плато Гватемали);

– Андська.

Неспоріднені з іншими

– Шумеро-аккадська (в тому числі вавилонська);

– Єгипетська;

– Егейська (цей термін тепер включає мінойську й елладський варіант егейської цивілізації);

– Інду;

– Давньокитайська (цей термін охоплює далекосхідну та перед-Шан цивілізації).

Споріднені з іншими (перша група)

– Сирійська (споріднена з шумеро-аккадською, єгипетською, егейською та хеттською);

– Еллінська (споріднена з егейською);

– Індійська (споріднена з Інду; сюди треба ще додати індуїстську).

Споріднені з іншими (друга група)

– Православно-християнська;

– Західна (споріднені із сирійською та еллінською);

– Ісламська.

B

Сателітні цивілізації

– Міссісіпська (сателіт центральноамериканської);

– Південно-західна (сателіт центральноамериканської);

– Північноандська (сателіт андської);

– Еламська (сателіт шумеро-аккадської);

– Хеттська (сателіт шумеро-аккадської);

- Урарту (сателіт шумеро-аккадської);
- Іранська (сателіт спершу шумеро-аккадської, а згодом сирійської);
- Корейська (сателіт давньокитайської);
- Японська (сателіт давньокитайської);
- В'єтнамська (сателіт давньокитайської);
- Італійська (сателіт еллінської, включно з етрусками);
- Південно-східна азіатська (спочатку сателіт індійської, в Індонезії та Малайї – ісламської);
- Тибетська (сателіт індійської, включно з Монголією і Калмикією);
- Руська (спочатку сателіт православної, згодом – західної).

II. Недорозвинені цивілізації

- Перша сирійська (часів гіксосів; затьмарена єгипетською цивілізацією);
- Несторіансько-християнська (далекосхідна християнська; затьмарена ісламською);
- Монофізитсько-християнська (затьмарена ісламською);
- Далекозахідна християнська (кельтська; затьмарена західною);
- Скандинавська (затьмарена західною);
- Середньовічний західний "космос" міст-держав (затьмарений західною).

Фактичне вивчення об'єктивних історичних процесів і структур, для характеристики яких є поняття "цивілізація", ведеться з прадавніх часів, задовго до появи цього поняття.

Сучасні автори виділяють також мегатренди глобалізаційного світу. Див. джерело [12]. Пийнято говорити про мегатренди, які складені в Америці та про «Китайські мегатренди». Професор О. П. Пунченко поставив питання так: а про які мегатренди можливо говорити у контексті глобалізаційного світу? Це мегатренди, які вказують на головні напрями суспільства: інформація, інформаційні ресурси, інформаційні технології, геополітична та ідеологічна трансформації сучасного світу, розвиток та укріплення військового перевершення та глобалізація економіки, єдиний планетарний ринок, транснаціональні корпорації, єдина грошово-фінансова система, екологічна безпека.

Лекція № 8

ТЕМА 8. СТАНОВЛЕННЯ, СУТНІСТЬ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Семінар № 8

Основні напрями розвитку інформаційного суспільства

1. Сучасні проблеми становлення інформаційного суспільства.
2. Складові розвитку інформаційного суспільства.
3. Риси інформаційного суспільства та інформаційна культура.

Реферати

1. Підходи до пояснення поняття «інформаційне суспільство».

2. Україна у динаміці розвитку сучасного інформаційного суспільства.
3. Інформація, пізнання та соціальне управління.
4. Інформаційні процеси у системі «людина-суспільство-природа».

Література

1. Шаповал О. В. Розробка національних стратегій інформаційного розвитку – пріоритет сучасності / О.В. Шаповал. // Нова парадигма. – К., 2004. – Вип. 38.
2. Дюжев Д. В. Інформаційне суспільство: соціально-правові аспекти суспільного розвитку / Д. В. Дюжев. // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк, 2004. – № 1.
3. Колодюк А. В. Теоретичне обґрунтування поняття та виникнення інформаційного суспільства / А. В. Колодюк // Борисфен. – 2004. – № 11.
4. Марчук Н. В. Інформаційна цивілізація: соціальні риси віртуального феномена / Н. В. Марчук. // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк, 2003. – № 4.
5. Бортко Г. Н. Национальные стратегии информационного общества: преимущества и условия реализации в Украине / Г. Н. Бортко. // Информационное общество. – 2004. – № 2.
6. Интернет-портал.

Методичні рекомендації до семінару та лекційний матеріал

Перше питання. У розвинених країнах світу сфера інформаційно-комунікаційних технологій виступає запорукою соціального, економічного і політичного благополуччя. Починаючи з 90-х років ХХ століття розвиток інформаційного суспільства є пріоритетним напрямом державної політики в провідних країнах світу.

У грудні 2003 року питання створення глобального інформаційного суспільства вперше в історії людства було підняте на вищому міждержавному рівні у межах проведення I стадії Всесвітнього Саміту з питань Інформаційного Суспільства. На цьому міжнародному форумі лідери 161 держави світу підписали два стратегічні документи “Декларацію принципів” і “План дій”, які визначили напрями подальшого розвитку інформаційного суспільства на всіх рівнях, а також визнали необхідність розробки і реалізації національних стратегій його розвитку в кожній конкретній країні.

Починаючи з 1998 року у цей процес включилася Україна, проте на цьому шляху перед нашою країною постає чимало труднощів, пов'язаних, насамперед, з перехідним характером розвитку українського суспільства. Сьогодні для досягнення головної мети – ефективної інтеграції України в глобальне інформаційне співтовариство – їй необхідно вирішити унікальне в світовій історії завдання – сформувати інформаційний простір і водночас створити демократичну, соціальну, правову державу і громадянське суспільство.

Теоретичне обґрунтування розвитку інформаційного суспільства значно відстає від практичного використання інформаційно-комунікаційних

технологій. Таким чином, є доцільним розглянути інформаційний розвиток з позиції соціального, політичного і філософського аналізу. Створення наукової концепції, здатної синтезувати загальні проблеми інформаційного суспільства, а також перспективи розвитку інформаційного простору України, складає надзвичайно актуальне теоретичне завдання, вирішення якого дозволить соціальним суб'єктам усіх рівнів усвідомити свою роль і місце в нових умовах, обґрунтувати стратегію інформаційного розвитку нашої країни, з'ясувати особливості інформаційних процесів у транзитивних умовах, а також ефективно вирішувати суто практичні завдання створення і розвитку інформаційного суспільства в Україні.

Застосування інформаційних технологій в процесі вивчення конкретних суспільств сприяли появі економічної теорії інформації (Дж. Стіглер, Дж. Акерлоф), теорії інформаційного суспільства (А. Тоффлер) та постіндустріального суспільства (Д. Белл). З доробку сучасних українських вчених в цьому контексті привертають увагу праці В. Д. Гавловського, В. С. Цимбалюка, А. С. Гальчинського, Р. А. Калюжного. У даний час активно працюють у цьому напрямку російські вчені В. Л. Іноземцев, Г. Т. Артамонов та ін. Не можна залишити поза увагою і наукові розробки філософа А.І. Ракітова, фундаментальна праця якого “Філософія комп'ютерної цивілізації”, незважаючи на її давність, залишається найзмістовнішим, найґрунтовнішим виданням з даної проблематики на пострадянському просторі, яка є актуальною донині. Поява теорії М. Кастельса про інформаціональний капіталізм у мережевому суспільстві активізувала як розвиток інформаційних технологій, так і їх застосування у суспільних дослідженнях.

Основою більшості підходів стає переконання, що кількісні зміни у сфері інформації призводять до виникнення якісно нового типу соціального устрою. Багато в чому теоретики виходять із схожих міркувань: у наш час практично в усіх сферах життя суспільства стало більше інформації, отже суспільство, в якому ми живемо, інформаційне.

Людина існує в медіа насиченому середовищі: її життя суттєво символізується, воно проходить у процесах обміну й отримання повідомлень про неї і про інших. Визнання вибухового зростання культурних сенсів змушує багато авторів говорити про те, що людство увійшло до інформаційного суспільства. Вони рідко роблять спроби оцінити цей розвиток в кількісних характеристиках, а просто вказують, наскільки “очевидно”, що знаків і інформації сьогодні значно більше, ніж у попередні епохи. Див. джерела [1, 2, 3].

Друге питання. Інформаційне суспільство, на думку більшості вчених, зробило інформацію своїм базовим параметром. Інформація стає основою соціального й інформаційного розвитку, основним ресурсом соціальних і економічних відносин.

Іншою важливою складовою підходу до визначення інформаційного суспільства є визнання високої динамічності його розвитку і глибинного характеру змін в усіх сферах життєдіяльності людини. Домінуючим фактором сучасного етапу розвитку цивілізації є феномен, який деякі автори визначають

як “інформаційна революція”. Результатом інформаційної революції, що почалася, стала поява нового типу суспільства інформаційного.

Крім того, при визначенні сутності інформаційного суспільства бачиться необхідним використання такого терміна як “інформатизація”. Інформатизація передбачає масове впровадження методів і засобів збору, обробки, передачі і збереження інформації на базі засобів мікропроцесорної й обчислювальної техніки.

Інформатизація, таким чином, є соціотехнічним і соціокультурним процесом зміни життєдіяльності всього суспільства, його підсистем і структур за рахунок різкого підвищення ефективності продукування, збереження і поширення усіх видів інформації і знань. Важливо відзначити, що інформатизація суспільства є однією з закономірностей сучасного соціального прогресу, причому цей термін не є тотожним комп'ютеризації. Можливо найкоротшим визначенням інформаційного суспільства може бути таке: суспільство, засноване на інформації. По суті, саме ця позиція і лежить в основі більшості визначень інформаційного суспільства. Див. джерела [2, 3, 4, 5].

Трете питання. Рисами, що відрізняють інформаційне суспільство, є:

- збільшення ролі інформації і знань в житті суспільства;
- збільшення частки інформаційних комунікацій, продуктів та послуг у валовому внутрішньому продукті;
- створення глобального інформаційного простору, який забезпечує ефективну інформаційну взаємодію людей, їх доступ до світових інформаційних ресурсів і задоволення їхніх потреб щодо інформаційних продуктів і послуг.

В період переходу до інформаційного суспільства необхідно підготувати людину до швидкого сприйняття і оброблення великих обсягів інформації, оволодінню сучасними засобами, методами і технологіями роботи. Крім того, нові умови роботи породжують залежність інформованості однієї людини від інформації, придбаної іншими людьми. Тому вже недостатньо вміти самостійно опанувати і накопичувати інформацію, а треба навчитися такої технології роботи з інформацією, коли готуються і приймаються рішення на основі колективного знання. Це говорить про те, що людина повинна мати певний рівень культури щодо використання інформації. Для визначення цього факту був введений термін інформаційна культура.

Інформаційна культура – вміння цілеспрямовано працювати з інформацією та використовувати для її отримання, обробки і передачі комп'ютерну інформаційну технологію, сучасні технічні засоби і методи.

Для вільної орієнтації в інформаційному потоці людина повинна володіти інформаційною культурою як однією зі складових загальної культури. Інформаційна культура пов'язана з соціальною природою людини.

Роль і місце інформації в житті суспільства, вплив інформації на розвиток особистості, суспільства й держави суттєво підвищилися. Інформація сьогодні перетворилася в потужний ресурс, що має навіть більшу цінність, ніж природні, фінансові, трудові та інші ресурси. Інформація стала товаром, що продається й купується. Більше того, інформація перетворилася в зброю, повсюдно ведуться

інформаційні війни різного масштабу й різної інтенсивності. Інформаційно-комунікаційні технології є одним з найбільш важливих факторів, що впливають на формування суспільства двадцять першого століття. Їх революційний вплив стосується способу життя людей, їхньої освіти та роботи, а також взаємодії уряду й цивільного суспільства. Перед усіма нами відкриваються величезні можливості.

Україна значно відстала у процесі формування та розвитку інформаційного суспільства. Провідні країни світу перевищують її рівень у десятки, сотні разів. Процес створення сприятливих умов для проведення інформатизації в Україні відбувається дуже повільно. Проблеми у законодавчій базі, сьогоденні політичні, економічні та соціальні фактори значно гальмують входження держави до лав світових лідерів. Але, не зважаючи ні на що, Україна намагається подолати цю прірву. З кожним днем інтерес до цих перетворень збільшується, робляться спроби щодо вирішення існуючих проблем, найчастіше відбуваються різноманітні заходи, які підтверджують стійке бажання України рухатися у напрямку глобального інформаційного суспільства.

Зважаючи на розвиток глобальних процесів останнього десятиліття, внутрішні реалії соціально-економічного розвитку України, а також її міжнародні позиції та пріоритети, шлях побудови інформаційного суспільства є найбільш оптимальним для зміни стратегічних орієнтирів державної політики на інформаційний тип розвитку, підвищення рівня добробуту громадян, покращення показників конкурентоздатності держави, прискорення інтеграції України у європейське та світове співтовариства. Див. [4, 5, 6].

Лекція № 9

ТЕМА 9. ЛОГІКА ЯК ОСНОВА ФІЛОСОФСЬКОГО СВІТОГЛЯДУ. ЛОГІКА ДИСКУРСУ

Семінар № 9

Логіка як наука

1. Логіка та її закони.
2. Поняття та судження.
3. Умовивід.
4. Логіка дискурсу.

Реферати

1. Історія розвитку науки логіки.
2. Дискурс.
3. Теорія суперечки.
4. Некласичні логіки.

Література

1. Бажанов В. А. История логики в России и СССР / В. А. Бажанов. – М.: Канон+, 2007.
2. Ивлев Ю. В. Логика: учебник для вузов / Ю. В. Ивлев. – М., 1992.
3. Гетманова А.Д. Учебник по логике / А. Д. Гетманова. – М., 1994.
4. Ивин А. А. Элементарная логика / А. А. Ивин. – М., 1994.
5. Ивлев Ю. В. Логика / Ивлев Ю. В. – М., 1992.
6. Курбатов В.И. Логика в вопросах и ответах: учеб. пособ. / В. И. Курбатов. – Ростов-на-Дону, 1997.
7. Рузавин Г.И. Логика и аргументация: учеб. пособ. для вузов / Г. И. Рузавин. – М., 1997.
8. Уемов А.И. Задачи и упражнения по логике / А. И. Уемов. – М., 1961.

Методичні рекомендації до семінару та лекційний матеріал

Логіка – це наука про форми та закони судження. Головним об'єктом дослідження логіки є описові системи судження, тобто системи які пропонуються як інструкція для людей (а також, можливо інших розумних істот/машин) як слід правильно мислити.

Студент по **першому питанню** має засвоїти закони формальної логіки і їх вимоги (на понятійному рівні). Під законом логіки розуміють внутрішній, необхідний, суттєвий зв'язок між думками.

Закон тотожності формулюється так: будь-яка думка про предмет у процесі даного міркування тотожна сама собі, скільки б разів вона не повторялась. Думка тотожна сама собі тоді, коли вона стосується одного й того ж предмета і її зміст залишається одним і тим самим, скільки б разів вона висловлюється. Якщо ж зміст думки змінюється або вона відноситься до іншого предмета, то така думка не може вважатися тією ж самою, тотожною самій собі, це буде уже інша думка. Закон тотожності у вигляді формули записується так:

$$A \in A, \text{ або } A = A$$

Закон протиріччя. Протиріччя в логіці – це хиба, пов'язана з порушенням закону протиріччя, і означає, що в деякому судженні припускається два взаємно протилежних та несумісних твердження про один предмет, в один і той самий час і в одному й тому ж відношенні.

Закон виключеного третього (поширена лат. назва *tertium non datur*) – один з основних законів формальної логіки, що забезпечує послідовність і несуперечність думки у випадках, коли стверджується (або заперечується) якась ознака у тому самому предметі чи явищі у той самий час у тому самому відношенні. В. т. з. формулюється так: з двох суперечливих суджень про одне і те саме – одне обов'язково істинне, друге хибне; третього бути не може. Людина може бути або доброю, або недоброю, третє виключається. Вперше цей закон сформулював Арістотель. У математичній логіці В. т. з. виражається формулою – $\rho \vee \sim \rho$, де ρ – позначає судження, $\vee$ – диз'юнкцію, $\sim$ – заперечення. Керуючись даною формулою, можна робити правильні висновки

про хибність одного судження на підставі знання про істинність суперечливого йому другого і навпаки. Закон достатньої підстави.

Закон *достатньої підстави* формулюється так: будь-яка істинна думка має достатню підставу. Із закону достатньої підстави випливає така його вимога: будь-яка думка може бути істинною тільки тоді, коли вона обґрунтована. Так, для того, щоб судження "Петренко є співучасником цього злочину" було визнане істинним, необхідно навести підстави його істинності, тобто треба висловити низку суджень, із яких би неодмінно випливало твердження про те, що Петренко справді є співучасник цього злочину. Якщо ж таких суджень наведено не буде, то висловлене положення ("Петренко є співучасник цього злочину") не може вважатися істинним.

Закон достатньої підстави є відображенням необхідного взаємозв'язку, існуючого між предметами і явищами навколишнього світу, а саме: відображенням причинно-наслідкових відношень, генетичних зв'язків і т. д. Як у самій дійсності кожне явище має свою причину, свою реальну підставу, без якої воно не могло б виникнути й існувати, так і в мисленні будь-яка думка має свою достатню підставу. Див. джерела [1 - 8].

Щодо **другого питання**, то студент має розібратися що таке *поняття*. Поняття – це думка, в якій відображуються загальні, і до того ж суттєві, ознаки (властивості) предметів і явищ. Вони, поняття, утворюються внаслідок двох раціональних дій: а) виділення загального (спільного) в ряду подібних ознак тих чи інших предметів і явищ; б) абстрагування (відсторонення) від інших, в кожному конкретному випадку – другорядних, ознак.

Студенту слід вміти надавати загальну характеристику поняття, знати логічну структуру, зміст і обсяг поняття, види понять. Також уявити відношення між поняттями, узагальнення й обмеження понять, визначення понять, логічний поділ понять та правила поділу понять.

В цьому питанні необхідно розібратися, що таке судження на фундаментальному рівні, знати структуру судження, класифікацію суджень, основні види суджень, правила розподілення термінів, перетворення суджень, сумісні і несумісні судження, співвідношення істинності і хибності суджень.

Судження – це висловлювання про предмети та явища з вказівкою на приналежність чи відсутність у них (даних понять) певних ознак. Якщо судження відповідають об'єктивному стану предметів і явищ, їх називають істинними (правдою); якщо не відповідають – хибними (брехнею).

Судження завжди висловлюються реченням, але не кожне речення є судженням. Речення окличні (Іване!), запитальні (Де ти живеш?), емоційні (Фу! Гидота!) та називні (Шорох. Робкое дыханье. Трели соловья. Серебро и колыханье сонного ручья. – А. А. Фет) не є судженнями. Речення складаються з головних (Предмет, Присудок) та другорядних частин (Означення, Додаток, Обставини). В судженні немає другорядних частин.

Структура судження. В судженні завжди і обов'язково є об'єкт (предмет, явище), про який йдеться мова. Це може виражатися одним словом (Завод) або декількома словами (Сміттєпереробний завод, якого збудували у нас німці в

минулому році). В логіці об'єкт судження називається Суб'єктом (Subjectum) і позначається латинською літерою S.

Все те, що сказано про S у судженні, називається Предикатом (Predicatum) і позначається латинською буквою P. У судженні про завод таким P може бути (є власником олігарх Карабас Барабас). У структурі судження S і P називаються термінами судження.

В судженні про суб'єкт (S) певні ознаки (P) йому можуть приписуватися або заперечуватись. Тому є дві форми структури суджень: $S \in P$ або $S \notin P$. "Є" і "не-Є" називається зв'язкою термінів судження. Див. джерела [1 – 8].

В **третьому питанні** необхідно знати що таке умовивід – це форма мислення, за допомогою якого з одного чи декількох суджень виводиться нове судження. Умовивід з істинних посилок веде до нового істинного висновку; він є певним підсумком мислимого акту.

Кожний умовивід складається з вихідних знань (посилань), обґрунтувань (логічних основ виведення) і вивідного знання (заключення, висновку). Посилками називають вихідні відомі судження, з яких робиться висновок в формі нового судження; висновком – сама форма, процес обґрунтування, логічного переходу від посилення до заключення; заключеннями (висновками) – отримані логічним шляхом нові судження.

В залежності від ступеня достовірності, строгості, розрізняють два види умовиводів: необхідні (демонстративні) і правдоподібні (недемонстративні). В останньому випадку забезпечується лише заключення, в якого істинність лише ймовірна.

За мірою обсягу посилення і заключення умовиводи поділяються на дедуктивні (від знання загального до висновку часткового), індуктивні (від знання часткового до висновку загального) та умовиводи за аналогією.

Дедуктивними (від лат. слова *deductio* – виведення) називаються умовиводи, в яких перехід від знання загального до знання часткового є логічно необхідним. Якщо в дедуктивному умовиводі висновок робиться на основі однієї посилки, то такий умовивід вважається безпосереднім. Безпосередні виводи оперують лише змістом елементів (S, P, є і не-є) одного і того ж судження. Якщо ж у дедуктивному умовиводі вивід робиться на основі декількох посилення, то він називається опосередкованим.

Індуктивними (від лат. слова "*inductio*" – включення) називаються такі умовиводи, у формі якого відбувається емпіричне узагальнення; коли на основі ознаки, яка повторюється в окремих явищах та предметах, робиться висновок про належність цієї ознаки всім явищам/предметам певного класу.

За аналогією називаються умовиводи, в яких на основі належності певної ознаки у одного (першого) предмета робиться висновок про належність цих ознак в усіх подібних предметах/явищах, подібних до першого.

В **четвертому пункті** розглядається дискурс як особливий вид комунікації, що має риси раціональності, інтенціональності, історичності, став головним об'єктом дослідження сучасної філософії та гуманітарних наук, які визначають його поліфункціональність і соціокультурне значення.

У сучасній філософській літературі поняття "дискурс" набуло таких змістів: 1) концепт для побудови нових напрямів філософського осмислення сучасного буття, до яких належать структуралізм, постструктуралізм,

постмодернізм; 2) вербально-комунікативна практика людей, суб'єктів соціального життя; 3) форма об'єктивації змісту свідомості людини; 4) метод аналізу типів мислення і способів бачення суспільних проблем.

У логіко-семантичному аспекті дискурс: 1) розумово-мовленнєвий акт, у процесі якого мовні вирази в цілісності набувають певних смислів і предметних значень у певному контексті міркувань; 2) акт соціальної комунікації між людьми: монолог, діалог, полілог; 3) форма передавання інформації (знання) від людини до людини, від покоління до покоління; 4) обговорення певної проблеми, запитування про те, що хвилює, цікавить людей. У дискурсі мислення людей спрямоване на осмислення й розуміння сказаного іншими, пояснення "темних" місць міркувань, логічне обґрунтування певних тверджень на істинність або хибність, інтерпретацію міркувань іншого співучасника в об'єктивному чи суб'єктивному дусі, а мова стає засобом виразу думок, засобом омани, переконання, впливу на інших людей, щоб досягти мети, а також як риторичною та метафоричною грою словами.

У конкретному соціокультурному середовищі дискурс у структурі "культура - мислення – мова" наповнюється різними культурними смислами та предметними значеннями і, за словами семіотиків і логіків, виникають відношення між "означеним і тим, що означає", "знаками та їх інтерпретаціями", "кодом і декодуванням".

Логіко-філософський аналіз дискурсу як особливої розумово-мовленнєвої діяльності, діалог суб'єктів міркувань з метою розв'язання певних проблем, досягнення взаєморозуміння тощо вперше здійснили античні філософи. Вони на підставі теоретичного узагальнення практики дискурсу (філософського, політичного, судового) розробили систему понять, які визначають специфіку різних типів дискурсу, та створили теорії: діалектику (мистецтво ведення діалогу, що має запитально-відповідальний характер), еристику (теорію ведення суперечок), риторику (мистецтво переконання, мистецтво красномовства).

Античні філософи визначили такі типи дискурсу:

- аподиктичний (грец. – той, що доводить, переконливий), який будується через дедуктивне виведення висновку з безумовно істинних засновків (силогізм);
- діалектичний, що будується несуворо, через несуворе (варіативне або ймовірнісне) виведення висновків із засновків, які не є безумовно істинними;
- риторичний; який також будують на несуворому виведенні певних висновків із не безумовно істинних засновків, але він містить, окрім логічного, ще й нелогічні (психологічні) аспекти з метою впливу на аудиторію (слухачів);
- спонукальний, який намагається збалансувати не безсуперечливі аргументи й спонукають слухача погодитися з тим, що засноване не стільки на силі розуму, скільки на взаємозв'язку та взаємоузгодженні емоційних моментів з вимогами часу і практичними стимулами (За У. Еко). Див джерела [1, 2].

3. ПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

1. Становлення філософії як форми суспільного пізнання, її джерела та предмет.
2. Світоглядна функція філософії. Структура світогляду.
3. Методологічна функція філософії. Діалектика та метафізика.
4. Гносеологічна функція філософії. Специфіка філософського пізнання.
5. Практично-діяльна функція філософії. Роль філософії в освоєнні та перебудові світу людини.
6. Культурно-виховна функція філософії. Філософія – квінтесенція духовної культури людства.
7. Основне питання філософії та дві його сторони. Матеріалізм та ідеалізм – два основних напрями у філософії.
8. Давньоіндійська філософія: джайнізм, буддизм, чарвака.
9. Філософські школи у Стародавньому Китаї: конфуціанство та даосизм.
10. Боротьба матеріалізму та ідеалізму в античній філософії.
11. Філософія Середньовіччя. Вивчення М. Аврелія та філософія Ф. Аквінського.
12. Філософія Відродження, її характерні риси.
13. Філософія Нового часу, її особливості та зв'язок з природознавством.
14. Філософія І. Канта.
15. Об'єктивний ідеалізм та діалектика Г. Гегеля.
16. Антропологічний матеріалізм Л. Фейєрбаха.
17. Історичні умови, природничо-наукові передумови і теоретичні джерела становлення філософії марксизму.
18. Розробка концепції матеріалістичної діалектики К. Марксом та Ф. Енгельсом.
19. Теорія суспільно-економічних формацій К. Маркса.
20. Головні ідеї філософії України.
21. Філософія П. Юркевича. Філософія Г. Сковороди. Філософія Т. Шевченко.
22. Філософський аспект проблеми буття. Основні форми буття.
23. Розвиток навчання про матерію у філософії природознавства.
24. Сучасна наука про склад та якість матерії, про матеріальну єдність світу.
25. Поняття руху. Рух та розвиток. Основні форми руху та їх взаємозв'язок.
26. Простір та час як корінні форми буття матерії. Філософські аспекти теорії відносності.
27. Відображення як загальна властивість матерії. Розвиток форм відображення на рівні неорганічної та органічної природи.
28. Походження свідомості та її суспільно-історична сутність.
29. Свідомість та мозок. Мова та мислення.
30. Свідомість та кібернетика. Інформаційні процеси у суспільстві.

31. Пізнання як відображення дійсності. Діалектика суб'єкта та об'єкта пізнання.
32. Чуттєве пізнання та його форми. Метафізичність крайнього сенсуалізму.
33. Абстрактне мислення та його форми. Метафізичність крайнього раціоналізму.
34. Поняття та суттєвість практики, як основи всіх форм життєдіяльності людини. Форми практики та її функції у науковому пізнанні.
35. Технічна діяльність як форма практики.
36. Поняття істини. Діалектика абсолютної та відносної істини.
37. Поняття діалектики, її історичні форми та типи.
38. Єдність принципів, законів та категорій діалектики.
39. Основні принципи діалектики: розвиток та взаємозв'язок явищ.
40. Альтернативи діалектики: догматизм, релятивізм та ін..
41. Закон єдності та боротьби протилежностей.
42. Закон взаємного переходу кількісних та якісних змін.
43. Закон заперечення заперечення.
44. Категорії діалектики: одиничне та загальне, сутність та явище.
45. Категорії діалектики: причина та наслідок, форма та зміст.
46. Категорії діалектики: поняття системи, випадковість та необхідність, можливість та дійсність.
47. Сутність матеріалістичного розуміння історії. Зміст категорій "суспільне буття" та "суспільна свідомість".
48. Суспільство як соціальна форма руху матерії.
49. Закони розвитку суспільства як закони діяльності людей.
50. Природа та суспільство. "Природне" та "штучне" середовище мешкання.
51. Роль географічного середовища у розвитку суспільства. Сутність географічного детермінізму та геополітики.
52. Народонаселення – передумова та суб'єкт історичного процесу.
53. Екологічні проблеми сучасності.
54. Демографічні проблеми сучасності.
55. Поняття суспільно-економічної формації, її структура та закони функціонування.
56. Сутність цивілізаційного та культурологічного підходу до пояснення історії.
57. Продуктивні сили та їх структурні елементи.
58. Виробничі відносини та їх структура.
59. Сутність та соціальні проблеми сучасної науково-технічної революції.
60. Науково-технічний прогрес та екологія.
61. Історичні форми спільностей людей. Походження та сутність класів.
62. Положення, сутність та основні ознаки держави.
63. Функції держави, форми державного устрою та форми правління.

64. Специфіка та актуальність філософського розгляду проблем людини.
65. Багаторівневий характер сутності людини.
66. Діалектика сутності людини та людської діяльності.
67. Діалектика суспільства та особи.
68. Поняття суспільної свідомості та її структура.
69. Рівні суспільної свідомості та її взаємозв'язок.
70. Взаємозв'язок та відмінність форм суспільної свідомості.
71. Політична свідомість та політична діяльність.
72. Політичні партії та рухи і їх роль у розвитку суспільства.
73. Правові відношення та правові погляди.
74. Поняття моралі її походження, сутність та функції.
75. Естетична свідомість її сутність та функції.
76. Сутність релігії її походження, основні елементи та соціальна роль.
77. Екологічна свідомість, її суттєвість та фактори формування.
78. Походження та сутність поняття «культура».
79. Структура та функції культури.
80. Культура як предмет філософського аналізу. Взаємозв'язок матеріальної та духовної культури.
81. Культура та науково-технічний прогрес.
82. Наука як вид духовного виробництва, її сутність та функції.
83. Цивілізація як соціокультурне утворення.
84. Складові розвитку інформаційного суспільства.
85. Риси інформаційного суспільства та інформаційна культура.
86. Логіка та її закони.
87. Поняття та судження.
88. Умовивід.
89. Логіка дискурсу.

4. ПРИМІРНА ТЕМАТИКА СТУДЕНТСЬКИХ РЕФЕРАТІВ, ДОПОВІДЕЙ ТА ПИСЬМОВИХ РОБІТ

1. Структура і сутність філософського світогляду.
2. Становлення та розвиток релігійного світогляду.
3. Основне питання філософії.
4. Матеріалізм філософії Стародавньої Індії.
5. Ідеалістичні концепції Стародавньої Індії.
6. Функції філософії.
7. Філософія буддизму.
8. Матеріалістичні школи Стародавнього Китаю.
9. Сутність конфуціанства.
10. Філософія Демокрита.
11. Філософія Сократа.
12. Філософія Платона.
13. Філософія Арістотеля.
14. Особливості філософії феодального суспільства.
15. Боротьба номіналізму та реалізму в філософії феодального суспільства.
16. Філософія Фоми Аквінського.
17. Матеріалізм феодального суспільства (Р. Бекон, Д. Скотт, У. Оккам).
18. Інквізиція та її роль у житті феодального суспільства.
19. Філософія епохи Відродження.
20. Філософські погляди Леонардо да Вінчі.
21. Історичні форми матеріалізму.
22. Історичні форми діалектики.
23. Проблема методу у філософії Нового часу (Ф. Бекон, Р. Декарт).
24. Філософські погляди Лейбніца.
25. Філософські погляди французьких матеріалістів..
26. Соціально-філософські погляди А. Радіщева.
27. Філософські погляди І. Канта.
28. Філософські погляди Г. Гегеля.
29. Проблема людини в філософії Л. Фейєрбаха.
30. Становлення та розвиток філософії марксизму.
31. Становлення та розвиток філософської думки на Україні
32. Філософія Г. Сковороди.
33. Проблема творчості в філософії М. Бердяєва.
34. Філософія анархізму М. Бакуніна.
35. Філософські погляди П. Флоренського.
36. Соціальна філософія Франкфуртської школи.
37. Діалектико-матеріалістичне вчення про матерію у світі сучасного природознавства.
38. Сутність вчення про буття.
39. Рух як засіб існування матерії.
40. Філософське вчення про простір та час.

41. Свідомість, її походження та сутність.
42. Мова та мислення.
43. Принципи діалектики: розвиток та взаємозв'язок явищ.
44. Проблема систематизації категорій діалектики.
45. Природа та її роль в розвитку суспільства.
46. Сутність екологічної проблеми.
47. Екологія та техніка.
48. Сутність та соціальні наслідки науково-технічної революції.
49. Природа інформації. Інформація та суспільство.
50. Наука як цілісна соціальна система, вид духовного виробництва.
51. Філософія техніки.
52. Аксіологічні аспекти розвитку науки та техніки.
53. Діалектика чуттєвого та раціонального в пізнанні.
54. Сутність сенсуалізму та раціоналізму.
55. Практика, її види та функції в науковому пізнанні.
56. Діалектика абсолютної та відносної істини.
57. Діалектика об'єкта та суб'єкта в пізнанні.
58. Експеримент як метод наукового пізнання.
59. Моделювання як метод наукового пізнання.
60. Теоретичний рівень в науковому пізнанні.
61. Форми наукового пізнання.
62. Поняття творчості та її види.
63. Становлення та сутність класів.
64. Філософські погляди П.Юркевича.
65. Філософія Києво-Могилянської академії.
66. Політична система суспільства.
67. Політичні партії і рухи в Україні та сучасність.
68. Суб'єкти та рушійні сили історичного процесу.
69. Діалектика людини та суспільства.
70. Людина у світі культури.
71. Культура та науково-технічний прогрес
72. Цивілізація як соціокультурне утворення.
73. Релігія як форма суспільної свідомості.
74. Естетика як форма суспільної свідомості.
75. Теорія відображення і філософські проблеми кібернетики.
76. Проблема "діалогу" людини та комп'ютерних систем.
77. Сутність політичної свідомості.
78. Пізнання та творчість.
79. Сутність фрейдизму та неофрейдизму.
80. Антропологічний вимір людини.
81. Інформація та суспільство.
82. Сучасне інформаційне суспільство.
83. Соціальне та індивідуальне буття.
84. Некласичні логіки.

5. ТЕСТИ З ФІЛОСОФІЇ

1. Предметом філософії є:
 - а) людина та її місце у світі;
 - б) природа та її закони;
 - в) суспільно-історичні процеси.
2. Філософію можна визначити, як:
 - а) мудрість;
 - б) систему загальних теоретичних поглядів на світ та місце у ньому людини;
 - в) сукупність моральних учень і норм.
3. Визначити поняття, яке можна вважати філософським:
 - а) елементарна частинка;
 - б) атом;
 - в) матерія;
4. Визначити різницю між філософією і міфологією та релігією:
 - а) раціонально-теоретичне уявлення про світ;
 - б) образність уявлень;
 - в) учення про надприродне.
5. Визначити ортодоксальну філософську школу Стародавньої Індії:
 - а) чарвака-локаята;
 - б) буддизм;
 - в) йога.
6. Укажіть давньоіндійський філософський текст:
 - а) “Упанішади”;
 - б) “Книга перемін”;
 - в) “Іліада”.
7. Хто вважається автором Книги про дао і де:
 - а) Конфуцій;
 - б) Лао цзи;
 - в) Мен цзи.
8. Хто вважав, що в основі світу лежить вода:
 - а) Анаксімен;
 - б) Фалес;
 - в) Анаксимандр.
9. Хто вважається засновником атомістичного матеріалізму:
 - а) Геракліт;
 - б) Демокріт;
 - в) Епікур.
10. Хто вважається засновником стихійної, наївної діалектики:
 - а) Геракліт;
 - б) Піфагор;
 - в) Зенон.

11. Хто вперше у центр філософії поставив проблему людини як міри усіх речей:
- а) Протагор;
 - б) Парменід;
 - в) Сократ;
12. Хто вважається засновником об'єктивного ідеалізму:
- а) Парменід;
 - б) Платон;
 - в) Арістотель.
13. Хто пов'язував щастя із задоволенням:
- а) епікурейці;
 - б) стоїки;
 - в) скептики.
14. Яке вчення вважається єдиною ланкою між античною і середньовічною філософією:
- а) патрістика;
 - б) неоплатонізм;
 - в) апологетика.
15. Визначити онтологічний принцип середньовічної філософії:
- а) раціоналізм;
 - б) креаціонізм;
 - в) формалізм.
16. Визначити гносеологічний принцип Середньовічної філософії:
- а) раціоналізм;
 - б) провіденціалізм;
 - в) одкровення.
17. Суперечка про природу універсалій у середньовічній філософії є :
- а) суперечка про природу божественної Трійці;
 - б) суперечка про природу загальних родів чи понять;
 - в) суперечка про первинність духу чи матерії.
18. Хто є засновником томізму:
- а) Аврелій Августин;
 - б) Тертуліан;
 - в) Фома Аквінський.
19. Назвіть визначальну рису філософії Відродження:
- а) геоцентризм;
 - б) антропоцентризм;
 - в) космоцентризм.
20. Хто вважається засновником новоєвропейської діалектики:
- а) Лоренцо Валла;
 - б) Микола Кузанський;
 - в) Микола Копернік.
21. Хто є засновником емпіризму у філософії Нового часу?
- а) Бекон;

- б) Декарт;
 - в) Локк.
22. Як називається учення Р. Декарта про субстанцію?
- а) дуалізм;
 - б) монізм;
 - в) плюралізм.
23. Пантеїзм – це вчення:
- а) про творення світу Богом;
 - б) про те, що кожна річ є субстанцією;
 - в) про те, що природа –це і є Бог у речах.
24. Хто є засновником монадології:
- а) Декарт;
 - б) Спіноза;
 - в) Лейбніц.
25. Що характерно для філософії епохи Просвітництва?
- а) теоцентризм;
 - б) раціоналізм;
 - в) антропоцентризм.
26. Хто є представником матеріалізму серед французських просвітників:
- а) Вольтер;
 - б) Руссо;
 - в) Дідро.
27. З чого починає свій розвиток абсолютна ідея Гегеля?
- а) з мислення;
 - б) з природи;
 - в) з суспільства.
28. За Л. Фейєрбахом визначальним у взаємовідносинах між Я і Ти має бути:
- а) мислення;
 - б) любов;
 - в) обов'язок.
29. Вчення про природне право розробив:
- а) Гельвецій;
 - б) Ламетрі;
 - в) Локк.
30. Кому належить вислів "Я мислю - отже я існую":
- а) Декарту;
 - б) Канту;
 - в) Гегелю.
31. Кому належить вислів "Бути – означає бути у сприйнятті":
- а) Берклі;
 - б) Юму;
 - в) Канту.
32. Кому належить вислів "Все дійсне є розумним, все розумне є дійсним":

- 176

д) побудову теорії, згідно з якою субстанція водночас постає й суб'єктом світового процесу.

40. Принцип розвитку (як і теорія розвитку) був найбільш продуктивно розроблений:

- а) І. Кантом;
- б) І.Г. Фіхте;
- в) Ф. Шеллінгом;
- г) Г.Гегелем;
- д) Л.Фейербахом.

41. В діяльності І.Канта виділяють такі етапи:

- а) доантропологічний та антропологічний;
- б) демократичний та післядемократичний;
- в) етичний та післяетичний;
- г) докритичний та критичний;
- д) природничий та антропологічний.

42. Згідно з твердженням І.Канта, предмет та річ-у-собі співвідносяться таким чином:

- а) вони є тотожними;
- б) між ними немає нічого спільного;
- в) предмет постає синтезом відчуттів, викликаних речами-у-собі, та форм розсудку;

г) предмет непізнаваний, а річ-у-собі сприймається відчуттями;

д) у сфері речей-у-собі діє принцип причинності, а в предметній сфері панує свобода.

43. У філософії І. Канта:

а) розсудок оперує категоріями (апріорними формами інтелектуальної діяльності), а розум – ідеями;

б) розум оперує категоріями, а розсудок – ідеями.

44. Спираючись на вчення І. Канта про рівні та форми пізнання, прокоментуйте його твердження “Я обмежив розум (в іншому перекладі – “я вказав межі розуму”), щоби надати місце вірі”. Чи не свідчить це про бажання І. Канта підпорядкувати філософію релігії?

45. Вкажіть, яким проблемам перш за все та переважно були присвячені основні твори І. Канта, використавши для цього терміни – підказки.

а) “Критика чистого розуму” – пізнання, етика, естетика, наука, метафізика, онтологія, логіка.

б) “Критика практичного розуму” – пізнання, етика, естетика, наука, метафізика, онтологія, логіка.

в) “Критика здатності судження” – пізнання, етика, естетика, наука, метафізика, онтологія, логіка.

46. “Категоричний імператив” І. Канта – це є:

а) виведений на основі вимог розуму всезагальний закон людської моральної поведінки;

б) закон застосування категорій розсудку до даних чуттєвого досвіду.

47. “Діяти, діяти і ще раз діяти – ось в чому наше призначення!” – Ця теза була запроваджена:

- а) І. Кантом;
- б) І. Г. Фіхте;
- в) Ф. Шеллінгом;
- г) Г. Гегелем;
- д) Л. Фейєрбахом.

48. Назвіть ім'я представника німецької класичної філософії, який виводив усі окреслення світобудови із діяльності “Я”:

- а) Г. Гегель;
- б) Ф. Ніцше;
- в) К. Маркс;
- г) А. Шопенгауер;
- д) І. Г. Фіхте.

49. Уважно прочитайте наведений нижче фрагмент філософського твору, спробуйте виділити його провідну думку та визначити його автора: “Природа як в цілому, так і в своїх окремих проявах повинна уявлятися в якості свідомо створеного результату, але водночас, разом із тим результатом дії сліпого механізму; вона має цільове спрямування, проте не дає пояснення своєї доцільності. Тобто, тут присутня... водночас як свідомо, так і несвідомо діяльність всередині самого суб'єктивного, в самій свідомості. Такою діяльністю може бути тільки естетична діяльність...”

Зверніть увагу на те, що доцільна свідомо діяльність включає в себе і момент несвідомого. Як ви вважаєте, з чим він пов'язаний: із емоціями, почуттями чи волінням? Спробуйте назвати тих відомих представників світової філософії, які проводили позицію вихідної тотожності між діями свідомості та засадами світобудови.

51. Філософію Г. Гегеля можна характеризувати перш за все такими рисами:

- а) системність;
- б) панування логіки;
- в) динамізм, панування ідеї розвитку;
- г) всеохопленість;
- д) матеріалістична позиція.

52. Праця, в якій Г.Гегель виклав основні складові свого вчення на основі розгортання життєвого циклу Абсолютної ідеї, називається:

- а) “Досвід про людське пізнання”;
- б) “Метафізика”;
- в) “Світ як воля та уявлення”;
- г) “Феноменологія духу”;
- д) “Міркування про метод”.

53. Оберіть варіанти правильної характеристики гегелівського розуміння вихідної засади світу:

- а) Абсолютна ідея;
- б) субстанція – суб'єкт;

в) всеохоплююча сутність, що розвивається;
г) процес, що характеризується визріванням та вирішенням внутрішніх суперечностей;

д) матеріально-природний процес, що породжує духовне.

54. За Г. Гегелем існує три рівні пізнавальної діяльності свідомості:

а) чуття, розсудок та розум;

б) відчуття, мислення та досвід;

в) чуття, рефлексія чуттів та рефлексія рефлексії;

г) прості ідеї, складні ідеї та інтуїція;

д) формальна основа, реальна основа та абсолютна основа.

55. У своїй філософській концепції Г. Гегель намагався довести, що причинами руху та розвитку постають:

а) божественні енергії, що пронизують створений світ;

б) зовнішні взаємодії речей;

в) внутрішні суперечності абсолютної ідеї;

г) світові інформаційні процеси;

д) взаємодія мікро-, макро- та мегапроцесів.

56. Згідно Г. Гегелю, кожна суперечність проходить такі етапи свого визрівання;

а) тотожність, відмінність, протилежність та протиріччя;

б) єдність, конфлікт, синтез;

в) буття, сутність, поняття.

57. Із запропонованих варіантів виберіть ті формулювання, що передають зміст вихідних принципів діалектичної логіки Г. Гегеля:

а) тотожність мислення і буття;

б) тотожність протилежностей;

в) єдність початку та принципу;

г) єдність Я та не-Я;

д) синтез матеріалу чуття та категорій розсудку.

58. Складовими філософської системи Г. Гегеля постають:

а) логіка, філософія природи, філософія духу, науковчення;

б) критика чистого розуму, практичного розуму та здатності судження;

в) феноменологія духу, логіка, філософія природи, філософія духу, етика та естетика;

г) етика, естетика, монадологія, феноменологія духу.

59. Продемонструйте, яким чином пов'язані між собою вчення Г. Гегеля про життєвий цикл абсолютної ідеї та класифікація основних складових його філософської системи.

60. В чому вбачав Л. Фейєрбах вихідний недолік філософії Гегеля?

а) в її зайвій деталізації;

б) в її перебільшеній логізації;

в) в тому, що вона являла собою логізовану теологію;

г) в її зв'язках із політикою;

д) в її складності.

61. Який принцип постає вихідним для філософії Л. Фейєрбаха?

- а) принцип монізму;
- б) принцип гуманізму;
- в) принцип активності;
- г) принцип тотожності протилежностей;
- д) антропологічний принцип.

62. Л. Фейєрбах закликав:

- а) замінити релігію оголошення релігією всезагальної людської любові;
- б) знищити усяку релігію тому, що вона спотворено виражає людську сутність.

63. За Л. Фейєрбахом до сутнісних сил людини слід віднести:

- а) силу почуття, силу розуміння та силу бажання;
- б) силу науки, техніки та фантазії;
- в) любов, спілкування та єдність із природою.

64. Філософія ХХ ст. відрізняється своєю одностайною відданістю традиціям класичної філософії.

Так

Ні

65. Виберіть варіанти правильної відповіді на питання. До загальних особливостей філософії ХХ ст. можна віднести:

- а) її надзвичайну тематичну та методологічну строкатість;
- б) її відданість традиціям класичної філософії;
- в) тісне переплетення в ній класичних та некласичних традицій;
- г) її негативне ставлення до історично попередньої філософії;
- д) актуалізація нею попередніх форм та напрямів філософії.

66. Виберіть варіанти правильної відповіді на питання. До напрямів сциєнтистської філософії ХХ ст. належать:

- а) неопозитивізм;
- б) аналітична філософія;
- в) антропологія;
- г) неотомізм;
- д) неокантіанство.

67. Філософія антропологічного спрямування:

- а) перш за все та переважно намагалась вписати людину у світовий еволюційний процес;
- б) вважала вивчення людини найпершим та найважливішим завданням філософії.

68. Представники логічного позитивізму вдалились до розроблення та запровадження процедури:

- а) сублімації;
- б) соціалізації;
- в) компліментарності;
- г) екологізації;
- д) верифікації.

69. Виберіть варіанти правильної відповіді на питання. Найпершими осередками розроблення неопозитивізму в Європі ХХ ст. були:

- а) Баденська та Марбурзька школи;

- б) Сен-Вікторська та Шартрська школи;
- в) Німеччина, Франція та Італія;
- г) Віденський гурток, Англійська та Львівсько-Варшавська школи.

70. Своє найперше завдання неопозитивізм ХХ ст. вбачав у тому, щоби винайти чіткі критерії для відокремлення науки від не науки.

Так Ні

71. Термін “атомарні факти” був введений:

- а) представниками квантової механіки для позначення засад реальності;
- б) представниками неопозитивізму для проведення верифікації;
- в) О. Контом для визначення найперших завдань соціології;
- г) структуралізмом для окреслення найперших структур знання;
- д) неокантіанством для визначення першого фактора пізнання.

72. Загальний підсумок діяльності логічного позитивізму можна визначити:

а) негативно, оскільки вони не знайшли єдиного критерію для відокремлення науки від не науки;

б) позитивно, оскільки вони змусили переглянути традиційні спрощені погляди на науку.

Визначившись у відповіді на дане питання, спробуйте окреслити діяльність неопозитивізму всебічно, виділивши певні переваги та недоліки в його філософських пошуках.

73. Неопозитивізм на відміну від постпозитивізму намагався розглядати науку в контексті розвитку культури та соціальної історії.

Так Ні

74. Аналітична філософія вважала своїм найпершим завданням:

- а) проведення аналізу вихідних понять певної теорії з метою звести їх до атомарних суджень;
- б) аналіз співвідношення фактів із мовою та термінологією науки;
- в) здійснення процедури верифікації;
- г) виявлення архетипів колективного несвідомого;
- д) аналіз програм політичної та соціальної діяльності.

75. “Конвенціональність” – це поняття для позначення:

- а) політичних або демократичних угод;
- б) погодження між собою вихідних принципів та понять певної теорії;
- в) згоду наукового співтовариства визнати певні наукові здобутки достовірними.

76. В постпозитивізмі для позначення особливостей наукового мислення на певному історичному проміжку часу було введено поняття:

- а) лібідо;
- б) архетип;
- в) конвенціональність;
- г) парадигма;
- д) стереотип.

77. Феноменологічна філософія Е. Гусерля виходила із припущення:

- а) що через феномен виходить у з’явлення ноумен;

- б) що феномен постає результатом дії речей-в-собі на органи чуттів людини;
- в) що феномен є тим, чим він є, що за ним не стоїть ніяка інша реальність;
- г) що феномен – це те, що виходить за межі повсякденного, що є незвичним та оригінальним.

78. Філософія екзистенціалізму зосереджувалась, перш за все, на окресленні людського буття:

- а) за допомогою науки та наукової термінології;
- б) через його відношення до світу природного буття;
- в) в його соціальних та психологічних якостях;
- г) через його внутрішнє людське сприйняття та переживання.

79. Виберіть ті поняття, що були запроваджені М. Хайдеггером для окреслення людського способу буття:

- а) отвір у бутті; горизонт предметності;
- б) тут-буття; при-бутті-перебування;
- в) Воно, Я, Над-Я;
- г) аніма, анімус;
- д) буття-до-смерті.

80. Теза “Існування передує сутності” було введене:

- а) неотомістами для підкреслення того, що світ твориться Богом;
- б) М. Хайдеггером для підкреслення найпершої важливості проблеми буття для філософії;
- в) Ж.-П. Сартром для позначення того, що перед людиною в її існуванні завжди відкрита можливість життєвого вибору;
- г) З. Фрейдом для позначення того, що несвідоме постає більш потужним, ніж свідоме.

81. Виберіть варіанти правильного окреслення філософської позиції представників екзистенціалізму:

- а) М. Хайдеггер оцінював перспективу неминучості смерті людини негативно, а Ж.-П. Сартр вбачав у смерті і позитивний момент;
- б) М. Хайдеггер вважав, що найпершим визначенням людини є те, що їй відкрите буття як таке, а Ж.-П. Сартр – що цим є свобода вибору;
- в) М. Хайдеггер окреслив причини людської втечі від свободи, а Ж.-П. Сартр подав людське відношення до дійсності як стурбоване;
- г) М. Хайдеггер написав твір “Буття і ніщо”, а Ж.-П. Сартр – “Буття і час”.

82. Представники філософської антропології закликали:

- а) вивчати людину всебічно, засобами різних наук;
- б) вивчати людину в контексті світового еволюційного процесу;
- в) розглядати людське буття через його внутрішнє переживання;
- г) розглядати людину як результат соціально-культурного процесу.

83. Порівняйте між собою вихідні тези екзистенціалізму, філософської антропології та персоналізму, виділіть в них спільне та відмінне. Спробуйте виділити переваги кожного із названих напрямів філософії антропологічного спрямування, їх недоліки. Спробуйте також окреслити можливості поєднання

даних філософій задля повнішого окреслення людини як предмета філософського осмислення.

84. У галузі філософського осмислення дійсності заслуга З. Фрейда полягає в тому, що він:

- а) підпорядкував несвідоме свідомому;
- б) вперше вжив поняття несвідомого;
- в) завдяки відкриттю та окресленню змісту та меж несвідомого суттєво ускладнив розуміння факторів людської поведінки;
- г) ініціював розгортання так званої “сексуальної революції” у XX ст.;
- д) завдяки відкриттю несвідомого зміг пояснити багато явищ культури.

85. Неофрейдизм в особах К.-Г. Юнга, Е. Фрома та А. Адлера:

- а) сприйнявши найперші твердження З.Фрейда щодо природи та змісту несвідомого, розвинули їх далі;
- б) прийнявши ідею несвідомого, дали останньому принципово інше тлумачення.

86. Використайте вчення З. Фрейда та його послідовників для пояснення певних конкретних явищ суспільного життя, культури, мистецтва. Спробуйте пояснити з їх допомогою особливості пісенної творчості, причини масового поширення фільмів-боєвиків, фільмів жахів та ін.

87. О. Шпенглеру – засновнику філософської культурології у XX ст. належить твір:

- а) “Новий Органон”;
- б) “Буття і час”;
- в) “Занепад Європи”;
- г) “Міф про Сізіфа”;
- д) “Міркування про історію”.

88. Виберіть варіанти правильної відповіді на питання. Складовими культурологічної теорії О. Шпенглера постають:

- а) ідея морфології культури;
- б) теза про те, що в основі культурних явищ лежать певні сталі структури людського інтелекту;
- в) теза про те, що культури замкнені у відношенні одна до одної;
- г) твердження про те, що культури створюються як результат сублімації несвідомого;
- д) вчення про те, що культури зароджуються, досягають розквіту та вмирають.

89. Через визначення найперших ознак кризи культури за О. Шпенглером, спробуйте проаналізувати прояви сучасної масової культури. У підсумку спробуйте аргументувати, в чому можна погодитись із теорією О.Шпенглера, а в чому його теорія постає помилковою та неприйнятною.

90. Визначіть, які із наведених нижче термінів використовуються в культурології структуралізму та постструктуралізму:

- а) медіація;
- б) деконструкція;
- в) морфологія;

- г) архетип;
- д) сублімація.

91. Визначить, які із наведених нижче термінів використовуються для позначення теорій, що надають розвитку техніки та технології вирішальну роль в поступі суспільства:

- а) технофобія;
- б) технізація;
- в) технологічна революція;
- г) технократія;
- д) інформатизація.

92. Згідно з К. Ясперсом, можливі такі оцінки впливу техніки на розвиток суспільства:

- а) позитивна та негативна;
- б) оптимістична та песимістична;
- в) технократична та екологічна;
- г) оптимістична, песимістична та нейтральна;
- д) оптимістична, песимістична та екологічна.

93. Вихідна позиція неотомізму може бути охарактеризована як:

- а) сперечання розуму та віри;
- б) симфонія розуму та віри;
- в) взаємодоповнення релігії та науки;
- г) несумісність релігії та науки;
- д) підпорядкування релігії науці.

94. Поясніть, чому в XX столітті – столітті науки, техніки, освоєння космосу, інформатики – релігія не лише не втратила свого суспільного авторитету, а й пережила в певні часи своєрідний ренесанс.

Використайте для такого пояснення наведені нижче можливі варіанти відповіді:

- а) в XX ст. релігія змогла пояснити багато таких явищ, які наука не пояснює;
- б) XX ст. було суперечливим; воно принесло людству страшенні війни, численні людські жертви;
- в) в XX ст. досить чітко окреслились певні негативні сторони прогресу науки та техніки;
- г) в XX ст. людство втратило чіткі орієнтири щодо майбутнього;
- д) в XX ст. суттєво зросла активність релігійних проповідників.

95. Теософія як напрям релігійної філософії XX ст. характеризується тим, що:

- а) вона вірить у можливість людського розуму досягнути сутність Бога;
- б) вона вважає, що всі релігії світу стверджують ту ж саму істину, проте в різних формах;
- в) вона широко застосовує методи науки для проникнення у таємниці релігійних текстів;
- г) вона наполягає на тому, що отримує прямі божественні одкровення.

96. Виберіть варіанти правильної відповіді на питання. Філософський постмодерн як один із напрямів філософії кінця XX ст. характеризується наступними рисами:

- а) його предметом постають явища попередньої культури;
 - б) він намагається покласти в основу своїх тверджень чіткі логічні побудови;
 - в) йому притаманні прагнення стерти межі між різними сферами та напрямками інтелектуальної діяльності;
 - г) він сповідує принциповий антилогіцизм;
 - д) він налаштований на ведення вільного герменевтичного дискурсу.
- (Джерело тестів бібліотека учбової інформації– інтернет сайт).

6. СПИСОК ТЕРМІНІВ

А

АБСОЛЮТ (лат. *absolutus* – безумовний, необмежений) – те, що ні від чого не залежить, безвідносне. Вічна, нескінченна першооснова світу. Звідси – «абсолютна ідея», абсолютна монархія тощо.

АБСТРАКЦІЯ (лат. *abstracto* – відокремлюю) – один з моментів пізнання, який полягає в мисленому відокремленні й виділенні в самостійні об'єкти окремих сторін, властивостей, відношень певних предметів пізнання. Абстракція – процес мисленого ізолювання, «виривання» окремого предмета, відношення, властивостей.

АБСУРД (лат. *absurdus* – безглуздий, нісенітний) – твердження, що не має ніякого смислу в межах певної теоретичної системи, принципово несумісне з нею.

АГНОСТИЦИЗМ (грец. *agnostos* – непізнаваний) – філософське вчення, яке заперечує можливість пізнання сутності речей і закономірностей розвитку дійсності. Термін «агностицизм» запровадив у 1869 р. англійський дослідник природи Т. Г. Гекслі.

АДЕКВАТНИЙ – відповідний, рівний, еквівалентний.

АКСІОЛОГІЯ (грец. *axia* – цінність і ...логія) – вчення про цінності. Аксиологічний підхід – ціннісний підхід.

АКСІОМА (грец. *axioma* – загальноприйняте, безперечне) – у широкому розумінні безумовне положення, яке не викликає сумнівів. У вузькому розумінні – твердження певної теорії, що приймається без доведення як вихідне, таке, що лягає в основу доведень інших тверджень (теорем) цієї теорії.

АКЦИДЕНЦІЯ (лат. *accidentia* – випадковість) – випадкова, мінуща, тимчасова, неістотна властивість.

АЛОГІЗМ – міркування, що порушує закони логічного мислення; нелогічність взагалі. Веде до двозначності, суперечливості, бездоказовості, що виключає можливість пізнання істини.

АЛЬТЕРНАТИВА (лат. *alternare* – чергуватися, вагатися) – необхідність вибору між двома можливостями, що виключають одна одну.

АЛЬТРУЇЗМ (лат. *alter* – інший) – моральний принцип, що полягає в безкорисливому прагненні до діяльності на благо інших.

АНАЛОГІЯ (грец. *analogia* – відповідність, подібність, схожість) – умовивід, в якому на основі схожості предметів за одними ознаками робиться висновок про можливу схожість цих предметів за іншими ознаками.

АНАМНЕЗИС (грец. *anamnesis* – пригадування) – термін платонівської філософії, який означає стан людської душі, яка згадує про бачене нею у світі потойбічному.

АНІГІЛЯЦІЯ (лат. *ad* – до і *nil* – ніщо) – взаємодія елементарних частинок і відповідних античастинок, унаслідок якої вони перетворюються на кванти випромінювання або інші частинки.

АНІМІЗМ (лат. *anima*, *animus* – душа, дух) – віра в існування душі як надприродного носія життя людини.

АНТАГОНІЗМ (грец. *antagonisma* – суперечка, боротьба) – одна з форм суперечностей, яка характеризується гострою непримиренною боротьбою ворогуючих сил, тенденцій.

АНТЕЇЗМ – світоглядно–ментальна риса української філософії. Термін походить від давньогрецького міфічного персонажа Антея, що черпав свою життєву силу в постійному зв'язку з матір'ю–землею.

АНТИКЛЕРИКАЛІЗМ (лат. *anti...* – проти і *clericalis* – церковний) – система поглядів і суспільні рухи, спрямовані проти намагань церкви підпорядкувати собі економічне, політичне і духовне життя суспільства.

АНТИНОМІЯ (грец. *antinomia* – суперечність у законі) – суперечність між двома твердженнями, кожне з яких однаковою мірою логічно доведене в певній системі.

АНТИТЕЗА (грец. *antithesis* – протиставлення, суперечність) – 1) у логіці – судження, що суперечить тезі. Антитеза є необхідною складовою частиною непрямого доведення; 2) у філософії Г. В. Ф. Гегеля – другий з трьох ступенів тріади.

АНТРОПОГЕНЕЗ (грец. *антропос* – людина і *генезис* – походження) – процес історико–еволюційного виникнення й розвитку людини як суспільної істоти, діалектично нерозривно пов'язаний з формуванням і розвитком її первісної трудової діяльності, свідомості, мови.

АНТРОПОЛОГІЗМ (грец. *антропос* – людина і *логізм* – судження) – зведення всіх явищ суспільного життя до властивостей людської природи. Термін «антропологізм» запровадив Л. Фейєрбах

АНТРОПОМОРФІЗМ (грец. *антропос* – людина і *morphe* – вигляд, форма) – наділення предметів природи, небесних тіл, тварин, а також надприродних істот (духів, богів) зовнішністю і фізичними властивостями людини.

АНТРОПОСОФІЯ (грец. *антропос* – людина і *софія* – мудрість) – релігійно–містичне вчення, що ставить на місце Бога обожнену людину.

АНТРОПОЦЕНТРИЗМ (грец. *антропос* – людина і лат. *centrum* – осереддя, центр) – принцип деяких релігійно–ідеалістичних вчень, за яким людина нібито є центром Всесвіту і найвищою метою всіх подій, що відбуваються у світі.

АПОЛОГЕТИКА (грец. *apologetikos* – захисний, виправданий) – галузь християнського богослов'я, що обґрунтовує віровчення християнства.

АПОРІЯ (грец. *aporia* – безвихідь) – утруднення у вирішенні проблеми, пов'язаної з суперечністю між даними спостереження і спробами мисленого аналізу їх.

АПОСТЕРІОРИ (лат. *a posteriori* – з наступного) – філософське поняття, що означає знання, набуте з досвіду.

АПРІОРИ (лат. *a priori* – з попереднього) – філософське поняття, що означає знання, яке передуює досвідові.

АРТЕФАКТ (лат.) – штучний факт, результат людського творення.

АРХЕ (грец. *arche* – початок, походження) – термін давньогрецької філософії: 1) відправна точка, початок чого–небудь у просторовому або часовому розумінні; 2) початок як причина чого–небудь.

АРХЕТИП (грец. arche – початок і typos – образ) – в аналітичній психології термін, що ним позначають «первісні уявлення» або «універсальні форми думки», які є цеглинами, з яких складається колективне несвідоме. Архетипи колективного несвідомого – це пам'ять поколінь, яка сформувалася тоді, коли наші предки тривалий час переживали схожі події.

АСКЕТИЗМ (грец. asketes – навчений вправам; пустельник, чернець) – моральний принцип, який полягає у крайньому обмеженні потреб людини, самозреченні, у відмові її від життєвих благ і насолод з метою самовдосконалення або досягнення морального чи релігійного ідеалу.

АСОЦІАЦІЯ (лат. associatio – поєднання) – у психології зв'язок, який утворюється за певних умов між двома або більше психічними утвореннями (відчуттями, сприйняттями, уявленнями, ідеями тощо); дія цього зв'язку полягає в тому, що поява одного члена асоціації приводить до появи іншого (інших).

АТАРАКСІЯ (грец. ataraxia – спокій, незворушність) – поняття давньогрецької етики про душевний спокій як мету й форму поведінки, до якої повинна прагнути людина.

АТЕЇЗМ (грец. atheon – безбожність) – система ідей, поглядів, переконань, що заперечують існування Бога.

АТРИБУТ (лат. attribute – надаю, наділяю) – необхідна, суттєва, невід'ємна властивість предмета або явища, без якої вони не мають своєї визначеності і не можуть ані існувати, ані мислитися.

АФЕКТ (лат. affectus – хвилювання, пристрасть) – сильне короточасне емоційне переживання.

Б

БЛАГО – поняття, яким позначають усе, що має для людини позитивне значення. Залежно від здатності речей та явищ задовольняти різні потреби людини розрізняють блага матеріальні (засоби виробництва, їжа, одяг тощо) і духовні (свобода, істина, краса, добро та ін.).

БОГ – надприродна всемогутня істота, головний об'єкт релігійної віри і поклоніння. У розвинених релігіях Бог завжди виступає як особистість, з якою віруючий може спілкуватися, вимолювати у неї певні блага, просити про втручання в події.

БУТТЯ – філософська категорія, що позначає: 1) все, що реально існує; 2) те, що існує як істинне, на відміну від видимого; 3) реальність, яка існує об'єктивно, поза свідомістю людини і незалежно від неї; 4) загальний спосіб існування людини.

В

ВЕРИФІКАЦІЯ (лат. verus – істинний і facio – роблю) – встановлення істинності наукових тверджень у процесі їх емпіричної перевірки.

ВІРОГІДНІСТЬ – форма істинності буття предмета через його безпосередню даність у чуттєвому чи інтелектуальному спогляданні.

ВОЛЮНТАРИЗМ (лат. voluntas – воля) – 1) напрям у філософії, який проголошує основою буття волю; 2) діяльність, що керується лише суб'єктивними бажаннями та рішеннями.

Г

ГЕДОНІЗМ (грец. hedone – насолода, задоволення) – філософсько–етичне вчення, за яким найвищим благом і метою життя людини є насолода.

ГЕНЕЗИС (грец. genesis – виникнення, зародження) – поняття, що виражає як момент походження, виникнення предметів і явищ, так і процес їх закономірного розвитку.

ГЕРМЕНЕВТИКА (грец. hermeneutike – мистецтво тлумачення): 1) у класичній філології – вчення про інтерпретацію рукописних і друкованих давніх текстів; 2) у сучасній філософії – метод тлумачення культурно–історичних явищ, який протиставляється об'єктивному, традиційно–науковому методу.

ГІЛОЗОЇЗМ (грец. hyle – речовина, матерія і zoo – життя) – філософське вчення, за яким здатність відчувати нібито притаманна всій матерії. Термін «гілозоїзм» запроваджено в XVII ст.

ГНОСЕОЛОГІЯ (грец. gnosis – пізнання і ...логія) – розділ філософії, в якому досліджуються пізнавальне відношення суб'єкта до об'єкта, природи і можливості пізнання людиною світу і самої себе.

ГУМАНІЗМ (лат. humanus – людський, людяний) – у широкому значенні – історично змінна система поглядів, яка визначає цінність людини як особистості, її право на свободу, щастя тощо; у вузькому значенні – культурний рух епохи Відродження.

Д

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА (від лат. deviation – відхилення) – поведінка, яка відхиляється від норми.

ДЕДУКЦІЯ (лат. deductio – виведення) – перехід від загального до окремого. Дедукція має значення методу дослідження, за якого окреме пізнається на основі знання загальної закономірності.

ДЕЇЗМ (лат. Deus – Бог) – принцип філософських вчень, які, визнаючи Бога першопричиною світу, заперечували його втручання в явища природи та в хід суспільних подій. Деїзм виник у XVII ст. в Англії.

ДЕКОНСТРУКЦІЯ – особлива стратегія стосовно тексту, яка включає в себе одночасно і його «деструкцію», і його реконструкцію.

ДЕМАГОГІЯ (грец. demagogia – букв. – керівництво народом) – засіб впливу на маси шляхом введення їх в оману нездійсненими обіцянками, популярними гаслами, навмисним викривленням фактів.

ДЕМІУРГ (грец. demiurgos – ремісник, творець) – в ідеалістичній філософії творче начало, творець Всесвіту в теології – Бог.

ДЕМОКРАТІЯ (грец. demokratia – народовладдя) – форма державного устрою, що характеризується наявністю представницьких установ і участю народу в управлінні державою.

ДЕТЕРМІНІЗМ (лат. determinatio – визначений, обмежений) філософське вчення про загальну об'єктивну зумовленість явищ природи, суспільства та людської волі.

ДЕФІНІЦІЯ (лат. definitio – визначення) – логічне визначення змісту якогось поняття.

ДИСКУРС (лат. *diskursus* – міркування, доказ) – поняття, яке означає промову, виступ, міркування.

ДИСКУРСИВНИЙ (лат. *diskursus* – міркування, доказ, аргумент) – той, що здійснюється шляхом логічних міркувань, розсудливий, опосередкований.

ДИХОТОМІЯ (грец. *dichotomia* – поділ надвоє) – тип поділу понять, коли виділяються два видових поняття, причому до змісту одного з них включено ознаку, яка є запереченням відповідної ознаки іншого поняття.

ДІАЛЕКТИКА (грец. *dialektike* – мистецтво ведення бесіди, полеміки) – 1) у давньому значенні: мистецтво полеміки, логічний метод встановлення істини шляхом виявлення і подолання суперечностей у судженнях супротивника; 2) у сучасному розумінні: а) об'єктивний процес розвитку явищ на основі виникнення, боротьби і розв'язання притаманних їм суперечностей; б) філософська наука про універсальні закони руху і розвитку природи, суспільства і мислення.

ДІАЛОГ (грец. *dialogos* – розмова, бесіда) – форма мовно-мислячої комунікації, в якій схрещуються два чи більше різноспрямованих потоки думок з метою з'ясувати спільні точки взаємопорозуміння та окреслити їх розбіжності.

ДОГМАТИЗМ (грец. *dogma* – думка, вчення, положення) – спосіб засвоєння і застосування знань, у якому те чи інше вчення або положення сприймається як закінчена, вічна істина, як догма. Догматизмові властиві некритичне беззмістовне мислення за шаблонами, оперування готовими, раз і назавжди виробленими формулами.

ДУАЛІЗМ (лат. *dualis* – двоїстий) – принцип філософського пояснення сутності світу, який виходить з визнання наявності в ньому двох першооснов (субстанцій) – духу і матерії, ідеального і матеріального.

ДУХ – притаманна людині здатність бути самосвідомим суб'єктом мислення, почуттів і волі, що виявляється в ціле покладанні та творчій діяльності.

ДУША – термін, яким позначається психіка, внутрішній світ людини. Душа в релігії розглядається як нематеріальна потойбічна безсмертна сила, що тимчасово перебуває в тілі і ніби є основою, джерелом психічних явищ. У новоєвропейській філософії термін «душа» став вживатися для визначення внутрішнього світу людини, її самосвідомості.

Е

ЕВДЕМОНІЗМ (грец. *eudaimonia* – щастя) – етичний принцип, за яким основою моральності є прагнення людини до щастя; особистого – індивідуалістичний Е., або суспільного – соціальний Е. Близький до гедонізму.

ЕВОЛЮЦІЯ (лат. *evolutio* – розгортання) – поступовий розвиток предмета. У широкому розумінні, частіше у природознавстві, термін «еволюція» застосовують для визначення змін, розвитку взагалі й позначають ним не лише кількість зміни, а й весь процес розвитку в цілому.

ЕВРИСТИКА (грец. *heurisko* – знаходжу) – термін, яким позначають галузь знання про творчу діяльність, пов'язану з пошуками шляхів відкриття нового в судженнях, ідеях, способах діяння. Під терміном «евристика» розуміється наука, що вивчає творчу діяльність.

ЕГАЛІТАРИЗМ (франц. *egalite* – рівність) – різновид утопічного соціалізму, що обстоює принцип зрівняльного розподілу засобів виробництва між дрібними приватними власниками і організацію виробництва на основі індивідуального господарства.

ЕГОЇЗМ (лат. *ego* – я) – морально–етичний принцип, що полягає у нехтуванні інтересами суспільства та інших людей заради особистих інтересів.

ЕГОЦЕНТРИЗМ (лат. *ego* – я і *centrum* – осереддя, центр): 1) філософський та етичний принцип, за яким індивід, особистість вважається центром Всесвіту; 2) негативна, хвороблива риса характеру, яка проявляється в крайньому індивідуалізмі, егоїзмі.

ЕЙДОС (грец. *eidos* – вигляд, образ) – термін давньогрецької філософії. Платон використовував його в різноманітних значеннях, зокрема як синонім терміну «ідея», що розглядався як ідеальний прообраз речі. Арістотель використовував ейдос у значенні форми, що виступає в єдності з матерією.

ЕКЗИСТЕНЦІЯ (лат. *existentia* – існування) – основна категорія екзистенціалізму, яка позначає внутрішнє буття людини, те непізнаване, ірраціональне в людському «Я», внаслідок чого людина є конкретною неповторною особистістю. Вперше термін «екзистенція» застосував датський філософ С. К'єркегор.

ЕКЛЕКТИЗМ, ЕКЛЕКТИКА (грец. *eklektikos* – той, що вибирає, вибраний): 1) у первісному значенні – механічне поєднання в одному вченні різнорідних, органічно несумісних елементів, які безпринципно запозичуються з протилежних концепцій; 2) напрям в античній філософії II ст. до н. е. – II ст. н. е., для якого характерні поєднання елементів різних філософських систем і тенденція до нівелювання відмінностей між вченнями й школами.

ЕМАНАЦІЯ (лат. *emanatio* – витікання, сходження) – термін, запроваджений стародавніми філософами, який означав сходження нижчих форм буття з вищого буття – єдиного універсального непорушного начала.

ЕМПІРИЗМ (грец. *empeiria* – досвід) – напрям у теорії пізнання, який, на противагу раціоналізмові, вважає єдиним джерелом і критерієм пізнання чуттєвий досвід.

ЕНТЕЛЕХІЯ (грец. *enteleia* – здійсненість) – у філософії Арістотеля внутрішня мета руху, закладена в прихованому вигляді в кожному бутті до його здійснення; діяльне, формуюче начало.

ЕПОХА (грец. *epoche* – зупинка, затримка) – якісно своєрідний і відносно тривалий період історії, що виділяється на основі певних об'єктивних ознак.

Є

ЄВГЕНІКА (грец. *eugenes* – родовитий, знатний) – термін, який вживається для позначення напряму в генетиці людини, що ставить завдання Поліпшення біологічних властивостей людини.

З

ЗНЯТТЯ – одна з центральних категорій філософії Г. В. Ф. Гегеля, яка позначає одночасно знищення і збереження чогось.

I

ІДЕАЛ (франц. *ideal*, грец. *idea* – першообраз) – уявлення про найвищу досконалість, що, як вірець, норма і найвища мета, визначає певний спосіб і характер дії людини чи суспільного класу.

ІДЕАЛІЗМ (грец. *idea* – вигляд, першообраз) – протилежний матеріалізові філософський напрям, який намагається довести, що дух, свідомість, мислення, ідеальне є первинним, а буття, природа, матеріальне – вторинним.

ІДЕОЛОГІЯ (від грец. *idea* і ...логія) – система політичних, економічних, правових, моральних, естетичних, філософських і релігійних поглядів, що виражають інтереси певних класів або соціальних груп.

ІДЕЯ (грец. *idea* – вигляд, образ, начало) – форма духовно–пізнавального відображення певних закономірних зв'язків і відношень зовнішнього світу, спрямована на його перетворення.

ІЛЮЗІЯ (лат. *illusio* – обман, помилка): 1) викривлене, хибне сприймання дійсності; 2) необґрунтована надія, нездійсненна мрія. Джерелом соціальних ілюзій є відсутність наукового розуміння суспільства та його законів, а також ущербність людського буття і свідомості.

ІМАНЕНТНИЙ (від лат. *immanens* – властивий, притаманний чомусь) – внутрішньо притаманне, на противагу трансцендентному – зовнішньому; впливає з природи самого явища.

ІМПЕРАТИВ (лат. *imperativus* – владний, наказовий) – вимога, наказ, закон. У І. Канта – загальнозначуща моральна вимога на противагу особистому принципу (максимі).

ІНДЕТЕРМІНІЗМ (лат. *in* – префікс отримання; т.ч. невизначений, необмежений) – філософське вчення, що заперечує об'єктивну зумовленість явищ природи, суспільства і людської психіки, необхідний і закономірний зв'язок між ними.

ІНДИВІДУАЛІЗМ (неподільне) – риса світогляду і принцип поведінки людини, коли інтереси окремого індивіда абсолютизуються, протиставляються колективові та суспільству.

ІНДУКЦІЯ (наведення) – спосіб міркування, за допомогою якого встановлюється обґрунтованість висунутого припущення чи гіпотези.

ІНСТИНКТ (спонука, потяг) – багатоступеневий комплекс поведінкових актів організму, створений в результаті тривалої еволюції та спрямований на забезпечення життєвих функцій, самого існування кожної істоти і виду в цілому.

ІНСТРУМЕНТАЛІЗМ (знаряддя) – філософське вчення, яке вважає свідомість одним із знарядь (інструментів) пристосування організму до середовища, що постійно змінюється; різновид прагматизму.

ІНТЕЛІГІБЕЛЬНИЙ (лат. *intelligibilis* – пізнаваний, мислимий) – той, що осягається тільки розумом, мисленням.

ІНТЕНЦІЯ (прагнення, намір) – термін схоластичної філософії, яким позначали намір, мету, спрямованість свідомості, мислення на якийсь предмет.

ІНТЕРСУБ'ЄКТИВНІСТЬ (лат. inter – між і суб'єкт) – у деяких сучасних філософських напрямках (феноменологія, неопозитивізм) термін для позначення феноменів, загальнозначущих для багатьох суб'єктів. Джерело цієї загальнозначущості вбачають у свідомості суб'єктів, а не об'єктів.

ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНИЙ – термін, який вживається і як засіб аналізу літературного тексту, і як засіб визначення світо-і самовідчуття сучасної людини, яке дістало назву постмодерністської чуттєвості.

ІНТУЇТИВІЗМ – напрям у філософії, який абсолютизує інтуїцію як єдино вірогідний вид пізнання.

ІНТУЇЦІЯ (лат. intuitio, від intueor – уважно дивлюсь) – спосіб досягнення істини через безпосереднє чуттєве споглядання чи умогляд, на відміну від опосередкованого, дискурсивного характеру логічного мислення.

ІПОСТАСЬ (грец. hypostasis – ущільнення, основа, сутність) – термін античної філософії, вперше вжитий у значенні одиничного реального буття. У патристиці «іпостась» розуміється в значенні «індивідуальна субстанція», «перша сутність». У XIX–XX ст. спостерігається тенденція до витлумачення І. як певного особистого і загальнолюдського начала з метою вийти за межі «атомарної» концепції індивіда до поняття особистості як свободи по відношенню до природи.

ІРОНІЯ (удаване незнання, прихований глум) – естетична категорія, яка означає, що в зовні позитивну оцінку явища вкладено зміст, протилежний безпосередньо висловленому чи вираженому. Іронія Сократа – філософський принцип пошуку істини через сумнів.

ІРРАЦІОНАЛІЗМ (лат. irrationalis – нерозумний, несвідомий) – у гносеології принцип філософських вчень, які обстоюють обмеженість раціонального пізнання, протиставляють йому інтуїцію, віру, інстинкт як основні види пізнання.

ІСНУВАННЯ – 1) синонім буття; 2) буття, в якому виявляється сутність (не просто бути, а існувати); 3) центральне поняття філософії екзистенціалізму.

ІСТИНА – адекватне відтворення в пізнанні об'єктивності, результат певного, визначеного практикою гносеологічного відношення, за якого пізнаваний образ суб'єкта виступає як правильне відображення дійсного стану об'єкта.

ІСТОРИЗМ – принцип наукового пізнання, згідно з яким процеси дійсності мають розглядатися в їх закономірному історичному розвитку, в тісному зв'язку з конкретно-історичними умовами їх існування.

К

КАЛОКАГАТІЯ (грец. kalokagathia от kalos – прекрасне і хороше) – поняття античної естетики, яким позначали гармонію зовнішнього і внутрішнього, краси і добра як умову досконалості людини.

КАНОН (правило, норма) – у мистецтві – сукупність твердо встановлених норм, правил і принципів художньої творчості. Канonom називають також твори, які є нормативним зразком.

КАРМА (дія, обов'язок, діяльність) – у вченнях індійських релігій – особлива містична сила, обов'язковий автоматично діючий «закон покарання»

за сукупність вчинків, намірів, прагнень, який визначає долю живої істоти в наступних перевтіленнях.

КАРТЕЗІАНСТВО – вчення французького філософа, математика Р. Декарта (латинізоване ім'я Cartesius – Картезій, звідси і назва).

КАТАРСИС (очищення) – термін, який у психології мистецтва й естетиці використовують для позначення сутності естетичного переживання. У давньогрецькій філософії катарсис тлумачили як очищення душі від пристрастей, від чуттєвих прагнень, насолоду очищення душі під впливом мистецтва.

КАТЕГОРИЧНИЙ ІМПЕРАТИВ (наказовий) – термін, що його запровадив І. Кант для позначення безумовного веління моральної свідомості будувати свою поведінку відповідно до законів. Умовою категоричного імперативу є свобода волі.

КАТЕГОРІЯ (грец. *kategoria* – ствердження; основна й загальна ознака) – універсальна форма мислення і свідомості, яка відображає загальні властивості і відношення об'єктивної дійсності, загальні закономірності розвитку всіх матеріальних, природних, духовних явищ.

КЛЕРИКАЛІЗМ (лат. – церковний) – політичний напрям у західних країнах, представники якого домагаються керівної ролі церкви і духовництва в державі та в житті суспільства.

КОМУНІКАЦІЯ (раджуся, спілкуюся) – спілкування, зв'язок.

КОНВЕНЦІОНАЛІЗМ (угода, договір) – філософська концепція, за якою наукові теорії і поняття є не відображенням об'єктивного світу, а наслідками довільної угоди, конвенції між вченими, що укладається за принципами «зручності» й «економії мислення».

КОНТЕКСТ (сплетіння, зв'язок) – форма семантичної з'єднаності елементів тексту, а також позатекстових смислових відношень, що утворюються в процесі духовної та практичної діяльності людини.

КОНФОРМІЗМ (подібний, відповідний) – пасивне пристосовницьке прийняття готових стандартів у поведінці, безапеляційне визнання існуючих порядків, норм і правил співжиття.

КОНЦЕПТУАЛІЗМ (лат. *conceptus* – думка, поняття) – напрям у середньовічній філософії, представники якого доводили, що загальні поняття реально не існують ані до речей, ані в самих речах, а є лише особливими формами пізнання дійсності.

КРЕАТИВНИЙ (лат. *creatio* – створення) – творчий, здібний до творчості.

КРЕАЦІОНІЗМ (лат. *creatio* – створення) – ідеалістичний напрям у біології, який стверджує, що виникнення всіх форм життя є наслідком божественного творіння.

КРИТЕРІЙ (грец. *kriterion* – засіб судження) – мірило достовірності людських знань, їх відповідності об'єктивній дійсності.

КУЛЬТ (лат. *cultus* – вшанування, поклоніння) – сукупність прийнятих у тій чи іншій релігії або релігійній течії обрядових дій, свят, ритуалів, звичаїв, пов'язаних з вірою у надприродні сили і спрямованих на умилювання їх; обрядовий бік релігії.

Л

ЛОГІКА (грец. *logike* – наука про умовивід) – наука про закони, форми та прийоми мислення, які забезпечують досягнення об'єктивної істини у процесі міркування і пізнання.

ЛОГОС (грец. *logos* – поняття, думка, розум) – термін давньогрецької філософії, що вживається в значеннях «слово», «смысл», «судження», «пропорційність», «основа», «розум» і набув значення об'єктивної закономірності, необхідності. Термін ввів у філософію Геракліт, маючи на увазі так званий космічний Л., неадекватний словам.

ЛОГОЦЕНТРИЗМ – поняття Ж. Дерріди, яке означає західну інтелектуальну традицію, яка прагне в усьому знайти порядок і смисл, відшукати першопричину або просто нав'язати смисл і впорядкованість усьому, на що спрямовується думка людини.

М

МАГІЯ (грец. *mageia* – ворожба, чаклунство) – різновид ранніх релігійних вірувань і чаклунських дій, за допомогою яких людина первісного суспільства намагалася примусити уявні надприродні сили (фетишів, духів тощо) певним чином втрутитися в її життя.

МАЄВТИКА (повивальна майстерність) – пізнавальний метод, що його виробив Сократ, який порівнював свою діяльність, що допомагає народженню істини, з мистецтвом повитухи (акушерки).

МАКСИМА (лат. *maxima* – основне правило, принцип) – узагальнююче правило, зразок.

МАТЕРІАЛІЗМ (від лат. *materialis* – речовинний) – протилежний ідеалізові філософський напрям, який виходить з того, що природа, буття, матерія є первинними, а свідомість, мислення, дух – вторинними.

МЕДИТАЦІЯ (лат. *meditatio* – розмірковування) – розумова дія, спрямована на приведення психіки людини в стан поглибленого зосередження.

МЕТАФІЗИКА (грец. *met a ta physika* – «після фізики») – 1) в історії філософії термін вживається для позначення філософських вчень про надчуттєві, недоступні досвідові начала буття; 2) протилежний діалектиці спосіб мислення і метод пізнання, який розглядає предмети і явища поза їх внутрішнім зв'язком і розвитком, не визнає внутрішніх суперечностей як джерела саморуху.

МЕТОД (грец. *methodes* – шлях дослідження чи спосіб пізнання) – спосіб організації практичного і теоретичного освоєння дійсності, зумовлений закономірностями відповідного об'єкта.

МЕТОДОЛОГІЯ (від метод і грец. *логос* – вчення): 1) вчення про методи пізнання та перетворення дійсності; 2) сукупність прийомів дослідження, що застосовуються в якійсь науці.

МІСТИЦИЗМ (грец. *mystikos* – таємничий) – у широкому розумінні – визнання надприродної сутності явищ; у вузькому – релігійно-філософський світогляд, в основі якого лежить віра в можливість безпосередньо надчуттєвого і надрозумного спілкування людини з нематеріальним, духовним світом, Богом, духами тощо.

МІФ (грец. *mythos* – слово, оповідь, переказ) – 1) історично перша світоглядна форма відображення дійсності. М. є духовно-практичним засобом освоєння форм суспільної життєдіяльності, форм взаємовідношення людини і природи, людини і суспільства; 2) вигадка.

МІФОЛОГІЯ (грец. міф – оповідь, переказ і логос – вчення):

1) сукупність міфів будь-якого народу; 2) спосіб духовно-практичного освоєння світу, форма суспільної самосвідомості та світосприйняття людини первісного суспільства, викладені у системі міфів; 3) наука про міфи.

МОДЕРНІЗМ (франц. *modernisme*, від *moderne* – новітній, сучасний) – 1) загальна назва формалістичних течій у мистецтві ХХ ст., яким притаманні заперечення реалізму, утвердження суб'єктивного в художній творчості, відмова від спадщини художньої класики; 2) церковно-богословські напрями в сучасних релігіях, які прагнуть пристосувати ідеологію, культуру, організаційну структуру церкви до існуючих соціально-економічних цінностей і духовних умов життя суспільства.

МОДУС (лат. *modus* – міра, спосіб) – властивість предмета, притаманна йому лише в деяких станах, на відміну від атрибута – невід'ємної властивості предмета в усіх його станах.

МОНАДА (грец. *monas* – одиниця, неподільне) – основне поняття філософської системи Г. В. Лейбніца. Найпростіша, неподільна духовна єдність, першопочаток, основа явищ.

МОНІЗМ (грец. *monos* – один, єдиний) – протилежний дуалізові і плюралізові філософський принцип пояснення різноманітності світу як прояву єдиного начала – матерії або духу.

МУДРІСТЬ – позатеоретична форма світоглядного філософського осмислення дійсності і розв'язання практичних питань на основі життєвого досвіду і розуму.

Н

НАРАТИВ – специфічний спосіб осмислення світу як особливої форми існування людини, як властивого лише їй модусу буття.

НАТУРФІЛОСОФІЯ (лат. *natura* – природа і філософія) – система уявлень і часом фантастичних уявлень про природу, що розробляється у філософських вченнях переважно в епоху Відродження і Нового часу.

НЕОПЛАТОНІЗМ – містичний та ідеалістичний напрям у філософії, що виник у III–V ст. н. е. в Римській імперії. На основі платонізму намагався поєднати різні системи античної філософії.

НЕОПОЗИТИВІЗМ – один з основних напрямів західноєвропейської філософії ХХ ст. Сформувався на основі вихідних принципів позитивізму та емпіріокритицизму.

НЕСВІДОМЕ – певний рівень психічного відображення дійсності, який характеризується мимовольністю виникнення і перебігу, відсутністю свідомого контролю й регулювання.

НІГІЛІЗМ (лат. *nihil* – ніщо, нічого) – заперечення загальноприйнятих цінностей: ідеалів, моральних норм, культури, традицій.

НОНКОНФОРМІЗМ (лат. нон – ні і conformis – подібний, відповідний) – прагнення будь-якою ціною суперечити думці більшості і діяти протилежним чином, не рахуючись ні з чим.

НОУМЕН (грец. νοῦμενον – осягнуте розумом) – термін, який означає те, що осягається розумом, на противагу даному в чуттях (феномен). У Канта «ноумен» – проблематичне поняття, що не містить логічної суперечності, але об'єктивну реальність якого аж ніяк не можна пізнати без допомоги чуттів.

НУС (грец. – думка, розум) – одне з основних понять давньогрецької філософії, що означало узагальнення всіх актів свідомості й мислення, усіх смислових, розумових і мислительних закономірностей, що їм підпорядковані космос і людина. Поняття Н. найповніше розкрито у філософії Анаксагора.

О

ОБ'ЄКТИВАЦІЯ – перетворення суб'єктивного (властивостей, притаманних суб'єкту) на об'єктивне (на властивості об'єкта), що відбувається в процесі суспільної практики.

ОБРАЗ – форма і продукт суб'єктивного, ідеального відображення об'єктивної дійсності та свідомості людини.

ОНТОЛОГІЯ (грец – суще і ...логія – вчення) – в історії філософії вчення про першопочаток буття. Під онтологією розуміли самостійну частину філософії, яка досліджувала нібито вищі, такі, що осягаються не відчуттями, а тільки розумом, основи всього сущого (буття, субстанція, простір і час, причинність тощо).

ОПРЕДМЕТНЕННЯ І РОЗПРЕДМЕТНЕННЯ СУТНІСНИХ СИЛ ЛЮДИНИ – терміни, якими визначаються характерні особливості предметної діяльності. Під опредметненням розуміють перетворення людських здібностей і сил на форму предмета, а під розпредметненням – перехід об'єктивного предмета в культурно–діяльні здатності суб'єкта.

П

ПАНЛОГІЗМ (грец pan – усе і логос – слово, думка, розум) – об'єктивно-ідеалістичне вчення, яке вважає закони мислення (логіки) універсальними закономірностями становлення світу й ототожнює об'єктивну закономірність з необхідним зв'язком логічних категорій.

ПАНПСИХІЗМ (грец. pan – усе і душа) – філософське вчення, яке проголошує психіку, душу загальною властивістю природи. Панпсихізм багато в чому схожий з гілозоїзмом.

ПАНТЕЇЗМ (грец. pan – усе і Бог) – філософсько–релігійне вчення, за яким Бог є безособовим началом, розлитим по всій природі, тотожним з нею або з її субстанцією.

ПАРАДИГМА (грец. paradeigma – приклад, взірець) – поняття, яке використовували в історії філософії і культури для характеристики примату ідеального над матеріальним.

ПАТРИСТИКА (лат. pater – батько) – один з провідних напрямів ідеології в епоху Середньовіччя, що мав на меті тлумачення біблійних текстів, питань теології тощо.

ПЕРСОНАЛІЗМ (лат. *personalis* – особистий) – течія в сучасній західноєвропейській філософії, яка розглядає особу як первинну реальність і найвищу духовну цінність.

ПЕРЦЕПЦІЯ (лат. *perceptio* – сприймання) – чуттєве сприйняття предметів. Г. В. Лейбніц розрізняв перцепцію як просте, безпосереднє уявлення про зовнішній світ і аперцепцію як вищу форму пізнавальної діяльності, пов'язану з самосвідомістю.

ПЛЮРАЛІЗМ (лат. *pluralis* – множинний) – філософська концепція, за якою існує кілька або безліч незалежних субстанціональних первоначал або видів буття.

ПОЛІТЕЇЗМ (грец. *poli* – багато і Бог) – багатобожжя, поклоніння багатьом богам.

ПОСТПОЗИТИВІЗМ (лат. *post* – після і позитивізм) – течія в сучасній західній філософії науки, що склалася в 60–70-х роках ХХ ст. як спроба подолати деякі найбільш одіозні недоліки неопозитивізму.

ПОСТУЛАТ (лат. *postulatum* – вимога) – аксіоматичне твердження, що змістовно виділяється серед інших аксіом теоретичної системи і передуює доведенню її тверджень.

ПРАГМАТИЗМ (грец. *pragma* – дія, діяння) – вчення в західній філософії, за яким цінність понять, суджень та інших знань про об'єкти, їх властивості тощо визначається практичними наслідками для людини дій, що базуються на цих знаннях.

ПРЕЦЕДЕНТ (лат. *praecedens* – попередній) – випадок, який стався раніше і тепер служить прикладом для наступних випадків подібного роду.

ПРИНЦИП (лат. *principium* – начало, основа) – 1) первоначало, те, що лежить в основі певної сукупності фактів, теорії, науки; 2) внутрішнє переконання людини.

ПРОВІДЕНЦІАЛІЗМ (лат. *providentia* – передбачення, провидіння) – теологічне розуміння причин суспільних подій як прояву волі Бога, а їх сенсу – як наперед визначеного наміру Бога

ПСИХОАНАЛІЗ (психо та аналіз) – одна з теоретичних засад фрейдизму, загальна теорія і метод лікування нервових і психічних захворювань, запропоновані З. Фрейдом в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Р

РАЦІОНАЛІЗМ (лат. *rationalis* – розумний, від *ratio* –розум) – 1) у широкому розумінні – філософський напрям, що протиставляє містиці, теології, ірраціоналізмові переконання у здатності людського розуму пізнавати закони розвитку природи і суспільства; 2) напрям у теорії пізнання, який, на противагу сенсуалізмові (емпіризмові), вважає єдиним джерелом і критерієм пізнання розум (теоретичне мислення).

РЕАЛІЗМ (лат. *realis* – речовий, дійсний) – 1) термін, яким позначали своє вчення деякі матеріалісти, зокрема природодослідники; 2) у західній філософії початку ХХ ст. – сукупність філософських вчень і шкіл, які визначають незалежне від суб'єкта існування об'єкта, причому під об'єктом розуміють як матеріальні речі, так і ідеальні поняття.

РЕДУКЦІЯ (лат. *reductio* – повернення, приведення назад) – логіко-методологічний прийом, який полягає у зведенні в процесі дослідження одного явища до іншого, одного завдання чи проблеми до іншої з метою їх спрощення.

РЕЛЕВАНТНИЙ (англ. *relevant* – відповідний) – відповідний, схожий, подібний.

РЕЛЯТИВІЗМ (лат. *relativus* – відносний) – 1) принцип відносності людських знань; 2) суб'єктивно-ідеалістичне вчення, яке абсолютизує відносність людських знань, заперечує моменти абсолютно істинного в них і на цій підставі заперечує об'єктивну істину, пізнаваність світу.

РЕФЛЕКСІЯ (лат. *reflexio* – обернення назад, відображення) – термін для позначення такої риси людського пізнання, як дослідження самого пізнавального акту, діяльності самопізнання, що дає змогу розкрити специфіку духовного світу людини.

РИТУЛІ (лат. *ritus* – урочиста церемонія) – образ, норма поведінки, що історично склалася або її спеціально встановили, за якої спосіб виконання дій суворо канонізується і має символічний характер.

С

СВІДОМІСТЬ – властивий людині спосіб ставлення до світу через суспільство, вироблену систему знань, закріплених у мові, в усіх її смислах і значеннях; найвища форма відображення матерії.

СВОБОДА – притаманна людині специфічна здатність діяти відповідно до своїх цілей та інтересів, які виражають переважно не наявну (вже здійснену), а майбутню, головним чином можливу, реальність.

СВОБОДА ВОЛІ – один із аспектів свободи, в якому розкривається здатність людини приймати рішення зі знанням справи, панувати над собою.

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ (лат. *saecularis* – мирський, світський) – процес звільнення всіх сфер життєдіяльності людини і суспільства від впливу релігії.

СЕМІОТИКА (грец. *semeiotike* – пов'язаний зі знаками) – наука про різні системи знаків, які використовуються для передачі інформації.

СЕНСУАЛІЗМ (лат. *sensualis* – чуттєвий, від *sensus* – почуття, відчуття) – напрям у теорії пізнання, який визнає відчуття єдиним джерелом знань. Протилежний раціоналізмові.

СИМУЛЯКР – поняття постмодернізму, яке означає: відображення базової реальності; воно приховує і спотворює базову реальність; воно приховує відсутність базової реальності; воно не має ніякого відношення до будь-якої реальності; воно є своїм власним чистим симулякром. Симулякр – це творчий монтаж імітованої реальності.

СИНЕРГЕТИКА (грец. *sinergia* – спільна дія) – науковий напрям, який досліджує процеси самоорганізації в природних, соціальних і когнітивних системах.

СКЕПТИЦИЗМ (грец. *skeptikos* – недовірливий, той, хто досліджує) – філософське вчення, що піддає сумніву можливість достовірного пізнання об'єктивного світу.

СОЛПСИЗМ (лат. solus – один, єдиний та ipse – сам) – крайня форма суб'єктивного ідеалізму, згідно з якою єдиною реальністю є свідомість суб'єкта, його «Я», а об'єктивна дійсність – продукт свідомості.

СОФІЗМ (грец. sophisma – судження, придумане хитро, майстерність, уміння) – логічний виверт, який навмисно імітує, наслідує формальну правильність мислення, щоб видати хибне міркування за істинне.

СПЕКУЛЯТИВНЕ – термін, під яким розуміється тип теоретичного знання, що виводиться без звернення до досвіду, за допомогою рефлексії і спрямовується на досягнення граничних основ буття.

СПОНТАННИЙ (лат. spontaneus – довільний) – характеристика процесів, що виникають не під впливом зовнішніх дій і причин, а внаслідок власного саморуку, довільно; самодіяльність, здатність до активних дій, зумовлена внутрішніми імпульсами.

СУБ'ЄКТ (лат. subjectum – те, що лежить в основі, підкладене) – носій певного роду діяльності; у теорії пізнання – свідомо істота, що пізнає.

СУБ'ЄКТИВНЕ – те, що властиве суб'єктові, визначається його діяльністю; психічна, духовна діяльність людини як суб'єкта; знання і переживання суб'єктом самого себе; індивідуальність пізнання різних людей.

СУБЛІМАЦІЯ (лат. sublimo – високо піднімаю, підношу) – одне з основних понять теорії психоаналізу, особливий вид відхилення інстинктів від притаманної їм спрямованості і переключення їх енергії на досягнення соціальних і культурних цілей.

СУБСТАНЦІЯ (лат. substantia – сутність) – філософська категорія для позначення кінцевої основи всієї різноманітності явищ природи та історії, якою є саморух матерії.

СХОЛАСТИКА (грец. schole – вчена бесіда, школа) – тип середньовічної філософії, цілком підпорядкованої релігії. Мала на меті обґрунтування, систематизацію і захист теології за допомогою раціоналістичних засобів.

СЦІЄНТИЗМ (лат. scientia – знання, наука) – світоглядна позиція, пов'язана з абсолютизацією позитивних аспектів впливу природничих наук на розвиток культури.

Т

ТАБУ (полінезійське) – категорична заборона певних дій, порушення якої нібито неминуче призводить до тяжкої кари.

ТЕЇЗМ (грец. Theos – Бог) – релігійний світогляд, в основі якого лежить розуміння Бога як особи, що створила світ і втручається в його події.

ТЕЛЕОЛОГІЯ (грец. telos – мета, кінець і ...логія) – вчення, за яким розвиток є здійсненням наперед визначеної мети, і все в розвитку природи і суспільства є доцільним.

ТЕОГОНІЯ (грец. Theos – Бог, geneia – народження) – сукупність міфів про походження і родовід богів.

ТЕОДИЦЕЯ (грец. Theos – Бог, dike – справедливість) – «боговиправдання» – релігійно-філософське вчення, яке має на меті усунути суперечності між вірою у всемогутнього справедливого Бога і наявністю на землі «доказу» того, що саме зло є добром.

ТЕОЛОГІЯ (грец. Theos – Бог і ...логія), богослов'я – вчення про Бога, побудоване на основі логіко-схоластичних тлумачень Святого письма. Теологія виступає догматичним обґрунтуванням, «теоретичним» змістом, серцевиною релігії.

ТЕОСОФІЯ (грец. Theos – Бог і мудрість) – релігійно-філософське вчення, що проголошує предметом пізнання «божественну мудрість», а джерелом його – містичну інтуїцію та одкровення.

ТОМІЗМ (лат. Thomas – Фома) – напрям філософії католицизму, заснований на вченні Томи Аквінського.

ТОТАЛЬНІСТЬ (лат. totus – увесь, цілий) – повнота, всезагальність, всеосяжність, охоплення усіх сторін дійсності.

ТОТЕМІЗМ (алгонкінське ототем – його рід) – форма родової суспільної самосвідомості, для якої характерна віра у спільне походження і кровну спорідненість між певною родовою групою людей і певним видом тварин, рослин, рідше – тим чи іншим предметом або явищем природи.

ТОТОЖНІСТЬ – рівність деяких предметів, збіг усіх їхніх властивостей, що дає змогу розглядати їх як один і той самий предмет.

ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНИЙ – той, що зумовлює можливість пізнання.

ТРАНСЦЕНДЕНТНИЙ – той, що лежить поза межами свідомості й пізнання.

ТРИАДА (грец. trias – трійка, трійця) – термін, яким позначають ідею про триступінчатість розвитку теза, антитеза, синтез.

У

УНІВЕРСАЛІЇ (лат. universalis – загальний) – філософський термін, який вживався для позначення загальних понять (стіл, люди) на відміну від одиничних (конкретний стіл, конкретна людина). Широко використовувався в середньовічній схоластиці.

УНІВЕРСУМ (лат. universum – світ, всесвіт) – філософський термін для позначення об'єктивного світу як цілісності, що перебуває в постійному саморусі й кожна частина якої є ланкою в нескінченному ланцюгу розвитку матерії.

УРБАНІЗАЦІЯ (лат. urbanus – міський, urba – місто) – історичний процес зростання і підвищення ролі міст у розвитку суспільства.

УТИЛІТАРИЗМ (лат. utilitas – користь, вигода) – етична доктрина, яку характеризують три основні положення: 1) дію вважають правильною або неправильною на підставі наслідків, до яких вона призводить; 2) благо або зло наслідків вимірюється щастям або нещастям, до яких приводить дія; 3) для індивіда його особистий інтерес є важливим так само, як і інтерес до людей. Через це завжди правильними будуть дії, що ведуть до найбільшого щастя найбільшій кількості людей.

УТОПІЯ (неіснуюче місце) – термін, яким позначають ідеальні, науково необґрунтовані проекти візцевого суспільного устрою.

УЯВЛЕННЯ – чуттєво-наочний образ предметів, явищ дійсності, світу в цілому, який містить узагальнення суспільного та індивідуального досвіду людей.

Ф

ФАЛЬСИФІКАЦІЯ (лат. falsificatus – підроблений) – навмисне спотворення, викривлення або неправильне тлумачення тих чи інших явищ, подій, фактів з корисливих міркувань.

ФАТАЛІЗМ (лат. fatalis – визначений долею) – концепція, за якою хід подій у природі, суспільстві, житті кожної людини наперед визначено Богом, його волею.

ФЕНОМЕН (грец. phainomenon – те, що з'являється) – явище, єдине в своєму роді, взяте в цілісності, в єдності з його суттю. Феномен як очевидна даність досягається за допомогою інтуїції.

ФІДЕЇЗМ (лат. fides – віра) – напрям філософської думки, який намагається підмінити знання релігією, поставити віру над розумом.

ФІЗИКАЛІЗМ – одна з концепцій неопозитивізму, за якою істинність положення будь-якої науки залежить від можливості перекласти його мовою фізики, «фізикалій».

ФІКЦІОНАЛІЗМ (лат. fictio – вигадка) – філософська концепція, висунута наприкінці ХІХ ст., за якою наше уявлення про світ є сукупністю ілюзій, функцій. Згідно з Ф., продуктами мислення є своєрідні «корисні функції», які не мають нічого спільного з об'єктивною дійсністю і служать лише інструментами орієнтації у світі.

ФЛУКТУАЦІЯ (лат. fluctuation – хитання) – випадкові відхилення від простежуваних середніх значень фізичних величин, які характеризують систему, що складається зі значної кількості елементів і підлягає не динамічним, а статистичним законам.

ФУНКЦІОНАЛІЗМ – один із компонентів системного підходу, суть якого полягає у виявленні функцій окремих елементів і підходів певного соціального утворення.

ФУТУРОЛОГІЯ (майбутнє і логія) – галузь наукових знань, що охоплює перспективи розвитку соціальних процесів; вчення про майбутнє.

ФОРМАЛІЗАЦІЯ – відображення змістового знання у формалізованій мові, яка створюється для точного вираження думок з метою запобігання можливості неоднозначного розуміння.

Х

ХІЛІАЗМ (тисяча) – релігійне вчення про тисячолітнє «царство Боже» на землі, що нібито настане перед «кінцем світу».

ХОЛІЗМ (лат. – цілий, увесь) – «філософія цілісності» – напрям у сучасній західній європейській філософії, який розглядає цілісність світу як наслідок творчої еволюції, що спрямовується нематеріальним і непізнаваним «фактором цілісності».

Ц

ЦИВІЛІЗАЦІЯ (громадянський, державний) – 1) форма існування живих істот, наділених розумом; 2) синонім культури, сукупність матеріальних і духовних досягнень суспільства; 3) відносно самостійне цілісне соціально-історичне утворення, локалізоване у просторі й часі, що може мати ієрархічні

рівні (наприклад, антична цивілізація, римська цивілізація). Термін запровадив В. Р. Мірабо (1757 р.).

ЦИНІЗМ (вчення кініків) – презирливе ставлення до культури суспільства, до його духовних і особливо моральних цінностей та загальноприйнятих норм поведінки; безсоромність.

ЦІЛЕ – інтегроване поєднання нових якостей, які не властиві окремим частинам, але виникають в результаті їхньої взаємодії у певній системі зв'язків.

ЦІННІСТЬ – значимість, яку люди надають речам, явищам і яка складає основу ставлення до них (вибору, надання переваги тощо). Цінність наявна лише в актах оцінки, коли вибирають, вибудовують ієрархічну структуру цінностей. Цінності мотивують поведінку людей. Проблему цінностей досліджували неокантіанці (Ріккерт). М. Вебер, М. Шелер та ін.

Ч

ЧАСТИНА (або елемент) – див. елемент.

Я

ЯКІСТЬ – сукупність ознак, що вирізняють річ серед інших, відмінних від неї, і споріднює з подібними.

Джерела списку термінів

1. Кремень В. Г. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: підручник / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – К.: Книга, 2005. – 528 с.
2. Інтернет-сайт: <http://ia32.fatal.ru/src/file...predmet/Philisophy/slovnyk.doc>

Навчальне видання

Нерубасська Алла Олександрівна

ФІЛОСОФІЯ

Навчальний посібник

Редактор – *Кодрул Л. А.*

Комп'ютерне редагування
та макетування – *Кірдогло Т.В.*